

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
TƏHSİL NAZİRLİYİ

ISSN 0134-3289 (Print)
ISSN 2617-8060 (Online)

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

ELMİ-METODİK JURNAL

2020, №2 / 264

**TEACHING of AZERBAIJANI
LANGUAGE and LITERATURE**

SCIENTIFIC-METHODICAL JOURNAL

Jurnalın indekslənməsi / Indexed by

Azərbaycan Respublikasının
Prezidenti yanında Ali Attestasiya
Komissiyası

DOAJ DIRECTORY OF
OPEN ACCESS
JOURNALS

calameo

Crossref

SOBIAD

ИСТИНА
Интеллектуальная Система
Тематического Исследования
Научометрических данных

idealonline

EBSCO

Academia.edu
share research

SCRIBD

CiteFactor
Academic Scientific Journals

tei
türk eğitim indeksi

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

Directory of
Research Journal
Indexing
DRJI

INTERNET
ARCHIVE

AZƏRBAYCAN DİLİ və ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

Elmi-metodik jurnal. 1954-cü ildən nəşr olunur.

ISSN 0134-3289 (Print) ISSN 2617-8060 (Online)

Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 5 may 1997-ci il tarixli Nizamnaməsi ilə təsdiq edilmiş, Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınmışdır. Seriya AB № 022436, Qeydiyyat № B 236

«Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalı Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi metodikası, təbliği və tətqiqi problemlərini araşdırır, tədris prosesində Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinə elmi-metodik köməklik göstərir. Jurnal ildə dörd dəfə nəşr olunmaqla, Azərbaycan, rus, ingilis və türk dillərində orijinal məqalələrin dərcini həyata keçirir. Jurnal dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq, metodika: təcrübə və nəzəriyyə, ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblərdə Azərbaycan dilinin və ədəbiyyatın tədrisi, eləcə də qədim, orta və yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatının tədqiqi, poeziya və mətnşünaslıq, ədəbi tənqid və dilçilik məsələlərini əhatə edən bölmələrdən ibarətdir. «Nəşrlər» bölməsində elmi-pedaqoji sahədə yeni nəşr edilən kitablar tanıtılır.

© Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi, 2020

TEACHING of AZERBAIJANI LANGUAGE and LITERATURE

Scientific-methodical journal. Published since 1954.

ISSN 0134-3289 (Print) ISSN 2617-8060 (Online)

Approved by the Charter of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan dated May 5, 1997, registered with the Ministry of Press and Information of the Republic of Azerbaijan. Series AB № 022436, Registration № B 236

Teaching of Azerbaijani language and literature journal publishes articles consisting of research and practice materials that investigate the problems of teaching, promoting and researching the Azerbaijani language and literature, providing scientific and methodical support to teachers of these disciplines. The journal publishes original articles in Azerbaijani, Russian, English and Turkish. The journal consists of sections covering the topics of linguistics and literary criticism, methodology: pedagogy on practice and theory of Azerbaijani language and literature in comprehensive, secondary, vocational schools and universities, as well as research of ancient, medieval and modern Azerbaijan literature, poetry and linguistics, literary criticism. In the section «Book Review» are presented new books published in the scientific and pedagogical field.

© Teaching of Azerbaijani language and literature, 2020

TƏSİSÇİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ

BAŞ REDAKTOR

Sehran Səfərov

REDAKSİYA ŞURASI

Möhsün Nağısoylu, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

İsa Həbibbəyli, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası

Bədirxan Əhmədov, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Rafael Hüseynov, Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı muzeyi

Vaqif Qurbanov, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Qəzənfər Kazımov, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Mahirə Nağıyeva, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Elnur Nəsimov, Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi

Mahmud Allahmanlı, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Rüfət Əzizov, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

Özcan Bayrak, Fırat Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti

İrfan Erdoğan, Atılım Universiteti, Türkiyə Cümhuriyyəti

Amanda Taylor, London Universiteti, Böyük Britaniya

Sayalı Sadıqova, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Şirindil Alışanov, AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu

Təyyar Salamovlu, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Sakit Hüseynov, AMEA Fəlsəfə İnstitutu

Bilal Həsənli, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Yaqub Babayev, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Ənvər Abbasov, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

REDAKSİYA HEYƏTİ

Vaqif Alkərəmov, Məsul katib

Sevinc Rəsulova, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsi

Adilə Nəzərova, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

Sevda Abbasova, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Soltan Hüseynoğlu, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Bibixanım İbadova, Azərbaycan Respublikası Təhsil İnstitutu

Adil Bahiyev, Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti

Sədaqət Həsənova, Naxçıvan Müəllimlər Universiteti

İsmayıl Kazımov, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

Könül Məmmədova, Bakı Dövlət Universiteti

Nuray Əliyeva, AMEA Naxçıvan bölməsi

REDAKSİYA

Gülnar Əliyeva, Könül Yadigarova, Aynurə Əsədova, Cəvahir Quluzadə, Emin Məlikov.

ÜNVAN

AZ 1142, Bakı şəhəri, Qaçaq Nəbi küçəsi 10

Telefon: (012) 375 07 50; (050) 517 09 06

E-mail: az.dili.edebiyat@mail.ru

<http://www.journal.edu.az>

FOUNDER

THE MINISTRY OF EDUCATION OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

EDITOR-IN-CHIEF

Sehran Safarov

EDITORIAL COUNCIL

Mohsun Nagisoylu, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

Isa Habibbayli, Azerbaijan National Academy of Sciences

Badir Khan Ahmadov, Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

Rafael Huseynov, National Museum of Azerbaijani Literature named after Nizami Ganjavi

Vagif Gurbanov, Azerbaijan State Pedagogical University

Gazanfar Kazimov, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

Mahira Nagiyeva, Azerbaijan State Pedagogical University

Elnur Nasibov, Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan

Mahmud Allahmanli, Azerbaijan State Pedagogical University

Rufat Azizov, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

Ozcan Bayrak, Firat University, Republic of Turkey

Irfan Erdogan, Atılım University, Republic of Turkey

Amanda Taylor, University of London, UK

Sayali Sadigova, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

Shirindil Alishanov, Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS

Tayyar Salamoglu, Azerbaijan State Pedagogical University

Sakit Huseynov, Institute of Philosophy of ANAS

Bilal Hasanli, Azerbaijan State Pedagogical University

Yagub Babayev, Azerbaijan State Pedagogical University

Anvar Abbasov, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

EDITORIAL BOARD

Vagif Alkaramov, Executive Secretary

Sevinj Rasulova, Baku City Education Department

Adila Nazarova, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

Sevda Abbasova, Azerbaijan State Pedagogical University

Soltan Huseynoglu, Azerbaijan State Pedagogical University

Bibikhanim Ibadova, Institute of Education of the Republic of Azerbaijan

Adil Baliyev, Azerbaijan State Pedagogical University

Sadagat Hasanova, Nakhchivan Teachers University

Ismayil Kazimov, Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

Konul Mammadova, Baku State University

Nuray Aliyeva, Nakhchivan branch of ANAS

EDITORIAL TEAM

Gulnar Aliyeva, Konul Yadigarova, Aynura Asadova, Javahir Guluzade, Emin Malikov.

ADDRESS

AZ 1142, Baku, Gachag Nabi Street 10

Phone: (012) 375 07 50; (050) 517 09 06

E-mail: az.dili.edebiyat@mail.ru

<http://www.journal.edu.az>

M E T O D İ K A

- 10 – 22
Mətanət Abdullayeva
İnteraktiv tədrisdə hissi-emosional qavrayış problemi
(Ədəbiyyat fənni üzrə)
- 23 – 34
Cəmilə Atakişiyeva
Tarix dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadə
- 35 – 45
Rəfanə İsayeva
Əlavə konstruksiyalar müəllif modallığının eksplikasiya vasitəsi kimi
- 46 – 60
Nabatəli Qulamoglu
Mürəkkəb cümlənin təsnifat sistemi və bəzi problemləri

Ş İ F A H İ X A L Q Ə D Ə B İ Y Y A T I

- 61 – 70
Sevinc Əliyeva
Qasım bəy Zakir yaradıcılığında folklor motivləri
- 71 – 83
Aynur Səfərli
Nurməhəmməd Qərib Əndəlibin “Zeynal Ərəb” dastanının ideya-məzmun və şəkil-üslub xüsusiyyətləri

N İ T Q M Ə D Ə N İ Y Y Ə T İ

- 84 – 90
Günay Əbilova
Nitq mədəniyyəti şəxsiyyəti formalaşdıran vacib dəyər kimi
- 91 – 97
Aliyə Musayeva
Nitq mədəniyyəti və düzgün yazı təlimi

Ə D Ə B İ D İ L İ N İ N K İ Ş A F I

- 98 – 109
Nuray Əliyeva
Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil və təhsil siyasəti
- 110 – 125
Sədaqət Həsənova
İmadəddin Nəsimi və ədəbi dilimiz

U Ş A Q Ə D Ə B İ Y Y A T I

- 126 – 139
Sevinc Rəsulova
Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül problemi və ona elmi-nəzəri münasibət

CONTENTS / № 2, 2020

METHODS

- 10 – 22
Matanat Abdullayeva
The problem of sensual and emotional perception in integrated teaching
- 23 – 34
Jamila Atakishiyeva
Use of fiction in history lessons
- 35 – 45
Rafana İsayeva
Additional constructions as a means of expression author's modality
- 46 – 60
Nabatali Gulamoghlu
Classification system of complex sentences and some problems

FOLKLORE

- 61 – 70
Sevinj Aliyeva
Folklore motives in Gasim bey Zakir's activity
- 71 – 83
Aynur Safarli
Idea-content and shape-style features of Nurmahammad Garib Andalib's epos "Zeynal Arab"

SPEECH CULTURE

- 84 – 90
Gunay Abilova
Speech culture as an important value that shapes personality
- 91 – 97
Aliya Musayeva
Speech culture and correct writing training issues

DEVELOPMENT OF LITERARY LANGUAGE

- 98 – 109
Nuray Aliyeva
Language and education policy of the Azerbaijan Democratic Republic
- 110 – 125
Sadagat Hasanova
Nasimi and our literary language

CHILDREN'S LITERATURE

- 126 – 139
Sevinj Rasulova
The problem of the formation of Azerbaijan children's literature its scientific-theoretical attitude to it

M E T O D İ K A

İnteraktiv tədrisdə hissi-emosional qavrayış problemi (Ədəbiyyat fənni üzrə)

Mətanət Abdullayeva

Fəlsəfə üzrə elmlər doktoru, professor, Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi metodikası kafedrası. Azərbaycan. E-mail: matanat.a@hotmail.com

<https://orcid.org/0000-0001-6515-5044>

XÜLASƏ

Məqalə ədəbiyyat fənninin integrativlik xüsusiyyəti probleminə həsr olunub. Qeyd edilir ki, ədəbiyyat dərslərinin musiqi ilə əlaqələndirilməsi şagirdlərin elmi bilikləri mənimsəmə keyfiyyətini yüksəltməklə bərabər, onlarda hissi-emosional qavrayışın formalaşması işinə də xidmət edir. Hissi-emosional qavrayışın formalaşması və inkişaf etdirilməsi şagirdlərin yaradıcılıq potensialının açılmasında, estetik tərbiyənin yönləndirilməsində mühüm mərhələdir. Məqalədə Pifaqor, Platon, Aristotel, Nizami kimi görkəmli mütəfəkkirlərin musiqinin uşaqların təlimləndirilməsindəki rolu haqqında fikirləri verilir, həmçinin İ.Seçenov, İ.Pavlov, S.Botkin kimi alimlərin musiqinin psixofizioloji təsiri ilə bağlı gəldikləri elmi qənaət təqdim edilir. Gəlinən nəticə budur ki, ədəbiyyat fənninin musiqi ilə əlaqəli tədrisi sağ və sol beyin yarımkürələrinin ahəngdar fəaliyyətinin tənzimlənməsinə kömək edir, bu da şagirdlərin idraki bacarıqlarını aktivləşdirir, onlara saf mənəviyyat və zövq dünyasına qapı açır.

AÇAR SÖZLƏR

ədəbiyyatın integrativliyi, estetik tərbiyə, baş beyin fəaliyyəti, əqli-mental biliklər, emosional-yaradıcı imkanlar

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 09.04.2020

qəbul edilib – 22.04.2020

METHODS

The problem of sensual and emotional perception in integrated teaching

Matanat Abdullayeva

PhD in Philosophy, professor, Baku State University, Department of methods of teaching the Azerbaijani language and literature. Azerbaijan. E-mail: matanat.a@hotmail.com
<https://orcid.org/0000-0001-6515-5044>

ABSTRACT

The article is devoted to the problem of integrative nature of the subject of literature. The article shows that the integration of music into teaching of literature not only improves the quality of students' acquisition of scientific knowledge, but also serves the formation of their sensory-emotional perception, and it contributes to the formation of aesthetic and cultural values. The article presents the views of prominent thinkers such as Pythagoras, Plato, Aristotle, Nizami on the role of music in educating children, as well as the scientific conclusions of scientists such as I. Sechenov, I. Pavlov, S. Botkin on the psychophysiological effects of music into teaching literature helps of the right and left hemispheres of the brain, which activates the cognitive abilities of students, opens the door to a world of pure spirituality and aesthetic values.

KEYWORDS

integration of literature, aesthetic education, head brain activity, mental knowledge, emotional-creative possibilities

ARTICLE HISTORY

Received – 09.04.2020
Accepted – 22.04.2020

Giriş / Introduction

Müasir dövr orta məktəb tədrisi, o cümlədən, ədəbiyyat fənninin tədrisi üçün nəzərdə tutulmuş təhsil proqramında şagirdlərin mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərinin formalaşması, tam dəyərli insan və vətəndaş yetişməsi üçün optimal tədris şəraitinin yaradılması nəzərdə tutulub. Bu məqsədlə sənəddə ümumi orta və tam orta təhsil pilləsində fənnin bir-biri ilə üzvi əlaqədə olan məzmun xətləri və standartları, şagird bacarıqlarının inkişaf istiqamətləri dəqiqləşdirilmişdir. Bu sənəd təlim nəticələrini konkretləşdirməklə fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyanı, fənnin tədrisinə verilən əsas tələbləri, təlimin təşkili formaları və üsulları barədə tövsiyələri özündə əks etdirir. Ümumi təhsil pilləsində dövlət standartları və proqramlarının (kurikulumlarının) hazırlanması zamanı istinad edilən ümumi prinsiplərdən biri də inteqrativlikdir. Təhsil proqramında ədəbiyyat təliminin məzmununun 6-cı bəndi “Fəndaxili və fənlərarası inteqrasiya”dır [Təhsil Proqramı. 2010].

Ədəbiyyatın interaktivlik xüsusiyyəti

Müasir tədrisdə inteqrasiya problemi şagirdlərin təlim-tərbiyəsində çox mühüm mənəvi-əxlaqi, didaktik funksiya daşıyır. “İnteqrativ təlim mühüm pedaqoji problem kimi müasir dünyagörüşlü, fəal, yaradıcı, problemlərin həlli və müstəqil qərarlar qəbul etmək üçün zəruri təhsil səviyyəsinə və bacarıqlara malik şəxsiyyət formalaşdırılması vəzifəsinin ön plana çıxdığı hazırkı dövrdə xüsusi aktualıq kəsb edir. Bu problemin tədqiqi və həlli təkcə ədəbiyyat tədrisinin elmi, nəzəri əsaslarının inkişafı üçün deyil, müəllimlərin praktik fəaliyyəti üçün də böyük əhəmiyyət kəsb edir” [Təhsil Proqramı. 2010]. Ədəbiyyat fənni öz mahiyyəti, təbiəti etibarilə inteqrativ səciyyə daşıyır. “Belə ki, bədii ədəbiyyatın həyatı obrazlı şəkildə əks etdirməsi artıq onun inteqrativlik xüsusiyyətinin ifadəsidir və bu, bilavasitə təlim prosesində də öz əksini tapmalıdır. Ədəbiyyat gerçəklik, ətraf aləm haqqında zəngin informasiya mənbəyi kimi çıxış edir, insanın şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır. Ədəbiyyatın Azərbaycan dili, tarix, coğrafiya, xarici dil, informatika, həyat bilgisi və s. fənlərlə əlaqəsi vardır və təlim prosesində bu əlaqələr reallaşdırılmalıdır. Şagird elmi bilikləri sistemli, əlaqəli şəkildə mənimsəməli, onun şüurunda həyatın tam, dolğun mənzərəsi yaradılmalıdır” [Təhsil Proqramı. 2010]. Fənlərarası inteqrasiyada ədəbiyyat dərslərinin həm də musiqi və incəsənətin digər növləri ilə (mövzunun xarakterindən asılı olaraq) əlaqələndirilməsi mühüm məsələdir. Belə inteqrasiya şagirdlərin elmi bilikləri

mənimsəmə keyfiyyətini qaldırmaqla bərabər, onların hissi-emosional qavrayışlarının formalaşması və zənginləşməsi işinə də xidmət edir. Uşaqların yaradıcı potensialının açılmasında, onların özlərinə və canlı aləmə bütöv sistem kimi baxmağı öyrətməkdə, kainatı vahid canlı orqanizm (fizikada kainatın vahid orqanizm anlayışı “Qoloqrafik sistem”¹ adlanır) kimi dəyərləndirməkdə hissi-emosional qavrayış fəal rol oynayır.

Ona görə də hissi-emosional qavrayışı inkişaf etdirmək təlim-tərbiyə işinin çox mühüm aspektidir.

Təhsil təlimlə tərbiyənin vəhdətidir, lakin çox zaman təlimə ciddi fikir verilir, tərbiyə isə diqqətdən yayınır; çox zaman tərbiyə qadağalar şəklində həyata keçirilir. Məktəblər daha çox “alim yetişdirməyə” yönəlib, “insan yetişdirmək” isə ikinci planda durur. Hissi-emosional qavrayış dərinləşdikcə uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi, həmçinin estetik tərbiyəsi formalaşır. Hissi-emosional qavrayış insanların humanizm fəlsəfəsi istiqamətində əldə edə biləcəyi biliklərin mənimsənilməsində mühüm rol oynayır.

Ədəbiyyat fənni və musiqi

Bütün məktəb fənlərinin içərisində ədəbiyyatın müxtəlif elm və sənət sahələri ilə əlaqələndirilmə imkanları daha geniş olduğu üçün o, uşaqların mənəvi-əxlaqi, estetik tərbiyəsinin inkişafında daha aktiv rol oynamaq vəzifəsini daşıyır. Bunların içində musiqi daha unikal və universal funksiya daşıyır. Görkəmli pedaqoq Vasili Aleksandroviç Suxomlinski (1918-1970) demişdir ki, musiqi tərbiyəsində başlıca məqsəd musiqiçilər tərbiyə etmək deyil, adamlar tərbiyə etməkdir [Suxomlinski V. 1975]. Müasir tədrisin pedaqoji texnologiyaları şagirdlərin həm əqli-mental biliklər almasına, həm də emosional-yaradıcı imkanlarının inkişaf etdirilməsinə yönəlməlidir; uşaqların həm fiziki, həm psixoloji və ruhi sağlamlığı təmin olunmalı və inkişaf etdirilməlidir. Ədəbiyyat dərslərinin incəsənət sahələri, o cümlədən, musiqi ilə, təsviri sənətlə əlaqələndirilməsi çox mühüm metodiki yoldur. Belə yolla aparılan dərslərdə uşaqlar yüksək elmi-intellektual səviyyəyə, estetik zövqə malik mədəni insan kimi formalaşırlar. “Yeniyyətlərin incə, ağıllı emosional tərbiyəsi zəruridir. O, biliyin, təlimin onların mənəvi həyatında intellektual inkişafın rolu ilə müəyyən edilir.

¹ “Qoloqrafik sistem”-görkəmli fizik, filosof, Eynşteynin tələbəsi Devid Bom (1917-1992) tərəfindən yaradılmış “kainatın bütövlüyü” nəzəriyyəsidir. Nəzəriyyəyə görə, dünyanın istənilən hər hansı bir məkan-zaman hissəsi özündə kainatın bütün nizamını ehtiva edir. Həyatımızda mövcud olan heç nə və heç kəs ayrıca bir ada deyil, hər kiçik seqment belə, özündə bütövün informasiyasını daşıyır; hətta bütün hərəkətlər və fikirlər, şüur və materiya başlanğıcını vahid əsasdan götürür. Ona görə də dünyanın bir yerində baş verən bir dəyişiklik uyğun olaraq bütün digər yerlərdə əks-sədasını tapır. D.Bomun bu nəzəriyyəsi kainatın kvant mənzərəsinin izahlarından biridir. Bu nəzəriyyə humanizm fəlsəfəsinin əsasını anlamaqın ən qısa yoludur.

Dünyada uşaqlıq, yeniyetməlik və ilk gənclik illərində olan təlim qədər çətin və gərgin əmək yoxdur. Bu əmək yalnız o zaman arzu edilən olur və mənəvi aləmi zənginləşdirir ki, insan dərk etmə ilə, biliklərə yiyələnməklə bir vaxtda həm də yüksək emosional mədəniyyətə yiyələnsin. Etibarlı emosional əsas olmadan nəinki müvəffəqiyyətli təlim, ümumiyyətlə, normal təlim mümkün deyildir. Emosional tərbiyənin və dünyanın dərk edilməsinin vəhdətinin olmaması biliklərə etinasız münasibətin və nəhayət, oxumaq istəməməyin ən uzun sürən və ən qorxulu mənbələrindən biridir. Əqli əməyin emosional mədəniyyəti, biliklərə yiyələnmə prosesi – ümumiyyətlə, məktəb həyatının intellektual zənginliyinin mühüm tərəfidir” [Suxomlinski V. 1975]. Hissi-emosional tərbiyəni şərtləndirən mühüm metodiki üsullardan biri (xüsusən də ədəbiyyat dərslərində) elmin incəsənətlə əlaqəli tədrisidir, musiqi, rəngkarlıq sahələri ilə ədəbiyyatın uzlaşdırılmasıdır. “Təhsil gərək ağıl, intellektin, mənəvi-əxlaqi dəyərlərin formalaşdırılmasına, insansevərlik hissənin, hər cür pozitiv emosional-psixoloji halların inkişaf etdirilməsinə yönəldilsin. Belə yönəldilmə, sadəcə, qanunlar şəklində təlqin edilməməlidir, onun dəyəri uşaqların daxili potensialının, hiss və duyğularının ayıldılması formasında olmasındadır” [1, s.46-49]. Bədii sözlə musiqinin vəhdəti şagirdlərin hiss və duyğularının ayıldılmasının ən gözəl yoludur. Bədii əsərlərin musiqi ilə əlaqəli tədrisinin metodiki səciyyəsinə anlamaq üçün əvvəlcə musiqinin insan fiziologiyasına funksional təsirini anlamaq lazımdır.

Bildiyimiz kimi, insan beyninin sağ və sol yarımkürələri² müxtəlif funksiyalar yerinə yetirir və onlar düşünmənin müxtəlif tiplərinə görə cavabdehdir. “Bizim biokompüterimizin iki yarısına iki proqram yığımı, iki düşüncə tipi cavabdehdir. Sol yarımkürə məntiqi idarə edir, sağ isə obrazlılığı³. Baş beynin fəaliyyəti ilə bağlı son onilliklərdə aparılan təcrübələr Rocer Sperrinin⁴ adı ilə bağlıdır. Nobel mükafatı laureatı R.Sperry ilk dəfə olaraq beynin iki hissəsinin spesifik fəaliyyətini izah edə bilmişdir. Beynin hər iki yarımkürəsi eyni vaxtda fəaliyyət göstərir – sağ yarımkürə solun məhsulunu, sol isə sağ yarımkürənin məhsulunu qavrayıb emal edir. Sol yarımkürə insanın dil, nitq qabiliyyəti, oxu və yazı bacarıqlarına cavabdehdir. O, həmçinin faktların, adların, tarixlərin, rəqəmlərin və riyazi simvolların yadda saxlanmasını, informasiyaların məntiqli və ardıcıl emalını təmin edir. Sağ yarımkürə isə sözlərlə yox, obrazlarla ifadə olunan informasiyaların emalı ilə məşğul olur;

² Qədim Çin fəlsəfəsində sol və sağ beyin yarımkürələri uyğun olaraq yan və in enerjilərinə mütəbiiqdir; Uzaq Şərqi fəlsəfəsində insanın kamilliyi bu iki enerjinin ahəngdar əlaqələnməsi, vəhdətdə fəaliyyəti deməkdir.

³ <https://cyberleninka.ru/article/n/yan-in-i-dopolnitelnost>

⁴ Rocer Sperry (1913-1994) – Amerika neyropsixoloqu; psixobiologiya üzrə professor; ABŞ Milli Elmlər Akademiyasının üzvü (1960), London Kral Cəmiyyətinin xarici üzvü (1976), SSRİ Elmlər Akademiyasının üzvü (1988); 1981-ci ildə fiziologiya və tibb sahələri üzrə Nobel mükafatı alıb.

xəyallar qurmağa, təxəyyülü işlətməyə, müxtəlif hadisə və süjetlər uydurmağa imkan verir; rəqs, təsviri sənətlə bağlı bacarıq və qabiliyyətlər sağ yarımkürə ilə əlaqədardır. İnsanların çoxunda konkret olaraq bu və ya digər yarımkürə dominantdır. Bu isə təhsil sisteminin xüsusiyyətlərindən irəli gəlir – birtərəfli beyin məşqlərindən. Uşaq doğulanda, demək olar ki, onun hər iki beyin yarımkürəsi eyni dərəcədə - harmonik vəziyyətdə olur, o, hər iki yarımkürənin imkanlarından eyni səviyyədə istifadə etmək imkanına malik olur. Sonra isə, məktəb təlimlərinin birtərəfli istiqamət tendensiyası nəticəsində beynin bir yarımkürəsi aktiv, digəri passiv vəziyyətə keçir. Məktəb sistemində tədris metodları, əsas etibarlı ilə, beynin sol yarımkürəsinə təsiri mexanizmi üzərində qurulub.

Ümumtəhsil orta məktəblərində tədris-təlim prosesində, göründüyü kimi, sağ yarımkürə deyil, sol yarımkürə aktiv işləyir. Əslində isə, uşaqların dolğun və bütöv insan kimi formalaşmaları üçün hər iki yarımkürə aktivləşdirilməlidir. Metodiki düzgün qurulmuş dərs prosesi və müəllimin professionallığı nəticəsində uşaqların hər iki beyin yarımkürəsi aktiv ola bilər. Müəllimin qarşısında duran ən ümdə məsələ budur.

Nə üçün ədəbiyyatın musiqi ilə əlaqələndirilməsinə xüsusi diqqət verilməlidir?! - musiqi insan beyninin hər iki yarımkürəsi ilə eyni zamanda qavranılır. Bu səbəbdən şagirdlərin intellektual informasiyaları, bilikləri qavraması prosesi (münasib olarsa) musiqi müşayiəti ilə həyata keçirildikdə gözlənilən nəticənin yüksək olması ehtimalı artır. “Musiqi tərbiyəsinin qiymətli və zəruri olması onun hisslər dilinin dərk edilməsindən başqa, bir də ondan ibarətdir ki, musiqini dinləmək mənəvi tələbata çevrilir” [Suxomlinski V. 1975]. Çünki musiqi həm aqlın, həm də duyğuların dilidir. Söz musiqinin ifadə etdiyi məzmunu sona qədər ifadə edə bilmir, musiqi isə sözün ifadə etdiyi bütün incəlikləri insanın qəlbinə və aqlına ötürə bilir. Belə ötürmələr insanın emosional yaddaşına həkk olur. Emosional yaddaş isə insan həyatında ən son unudulan yaddaşdır.

Tarixə ekskursiya

Ədəbi əsərlərin musiqi ilə əlaqəsi haqqında hələ antik dövr filosofları fikirlər söyləmişlər. İnsanların, xüsusən də, uşaqların estetik tərbiyəsində ədəbiyyatın təsir gücünün musiqi ilə qüvvətlənməsi fikri söylənilirdi. İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələri, xüsusilə də, intellektual sahə beyində informasiyanın qavranılması və emalı ilə bağlı funksional iş ilə həyata keçirilir. İnsan orqanizminin funksional imkanları qədim dövrlərdən bu günə qədər dəyişilməz olaraq qalır. Qədim dövrlərdə musiqinin

insan orqanizminə təsirinin üç səviyyəsini bilirdilər: insanın ruhuna, intellektinə və fiziki bədəninə təsirini. Müasir elm bunu təsdiqləyir.

Musiqinin insanın psixologiyasına, sağlamlığına, davranışına və s. təsiri haqda hələ antik dövr filosofları - Pifaqor, Platon, Aristotel, Plutarx fikir söyləmişlər. Qədim Yunanıstanda gənclərin və uşaqların tərbiyəsində musiqiyə xüsusi yer ayrılırdı. “Pifaqor hesab edirdi ki, musiqi sədalarının xüsusiyyətlərindən uyğun şəkildə istifadə etməklə sağlamlığı tənzimləmək olar. Belə ki, o, (Pifaqor – M.A.) bu yolla ruhun təmizlənməsi kimi ikinci dərəcəli olmayan vərdişə sahib idi. Məhz təmizlənmənin bu növünü o, musiqi ilə təmizlənmə adlandırmışdı” [Pifagor. 2001]. Pifaqor tədrisdə musiqi vasitəsi ilə tərbiyəni birinci yerə qoyurdu; o, mənəviyyatın və ehtirasların cilovlanması və ruhi qüvvənin başlanğıc halına yetişmək, ruhun bütöv yaşantısını bərpa etmək üçün xüsusi musiqilərdən istifadə etməyi tövsiyə edirdi. O, musiqini təlim-tərbiyənin ayrılmaz hissəsi sayaraq elm sahəsinə çevirmişdi. Pifaqor qəzəb və hirsə qarşı ən yaxşı vasitə kimi musiqidən istifadə edirdi. Deyirlər ki, Pifaqor qəzəblənəndə lirasını götürüb evinin arxasında bağçaya gedər və lirasını çalarmış. Bu yolla əsəblərini sakitləşdirdikdən sonra insanlarla ünsiyyətə girərdi.

Platon deyirdi: “Musiqi sənətinin başlıca tərbiyəvi önəmi bundadır: o, insan ruhunun dərinliklərinə daha çox daxil ola bilir və daha güclü təsir edir; ritm və harmoniya gözəllik qaynağı olub düzgün tərbiyə olunan insana gözəllik, düzgün tərbiyə almayana isə əksinə, eybəcərlik bəxş edir. Bu sahədə necə lazımdırsa elə tərbiyə alan, cürbəcür xətalara, çatışmazlıqlara və ya təbii qüsurlara çox tez duyur. Onun qıcıqlanması və ləzzət alması düzgündür, o, gözəlliyi tərifləyib bütün ruhu ilə qəbul edəcək, onunla qidalanacaq və qüsursuz olacaq. Gənclik yaşlarından, hətta şüurlu nitqə malik olmadan öncə həyasızlığı (eyibliyi) düzgün qiymətləndirib nifrət edəcək; şüurlu nitqə yiyələndikdə isə tərbiyənin sayəsində nəyə malik olduğunu anlayaraq onu sevəcəkdir”. Platon gənclərin tərbiyəsində melik poeziyaya⁵ önəm verərək söz, harmoniya və ritm vəhdətini melos (melodiya) adlandırırdı, bunun həm tərbiyəvi, həm terapevtik rolundan danışdı [Platon. 1999]. Eyni zamanda, Platon pis musiqini tərbiyəni korlayan amil kimi dəyərləndirirdi, “sakit və abırlı musiqidən uzaqlaşma qədər mənəviyyatı pozan başqa pis üsul yoxdur. Düşük ritm və ladlar vasitəsi ilə insanların qəlbinə ədəbsiz və aşağı hisslər daxil olur, belə ki ritmlər və ladlar insanların qəlblərini özlərinə uyğunlaşdırmaq keyfiyyətinə malikdir”⁶. Aristotel musiqinin həm pedaqoji, həm də terapevtik əhəmiyyətini qeyd edirdi; o hesab edirdi ki, musiqi

⁵ Melik poeziya (yunan. *melikos*-musiqi ilə müşayiət olunan, oxunan) – qədim Yunanıstanda (VI- V əsrlər) lira ilə ifa olunan müxtəlif vəznli şeirlər, lirik poeziya

⁶ https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=2662

həyəcanlı yaşantıları, psixoloji gərginlikləri silir. Parfiya dövlətində (e.ə. III əsr-226) musiqili tibb teatrı mövcud idi, orada xüsusi melodiyalar vasitəsi ilə sinir və ürək xəstələri müalicə olunurdu⁷. Hippokrat özünün tibbi fəaliyyətində musiqidən xəstələrə xoş təsir edən vasitə kimi istifadə edirdi. Musiqinin insanların həyatındakı tərbiyəedici və sağlamlaşdırıcı rolu, unikal funksiyası Şərq aləminə də məlum idi. İbn Sina (980-1037) sinir pozuntusu olan insanların müalicəsində pəhriz, rayihələr və gülüşlə bərabər, musiqi terapiyasından istifadə edirdi.

İlkin söz sənəti ilə - ritmik deyimlərlə musiqinin əlaqəsi, ahəngi, belə ahəngin insanların psixoloji və mənəvi-əxlaqi durumunun formalaşmasında mühüm funksiya daşması qədim Misirdə terapevtik və təlmi məqsədlər üçün istifadə edilirdi. Qədim və orta əsrlərdə sufilər səslər və rənglər haqqında ezoterik biliklərindən fiziki bədəni diaqnostika etmək, sağaltmaq və sağlamlaşdırmaq, mistik qavrama mərkəzlərinə - lətif çarxlara (çakralara) təsir göstərmək, ruhani transformasiya və s. məqsədlərlə istifadə edirdilər. Aqioqrafik mənbələrdən bir çox mistiklərin gözəl təbib olmaları faktları məlumdur. Məsələn, “915-ci ildə əl-Həllac xəlifəni qızdırma xəstəliyindən sağaldır; iki il sonra vəliəhdin sevimli tutuquşusunu həyata qaytarır. Belə gözəl şəfavermə sayəsində əl-Həllac, xəlifənin anası başda olmaqla, nüfuzlu ailə üzvləri tərəfindən müdafiə olunur” [Knysh A. 2004].

Dahi mütəfəkkirimiz Nizami Gəncəvinin əsərlərində musiqinin insan psixologiyasına və fiziologiyasına təsirinə, insanın musiqi vasitəsi ilə ətraf aləmə, canlılara təsir etmək bacarığının təsvirlərinə xeyli yer ayrıldığını görürük. “İsgəndərnamə”nin “Əflatunun nəğmələr yaratması” hissəsində Nizami səmədan gələn musiqini eşidib onu səsləndirən filosofun musiqi vasitəsilə diaqnostika etmək bacarığından danışır: **“Musiqidən elə bir hava düzəltdi ki, ondan başqa heç kəs onu çala bilməzdi. Hər pərdədə səsi elə düzəltdi ki, nalə çəkənin ürəyini cuşa gətirsin. O çalğıçı musiqini o yerə çatdırdı ki, Alim onunla eyib və xəstəlikləri tapardı. Qanunla o musiqi səsinin köməyi ilə ağıl hər cür xəstəlikdən xəbər tuturdu”** [2, 482 s.]. Nizami “Platon musiqi vasitəsilə eyib və xəstəlikləri tapırdı” deməklə bu gün tibb elminə hələ də sonadək məlum olmayan, lakin onun özünün çox yaxşı bildiyi ənənəvi təbabətdən, həmçinin insanı islah etmək, təlim-tərbiyə prosesində yüksək nailiyyətlər əldə etmək üçün, istifadə olunan qeyri-adi metodiki üsuldan danışdığını görürük. Orta əsrlərdə də musiqi ilə diaqnostika və müalicə edən təbiblər fəaliyyət göstərirdilər. Türkiyənin Amasya şəhərində 1308-ci ildə inşa edilmiş və indi muzey kimi (“Amasya Belediyesi

⁷ https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=2662

Sabunçuoğlu Tip ve Cerrahi Tarihi Müzesi”) fəaliyyət göstərən “Bimarxana” (“Xəstəxana”) musiqiylə müalicə təcrübəsinin ən bariz nümunəsidir.

Musiqinin insan orqanizminə təsiri mexanizminin elmi yolla əsaslandırma cəhdləri XVII əsrə, təcrübə – eksperiment səciyyəli tədqiqatlar isə XIX-XX əsrlərə aiddir. “Alimlər fizioloji bazisi empirik faktlarla əsaslandırmağa çalışırdılar. Akademik V.Bexterevin⁸ (1857-1927) təşəbbüsü ilə 1913-cü ildə Rusiyada musiqi-terapevtik effektlərin tədqiqatı üzrə komitə təsis olunur. Komitəyə tanınmış həkimlər və musiqiçilər daxil idi. Tanınmış rus psixoloqu S.S.Korsakovun (1854-1900), farmakoloq-alim, professor İ.Dogelin (1830-1916), görkəmli təbiətşünas-alim, maarifçi-pedaqoq İ.Seçenovun (1829-1903) və başqa alimlərin xüsusi tədqiqatları nəticəsində məlum olur ki, musiqi insan orqanizminin müxtəlif sistemlərinə - ürək-damar, dayaq-hərəkət, tənəffüs və mərkəzi sinir sistemlərinə müsbət təsir göstərir. Əsas nəticələr ondan ibarət idi ki, mənfi emosiyalar baş beyin qabığının funksiyalarının qabağını alır, bu da insanın ətraf mühitdə oriyentirinin itməsinə səbəb olur. İncəsənətlə təmasdan yaranan müsbət emosiyalar insanın psixosomatik proseslərinə müalicəvi təsir edir, onun ehtiyat gücünü mobilizə edir”.⁹ Müasir dövrdə musiqi terapiyası bir sıra ölkələrdə müxtəlif səviyyələrdə tətbiq edilir. Amerika, İsveç, Rusiya və Almaniyada musiqi terapiya məktəbləri var. Sankt-Peterburq ənənəvi xalq təbabəti və musiqi terapiyası elmi-tədqiqat İnstitutunun direktoru, Royalmed klinikasının baş həkimi, tədqiqatçı, tibb elmləri doktoru, professor Ruşel Blavo bu sahədə tanınmış mütəxəssisdir. Onun həkimlər və kliniki psixoloqlar üçün musiqi terapiyası sahəsində ilk yazılan metodik vəsaiti Rusiya Səhiyyə Nazirliyi tərəfindən təsdiq edilib.

Elmi tədqiqatlar göstərir ki, musiqinin koqnitiv (dərketmə) xarakteri var və onun öyrənilməsi şagirdlərin ümumi akademik davamiyyətlərinə mühüm təsir göstərir, eyni zamanda musiqi uşaqlara saf mənəviyyat və zövq dünyasına qapı açır. “İncəlik, mehribanlıq, istiqanlıq, səmimilik” – mən musiqi ilə məhz həmin hissləri oyatmağa çalışırdım, bu musiqi “qəlbin dərinliklərinə çox gözəl toxunaraq” (*M.Qorki*) insanda olan ən qiymətli şeyi – insanlara məhəbbəti, gözəlliyi yaratmağa və təsdiq etməyə hazırlığı kəşf edir. Musiqi gənc ürəklərdə səmimi incə hiss, həssas nəvaziş oyadır. Musiqi təbiətin, heyranlığın, heyrətin, ehtiramın incə gözəlliyini aşkar edir. Hər dəfə, musiqi melodiyasında sözlə deyilməsi mümkün olmayan bu sehri, cazibədar gözəllik ifadə edilən zaman mən hiss edirdim ki, mənim oğlanlarımın və qızlarıımın ürəkləri

⁸ Vladimir Mixayloviç Bexterev – psixoloq, nevropatoloq, fizioloq, Rusiyada refleksologiyanın və patopsixoloji istiqamətin əsasını qoyub; akademik, 1907-ci ildə Sankt-Peterburqda dünyada ilk elmi mərkəz sayılan Psixonevroloji İnstitut (hal-hazırda Beyin İnstitutudur) təsis edib.

⁹ https://superinf.ru/view_helpstud.php?id=2662

sözə, baxışa, çağırışa, xahişə tez inanan, həddən artıq həssas olur. İnsanın insana elə incə toxunması meydana gəlir ki, bunda münasibətlərin həssaslığı, səmimiyyəti ifadə edilir. Təbiətin əzəmətinə heyranlıq ifadə edən musiqi sehirli qüvvəyə malikdir. Bu heyranlıq mənim şagirdlərimə onlar P.Çaykovskinin “Dördüncü simfoniya”sının finalından parçanı dinlədikləri zaman keçirdi, uşaqların dünyanı qavraması nıkbın olurdu. Bu isə insan zərifliyinin, mehribanlığının, səmimiyyətinin ən mühüm mənbəyidir” [Suxomlinski V. 1975].

Məktəb təlimində müxtəlif fənlərin tədrisi zamanı musiqidən istifadənin zəruriliyini anlamaq üçün onun insan, o cümlədən, uşaq orqanizminə təsir mexanizmini bilmək zəruridir. İ.Seçenov, İ.Pavlov, S.Botkin kimi tanınmış alimlər musiqinin psixofizioloji təsir effektini öyrənərək belə nəticəyə gəlmişlər:

- musiqi qanın bir dəqiqə müddətindəki həcminə və nəbzə tezlik göstəricisinə hiss olunacaq dərəcədə təsir edir;
- əzələnin tonusunu artırır və salır;
- emosiyaların yaranmasını stimullaşdırır;
- nitq və hesablama qabiliyyətini yaxşılaşdırır;
- yaddaşın qavrama proseslərini stimullaşdırır;
- yaradıcı təxəyyülü aktivləşdirir.¹⁰

Yaxşı müəllim çalışır ki, şagirdlərin qavrama qabiliyyəti, diqqəti və yaddaşı güclü, yaradıcılıq potensialı geniş olsun. Bunun ən yaxın yollarından biri musiqidir. Əminliklə demək olar ki, xüsusi seçilmiş musiqi bütövlükdə beynin fəaliyyətini optimallaşdırır. İnsanın musiqi qavrama bacarığı hər cür qavramalardan əvvəl başlanır, bu isə o deməkdir ki, insan beyninin və ürəyinin fəaliyyəti, ilk növbədə, musiqi vasitəsi ilə tənzimlənir. Ədəbiyyat dərslərində bədii mətnlə musiqinin uzlaşdırılması əsərin təsir keyfiyyətini gücləndirir. Orada cərəyan edən hadisələrin təsir dinamikasını sürətləndirir, bədii təsvir və ifadə vasitələrinin rolunu aktivləşdirir, sözlərin semantik tutumunun anlaşılmasını təmin edir, emosiyaları yaşantı formasına keçirir, təxəyyül imkanları aktivləşir. Belə metodiki yanaşmada uşaqlar bədii əsəri daha dərin səviyyələrdə anlamaq və fərdi yaşantılarını daha parlaq təsvir və dəqiq ifadə edə bilirlər. “Biz öz biliklərimizi, ideyalarımızı və hisslərimizi öz beynimizdən başqasının beyninə və ürəyinə köçürə bilmərik; biz yalnız uyğun təəssüratlar vasitəsi ilə onları başqalarının aqlında yaratmağa cəhd göstərə bilərik, başqasını belə bir şəxsi fəaliyyətə sövq edə bilərik ki, nəticədə məlum fikirlər və duyğular yarana bilər. Etiraf

¹⁰ <https://urok.1sept.ru/articles/608727>

edin ki, tələbələrin yaradıcı bacarıqlarının inkişafında və mənəvi-estetik dəyərlərinin formalaşmasında ədəbiyyat və musiqi bizim ən yaxşı köməkçilərimizdir”.¹¹

Nəticə / Conclusion

Məktəbliləri həddindən artıq yükləməmək üçün təlim prosesini maksimal dərəcədə optimallaşdırmaq lazımdır. Müəllim psixologiya və fiziologiya sahəsində ən progressiv tədqiqatlara və pedaqoji elmin nailiyyətlərinə əsaslanaraq təlim forma və metodlarının seçilməsi işinə yaradıcı yanaşmalıdır. Sınıfdə dərs prosesi pozitiv emosional şəraitdə keçməlidir. Şagirdlər dərs prosesində biliklə bərabər, müsbət emosiyalar da almalıdır, yəni bilikalma müsbət psixoloji yaşantılarla müşayiət olunmalıdır. Bunun üçün dərsin digər sahələrlə - musiqi ilə, rəngkarlıqla integrativ keçirilməsi, elmin incəsənətlə uzlaşdırılması mühüm şərtidir. Belə dərslərdə uşaq həm təlimlənilir, həm də tərbiyə olunur. “Əxlaq tərbiyəsi prosesi bəşəriyyətin əxlaqi sərvətlərinin nəsildən-nəslə verilməsindən ibarətdir” [Suxomlinski V. 1975]. Belə ötürmədə aparıcı rol müəllimin üzərinə düşür.

Musiqinin insan orqanizminə təsiri mexanizmi tədrisdə nəzərə alınarsa və uyğun şəkildə tətbiq olunarsa, şagirdlərin beyinlərinin fəaliyyəti aktivləşər. Bədii sözlə, musiqinin uzlaşması sağ və sol beyin yarımkürələrinin ahəngdar birgə fəaliyyətini şərtləndirir. Bu zaman insanın fiziologiyası ruhu, psixologiyası ilə vəhdətə girir. Musiqinin insan beyninə təsiri mexanizmini dərk etdikdə yalnız musiqiylə müalicə işini yox, həmçinin, musiqi vasitəsilə tədris olunan mövzuların qavranılması, mənimsənilməsi keyfiyyətini yüksəltmək olar. Belə işi aparmaq üçün insanın müəyyən qədər introspektiv təcrübəsi olmalıdır. Hindistanda çiştə təriqətinə mənsub böyük pedaqoq, musiqiçi, mütəfəkkir Həzrət İnayət Xan (1882-1927) yazırdı: “Uşaqların təlimləndirilməsinə beş müxtəlif nöqtəyi-nəzərdən baxmaq lazımdır: fiziki, əqli, mənəvi, sosial və ruhsal. Əgər bir tərəf inkişaf edib qalanları inkişafdan qalıbsa, təbii ki, uşağın təhsilində qüsurlu olacaq” [Khazrat Inayat Khan. 2000]. Bu görkəmli pedaqoq da uşaqların təlimləndirilməsində musiqinin, rəsm çəkməyin əhəmiyyətini önə qoyur. Əgər musiqi insanın fiziki, mental və psixoloji aspektlərdə sağlamlığına xidmət edərsə, deməli, onun – insanın formalaşmasında musiqi əvəzsiz vasitə kimi müasir təhsil texnologiyalarının ayrılmaz tərkib hissəsi olmalıdır. Çünki, təhsil yalnız uşaqların başının biliklərlə doldurulması deyil, əxlaqi, intellektual, estetik hissələrin, ruhsal yaşantıların qarşılıqlı surətdə formalaşması təlim-tərbiyədə öndə duran məqsəd

¹¹ <https://sheba.spb.ru/za/suholm-in-um-1983.htm>

olmalıdır. “Yeniyyətmişlik yaşında emosional və estetik tərbiyənin vəhdəti xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Təfəkkürün keyfiyyətə yeni pilləsi ona imkan yaradır ki, insan artıq nəinki şeyləri, faktları, hadisələri, habelə, ideyaları, prinsipləri dərk edir, fikir və hisslərlə qavrayır. İctimai ideyaya şəxsi emosional-estetik münasibət nə qədər aydın olsa, əxlaqi hisslər bir o qədər dərin olar. Yeniyyətmişlik illərində ideyaların, ətraf aləmin emosional-estetik cəhətdən qiymətləndirilməsi hissini şəxsiyyət xüsusilə aydın keçirir. Bu, onunla izah olunur ki, insan sanki dünyanı kəşf edir, onu ideyalar və prinsiplər nöqtəyi-nəzərindən birinci dəfə görür. Keyfiyyət etibarını ilə dünyanı yeni şəkildə görmə, bir çox şeylərin kəşfi ideyalara və prinsiplərə şəxsi münasibət yaradır. Xeyir yeniyyətmişni ruhlandırır, heyran edir, şər isə onu düşündürür, axtarışlara, idrakın yeni qatlarına daxil olmağa, yeni həll yollarına sövq edir. Bu, əxlaqi hisslərin əmələ gəlməsi prosesinin mühüm tərəfidir. Yeniyyətmişnin əxlaqi mədəniyyəti müəyyən dərəcədə onun ictimai həyatın mürəkkəb hadisələrinin, qarşılıqlı insani münasibətlərin mahiyyətini dərinlən başa düşməklə əlaqədar olaraq nəcib, yüksək hisslər keçirməsindən asılıdır” [Suxomlinski V. 1975]. Belə prizmadan baxdıqda ədəbiyyat dərslərinin şagirdlərin bədii-estetik tərbiyəsində rolunun çox böyük olduğu görünür. Təhsil təlimlə tərbiyənin vəhdətidir, lakin çox zaman təlimə ciddi fikir verilir, tərbiyə isə axsayır, çox zaman tərbiyə qadağalar şəklində həyata keçirilir. Məktəblər daha çox “alim yetişdirməyə” yönələnib, “insan yetişdirmək” isə ikinci planda durur. Hissi-emosional qavrayış dərinləşdikcə uşaqların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsi, o cümlədən, estetik tərbiyəsi formalaşmış inkişaf edir, uşaqlar introspektiv təcrübənin mahiyyətinə varə bilirlər; belə təcrübə onların özlərini dərk yolunda uğurlu addım hesab oluna bilər. “Ədəbiyyat humanist tərbiyə mədəniyyətini formalaşdırmaqla insanları birləşdirir”.¹² Hissi-emosional qavrayış insanların humanizm fəlsəfəsi istiqamətində əldə edə biləcəyi biliklərin mənimsənilməsində mühüm rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayeva M. (2019). Humanist pedaqogikanın fəlsəfi və psixoloji əsasları. Təhsil, № 2 (100). Bakı.
2. Nizami Gəncəvi. (1983). İskəndərnamə (filoloji tərcümə). Bakı, Elm. 625 s.
3. Platon. (1999). Dövlət. Bakı, Təbib. 358 s.
4. Suxomlinski V. (1975). Vətəndaşın doğulması. Bakı, Maarif. 362 s.

¹² Xəlilov B. (2018). Humanist tərbiyə mədəniyyəti – II məqalə-m.modern.az news

5. Ümumi təhsil pilləsinin dövlət standartları və proqramları (kurikulumları). (2010). Bakı.
6. Knysh A. (2004). Musulmanskiy mistitsizm. Moskva, Dilya. 453 s.
7. Pifagor. (2001). Zolotoy kanon. Figury ezoteriki. Moskva, Eksmo-Press. 448 s.
8. Khazrat Inayat Khan. (2000). Ochisheniye uma. Moskva, Sfera. 416 s.

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

2020, № 2 (264), 23–34

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.337>

M E T O D İ K A

Tarix dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadə*Cəmilə Atakişiyeva*

Sabirabad Peşə Liseyinin tarix müəllimi. Azərbaycan.

E-mail: q.cemila1999@gmail.com<https://orcid.org/0000-0003-0845-1888>**XÜLASƏ**

Müasir həyatımızda hər elmin inkişaf və təkamül etdiyi bir zamanda təhsildə də fənlərin bir-birinə inteqrasiyasına yaranan ehtiyac özünü aydın göstərir. Məqalədə qoyulan məsələnin özünəməxsus praktik əhəmiyyəti vardır. Belə ki, istifadəsi mümkün olan bədii ədəbiyyat nümunələrinin araşdırılması, bədii əsərlərdən istifadə zamanı yarana biləcək problemlərin müəyyən olunması, bədii ədəbiyyatdan istifadə formaları kimi məsələlər öz həllini tapmışdır. Bu da, öz növbəsində, tarix müəllimlərinin, pedaqoji universitetin bakalavr və magistratura pilləsində təhsil alan, pedaqoji təcrübəyə gedən tələbələrin təlim prosesində tədqiqat işindən faydalanmasına şərait yaradır.

AÇAR SÖZLƏR

Tarix fənni, bədii ədəbiyyat, kurikulum, dərslük, Azərbaycan tarixi

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 02.04.2020

qəbul edilib – 10.04.2020

M E T H O D S

Use of fiction in history lessons

Jamila Atakishiyeva

History teacher of Sabirabad Vocational High School. Azerbaijan.

E-mail: q.cemila1999@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0003-0845-1888>

ABSTRACT

At a time when everything is developing in our modern life, the need for the integration of subjects in education is clearly seen. The issue raised in the article has a special practical significance. Thus, issues such as the study of usable examples of fiction, the identification of problems that may arise during the use of works of art, the forms of use of fiction have been resolved. This allows, any history teacher, undergraduate and graduate students of higher pedagogical schools, and interns to benefit from research in the learning process.

KEYWORDS

Subject of History, fiction, curriculum, textbook, history of Azerbaijan

ARTICLE HISTORY

Received – 02.04.2020

Accepted – 10.04.2020

Giriş / Introduction

Tarix fənninin tədrisi prosesində tarixi mənbə hesab olunan bədii ədəbiyyatdan istifadənin müsbət tərəfləri mövcuddur. Bu, eyni zamanda müəllimin şərhini güvvətləndirən vasitələrdən biridir. Buna baxmayaraq, müasir dövrdə müəllimlər bədii ədəbiyyatdan istifadə edilməsinə laqeyd yanaşır, bəzən isə nümunələri düzgün müəyyənləşdirməkdə çətinliklərlə qarşılaşırlar. Elə məhz bu səbəbdən problemin nədən ibarət olduğunu araşdırmaqla, səmərəli üsullarla işləyərək mümkün bədii ədəbiyyatdan istifadə imkanlarını müəyyənləşdirməklə fənn müəllimlərinə kömək etmək zəruriyyəti yaranmışdır. Bu səbəbdən də mövzu tədqiqat obyektinə çevrilmişdir. Bədii ədəbiyyatdan istifadənin şagird təlim-tərbiyəsinin müsbət istiqamətdə formalaşdırılması üçün olduqca təsiredici xüsusiyyətləri mövcuddur. Bunu nəzərə alan müəlliflər dərslər və dərslər vəsaitlərini hazırlayarkən bədii əsərlərdən məqsədəuyğun şəkildə nümunələr vermişlər. Müəllim öz təcrübə və dünyagörüşünə əsasən, yeri gəldikdə müvafiq olaraq digər bədii ədəbiyyat nümunələrindən də istifadə edə bilər.

Nəzəri tədqiqat mərhələsi

Tədqiqat işində tarix fənninin tədrisi zamanı bədii ədəbiyyatdan istifadənin müasir dövrdə aktuallığı əsaslandırılmış, şagirdlər üçün müsbət təsirləri aşkarlanmışdır. Müəllimin mövzunu bədii ədəbiyyatla əlaqələndirərək geniş və aydın izah etməsi şagird təxəyyülündə hadisələrin canlanmasına səbəb olan fakt kimi əsaslandırılmışdır. Belə ki, bu üsulla tarixi hadisələrlə bağlı verilən biliklər bədii əsər vasitəsilə bir daha öz təsdiqini tapır.

Tədqiqat işində elmi-metodik ədəbiyyatın araşdırılması və bədii ədəbiyyatdan istifadə metodikasının öyrənilməsi bildirilmişdir.

Tarix fənninin tədrisi zamanı bilik mənbəyi kimi istifadə edilən vasitələrdən biri olan bədii ədəbiyyatın mövzunun mənimsənilməsinə təsiri öyrənilmiş, tədqiqat zamanı tarix dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadənin nəzəri əsasları araşdırılmışdır. Belə ki, müəllimlər tarixi hadisələri şagirdlərə öyrədərkən yalnız dərsləklərlə kifayətlənməməli, həm də digər informasiya vasitələrindən istifadə etməlidirlər. Bədii ədəbiyyat isə bu vasitələrin ən mühümlərindəndir. Məqalədə tarixi hadisələri şagirdlərə mənimsətmək, onları daha yadda qalan etmək üçün bədii ədəbiyyatın imkanlarından faydalanmağın mümkünlüyü əks olunmuşdur. Bədii ədəbiyyat nümunələrinin tarix dərsləri üçün məxəz ola biləcəyi fikri öz təsdiqini tapmışdır. Tarix dərslərində bədii ədəbiyyatdan

istifadə olunması yalnız şagirdləri tarixi məlumatlarla təchiz etmir, həm də təhsil siyasətimizə uyğun yeni nəslin formalaşması üçün lazım olan şəxsi keyfiyyətlərin şagirdlərə təbliğ olunmasına da şərait yaradır. Bu da şagirdlərin qazandıqları nailiyyətlərə, keyfiyyət göstəricilərinə, davranış tərzinə təsir edərək, onların müsbət istiqamət üzrə inkişaf etdirilməsinə kömək edir. Tarix dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadənin şagirdləri müxtəlif əsərlərlə tanış etməyin əsas yolu olduğu üçün onların dünyagörüşünün və mütaliə bacarıqlarının formalaşmasına təsiri xüsusilə vurğulanmışdır. Bədii ədəbiyyatdan istifadənin bu kimi təsirlərin geniş yayıldığı, həm müəllim, həm də şagird fəaliyyətini əhatələdiyi üçün tədqiqat işi olduqca aktualdır. Belə ki, tarix dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadənin müəllim üçün də faydası və bu faydanın hansı istiqamətdə olması da tədqiqat işində öz yerini almışdır. Tarixin təkrarolunmazlığı, keçmiş ictimai şəraitlə müasir cəmiyyətdə gedən proseslər arasındakı fərqlər və bu kimi problemlər bədii ədəbiyyatdan istifadə vasitəsilə həll oluna bilər. Bədii ədəbiyyat aid olduğu dövrə işıq tutaraq dövrün ictimai vəziyyətini, insanların şüurunu, davranış formalarını, tarixi hadisələri beynimizdə canlandıraraq təsəvvür etməyimizi aydınlaşdırır, zamanın təfəkkürünü əks etdirir. Bununla da bədii əsərlərdən tarix dərslərində istifadənin aktuallığı öz təsdiqini tapmışdır.

Tarix fənninin tədrisi zamanı istifadə olunan bədii ədəbiyyat nümunələri öyrənilən dövrün bədii əsərləri və tarixi ballestristika olmaqla iki yerə ayrılır. İlk qrupa aid olan əsərlər dövrün müasirləri tərəfindən qələmə alınır, mühüm mənbə hesab olunur və xüsusi önəm kəsb edir. Digər qrupa aid əsərlər isə daha sonrakı dövrün müəllifləri tərəfindən yazılan əsərlərdir. Bu əsərlər müəlliflərin müxtəlif tarixi sənədlərə, mənbələrə istinad edərək apardıqları tədqiqatlar nəticəsində ərsəyə gəlmişlər. Buna görə də elmlilik və tarixilik baxımından daha əhəmiyyətli sayılırlar [Əmirov M. 2011].

Tarix dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadə zamanı yarana biləcək problemlər və bu problemlərlə qarşılaşan zaman həll yolu ola biləcək üsullar tədqiqat işində əks olunub. Tarix dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadənin mümkün yolları, müəllimlərin dərslərində və dərslərdən bədii ədəbiyyat nümunələrindən tapşırıq kimi istifadəsi, öz nitqinə əlavə etməsi üsulları da tədqiqat işində toxunulan mövzulardır. Öz dərslərində bədii ədəbiyyatdan faydalanmaq istəyən tarix müəlliminin davranış forması da əks etdirilmişdir.

Onu da qeyd edək ki, tədqiqat zamanı mübahisəli müqayisə, təhlil, tərkib, statistika üsullarından istifadə ön plana çəkilmişdir.

Praktiki mərhələ

Tədqiqat işində bədii ədəbiyyatdan istifadə zamanı seçilmiş əsərlə “davranış” yolu, tarix dərslərində istifadəsi nəzərdə tutulan ədəbi əsərdə hansı xüsusiyyətlərə diqqət yetirilməsindən bəhs edilir. Bədii ədəbiyyatdan istifadə edərək şagirdləri vətənpərvər ruhda yetişdirmək, onlarda empatiya hissini formalaşdırmaq, gələcəkdə baş verəcək hər hansı sosial situasiyada necə davranmalarını bilmələri üçün də əlverişli vasitədir. Bədii ədəbiyyatdan istifadə edərkən əsərlər araşdırılmalı, mövzuyla uyğunluğuna diqqət yetirilməlidir.

Təhsil islahatına əsasən, yenilənən, kurikulumun əsaslarına uyğunlaşdırılaraq hazırlanmış tarix fənni üzrə dərslilər tədqiq olunmuşdur. Keçilən mövzu ilə əlaqəli olan, onun tarixiliyini, məlumatlılığını artıran, onu dəstəkləyən, aydınlaşdıran parça və hissələr tarix fənni dərslilərində öz yerini almış, burada verilmiş bədii ədəbiyyat nümunələri araşdırılmışdır [Məlikov R., Nəzərli T. 2002]. Dərslilərədə yer tutan həmin bədii parçaların istifadə səbəbi, yerinin seçilməsi, istifadəsinin təsiri kimi məsələlər əsaslandırılmışdır. Dərslilərədə verilmiş bədii ədəbiyyat hissələrinin təhlili tarix dərslilərində bədii ədəbiyyatdan istifadənin nə dərəcədə əhəmiyyətli olması barədə fikri bir daha təsdiq edir. Belə ki, bu və ya digər nümunənin yeri təsadüfi olmayıb, şagirdlərin mövzunu daha dərindən qavramasına, tarixi hadisələri təsəvvürlərində canlandırmasına şərait yaradır. Tarixi obrazlar tarix fənninin tədrisində məktəblilərə emosional cəhətdən yüksək təsir göstərir. Bəzi hallarda isə məktəblilər müəllim biganəliyi ilə üzləşir. Bu kimi halların qarşısını almaq üçün lazımlı tədbirlər tədqiqat işində bildirilmişdir.

Yadda saxlamaq lazımdır ki, tarix dərslilərində bədii ədəbiyyatdan istifadə müəllimlərin özləri üçün də olduqca faydalıdır. Belə ki, bu yolla şagirdlər mövzunu daha yaxşı mənimsəyir, dərslər daha canlı keçir, müəllimin nitqi tarixi hadisələrlə tamamlanır. Öz dərslilərində bədii ədəbiyyata müraciət etməyi düşünən müəllim əvvəlcədən müəyyən hazırlıq işləri görməlidir. Hansı əsərdən istifadə edəcəyini, əsərdən hansı hissələri şagirdlərin diqqətinə çatdıracağını əvvəlcədən seçməlidir, çünki seçilən hissə kor-koranə xarakter daşımamalıdır. Əlbəttə, mövzunun tədrisinə kömək edəcək parçalar seçilməlidir. Bəzən əsər tarixi hadisə ilə tam əlaqəli olmasa da, oradakı kiçik bir nüans, hər hansı bir cümlə tarix dərslilərində böyük fayda verə bilər. Dərslin gedişində əsərdən iri hissələrin oxunması çox zaman alır. Ona görə də daha çox kiçik hissələrə üstünlük verilməsi, onların əzbər şəkildə söylənməsi məsləhətdir. Müəllimin tədris edəcəyi mövzuya hazırlaşarkən izahına ayrı-ayrı bədii ədəbiyyat nümunələrindən bir-iki cümləlik parçalar, təsvirlər, bir sıra ifadələr əlavə etməsi

mümkündür. Müəllimlər bədii ədəbiyyatdan hər dərs istifadə etməyə də bilərlər. Bəzən bədii əsərin adını demək, buradakı obrazı şagirdlərə xatırlatmaq da bəs edər. Bu hal əsər şagirdlərə əvvəlcədən tanış olduqda işə yarayır. Şeir parçalarından istifadə də məqsədəuyğundur.

Tarix dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadə olunması onun təhsil vəzifələrinin öhdəsindən gəlməkdə kömək edir. Tarixi mənbə olaraq, bədii-ədəbi əsərlərin istifadəsinin mümkünlüyü XX əsrdən etibarən xüsusi diqqət mərkəzindədir. Bu məsələ bir çox alimlər tərəfindən araşdırılıb. Fikri ifadə üsulları fərqli olmasına baxmayaraq, alimlərin gəldiyi ümumi qənaət bədii ədəbiyyatın tarixi mənbə rolunu oynaması faktıdır. Bədii əsərlər bir mənbə hesab olunması üçün bütün tələblərə cavab verir. XX yüzilliyin sonlarına doğru bədii ədəbiyyat əhəmiyyətli tarixi məxəz kimi öz təsdiqini tapmışdır. Bu mənbə məqsədyönlü insan fəaliyyətini də əks etdirir. Əsrin əvvəllərindən etibarən bədii ədəbiyyatın tarix fənni üçün əhəmiyyəti bir daha dəyərləndirilmişdir.

Bədii ədəbiyyata mənbə kimi yanaşılarkən bir sıra xüsusiyyətlər nəzərə alınmalıdır. Bu amillər tədqiqat işində öz əksini tapmışdır. Tarixi mənbə kimi bədii əsərləri mənimsəmək olduqca qarışıq, çoxcəhətli və çətin prosesdir. Belə ki, bədii ədəbiyyat tədqiqatçıdan zəngin ədəbi məlumat, mənbə analizi və sintezi üsulları ilə bağlı bacarıqlardan əlavə, həm də bu əsərlərin filoloji cəhətdən mənimsəmə bacarığını da bilməyi zəruri edir [Rumyantsev V. 2003].

Tarix dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadənin bir üsulu da bu və ya digər əsəri məktəblilərə tapşırıq olaraq verməkdir. Belə ki, şagirdlərə əsərlə tanış olub, buradakı tarixi faktları fərqləndirmək, mövzuda istifadəsi mümkün hissələri seçmək kimi tapşırıqlar verilə bilər. Yuxarı siniflər üçün uyğun olan bu hal şagirdlərə tədqiqatçılıq bacarıqları aşılayır, həyatlarında rastlaşdıqları informasiya mənbələrinə tarixi məlumat mənbəyi kimi yanaşmağı öyrədir. Bədii ədəbi nümunələri mövzu ilə uyğunluq əsasında müəllim həm öz şərhinə əlavə edə bilər, həm də şagirdlərin istifadəsinə müstəqil iş, fərdi oxu, mənbə kimi verə bilər. Müəllim tapşırıq formasından istifadə etməklə, şagirdlərdə bədii ədəbiyyatla işləmək bacarığını aşılayır. Bu halda mətnin dili şagird tərəfindən anlaşılmalı olmalıdır. Müəllim məktəblilərin yaş səviyyəsi və tədris olunacaq mövzu ilə əlaqəli bədii əsərdən tarixi hissələrin seçilməsini, esse yazmağı tapşırıq bədii ədəbi əsərlərdən mənbə kimi istifadə olunmasını şagirdlərinə məsləhət görə bilər.

Günümüze qədər çoxlu sayda bədii əsər qələmə alınmışdır. Bunların hamısı tarixin tədrisi üçün faydalı olmaya bilər. Bəzən isə tarixi hadisələr müəllifin subyektiv düşüncəsini, aid olduğu sinfin görüşünü əks etdirir. Bu kimi hallar və onların həlli yolları da tədqiqat işində əks olunmuşdur. Bunun üçün, ilk növbədə, bədii ədəbi nümunəyə tənqidi yanaşılmalıdır. Bədii əsərlərin araşdırılması, təhlili prosesi

şagirdlərlə birlikdə də aparıla bilər. Bu da, öz növbəsində, məktəbliləri tədqiqatçılığa sövq edər.

Məqalədə mövzu ilə bədii ədəbiyyat arasındakı uyğunluq vacib şərt kimi götürülmüş, mövzuya müvafiq olaraq istifadəsi mümkün və uyğun olan bədii əsər qeyd olunmuşdur. Bu əsərlərin siyahısı, əlbəttə, artırıla bilər. Belə ki, müəllim yalnız dərslərdə verilmiş bədii hissələrlə kifayətlənməyərək, öz təcrübəsinə və dünyagörüşünə uyğun olaraq digər bədii əsərlərdən də nümunələr gətirə bilər. Şərt deyildir ki, bədii əsər tamamilə tarixi mövzuda olsun. Digər müstəvidə yazılmış əsərlərdə də tarixi məlumatın mövcud olması mümkündür. Bundan əlavə, hər bir bədii ədəbiyyat yazıldığı dövrün ruhunu əks etdirir və həmin dövrün ictimai, sosial, psixoloji şəraiti haqqında məlumat verir. Dərs prosesində bədii əsərdən müəyyən parçanın şagirdlərə çatdırılması onlarda bu əsərə qarşı maraq oyadar, həmin əsəri fərdi şəkildə öz istəyinə uyğun öyrənməsinə kömək edə bilər, gələcək nəsil içərisində kitab oxumağa həvəsi olan şəxslərin sayının artmasına gətirib çıxarar. Bu isə həm xalqımız, cəmiyyətimiz, həm də dövlətimiz üçün müsbət haldır. Dünyada ən xoşbəxt, yaşanması ən uyğun ölkələrin siyahısı ilə, kitab oxuma üzrə göstəriciləri yüksək olan ölkələrin siyahısındakı eyniliklər təsadüfi deyildir.

Tarix dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadə zamanı işlənəcək nümunələri dəqiq seçmək, seçilmiş parçaların məktəblilərin yaş və bilik səviyyələrinə uyğun olub-olmamasına da diqqət yetirmək lazımdır. Şagirdlərin bədii ədəbiyyatla olan ilk tanışlıqları uğursuz nəticələnərsə, bu, onlardakı həvəs və marağın azalmasına gətirib çıxara bilər. Bunun üçün müəllimin fəaliyyəti və bədii ədəbiyyatdan istifadəyə əsaslanacaq dərslə hazırlıq dərəcəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir [Əmirov M. 2009].

Nəzəri hissədə qeyd edildiyi kimi, tarix dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadənin bir çox müsbət təsirləri vardır. Bunu nəzərə almaqla müəllim dərslərində bədii ədəbiyyat nümunələrinə yer verə bilər, lakin bu zaman həmin nümunələrin mövzuyla uyğunluğu çox vacib məsələdir. Yersiz və əlaqəsiz istifadələr şagirdlərdə anlaşılmazlığa səbəb olar. Belə ki, tarix dərslərindəki bədii əsərlərdən istifadəyə uyğun əsas və ikinci dərəcəli fikirlər müəyyən olunmalıdır. Dərslərdə verilən bədii ədəbiyyat nümunələrindən başqa, müəllim öz təcrübə və dünyagörüşünə əsaslanaraq müstəqil iş verərkən izahında, nitqində, bədii ədəbiyyatdan istifadə edə bilər. Azərbaycan tarixi dərslərində bədii ədəbiyyatdan istifadənin bu baxımdan imkanları olduqca genişdir. Məsələn: *Azərbaycan tarixi 7-ci sinif*:

“Ərəb işğallarına qarşı mübarizə. Cavanşir” mövzusunda Mehdi Hüseynin tarixi dram əsəri olan “Cavanşir”dən istifadə etmək mümkündür. Bu yolla da tarixi şəxsiyyətlə bağlı şagirdlərin biliklərini zənginləşdirmək olar. Tarix dərslərində

müəllimlər Mehdi Hüseynin digər əsərlərinə də istinad edə bilərlər: “Cavanşir”dən başqa “Nizami” və “Şamil” kimi dram əsərlərində müəllif, görkəmli şəxsiyyətlərin obrazlarını yaratmışdır.

“Xürrəmilər hərəkatı. Babək” mövzusunun tədrisi zamanı müəllimin Ənvər Məmmədخانlının “Babək” romanından istifadə etməsi mümkündür. Yazıcının üzərində uzun müddət çalışdığı bu tarixi roman Azərbaycanın xalq qəhrəmanı Babək haqqında yazılan bütün əsərlər arasında tarixi həqiqətə yaxınlığına, orjinallığına görə fərqlənir. Bu ədəbiyyatdan istifadə edərək dərslikdə səthi verilmiş məlumatları genişləndirmək və bu tarixi qəhrəmanımızla bağlı ətraflı məlumat əldə etmək olar.

“Əhalinin məşğuliyyəti və həyat tərzii” mövzusunun tədris edilərkən bədii ədəbiyyat olaraq “Kitabi-Dədə Qorqud”a müraciət etmək məqsədə müvafiqdir. Bununla da, həmin dövrdə əhalinin məşğuliyyəti, yaşayış tərzii ilə bağlı məlumatları bədii dillə şagirdlərə çatdırmaq mümkündür. “Oğuz-Səlcuq axınları” mövzusunun keçilərkən müəllim Nizami Gəncəvinin “Sirlər xəzinəsi”ndən Sultan Səncərlə bağlı hissədən bir nümunə gətirə bilər:

*Dedi: - Ey Sultan, səndən görməmişəm yaxşılıq,
Fəqət neçə zülümə şahid olmuşam artıq.*

*Nə hünər göstərmisən taxt başına gələli?
Alt-üst etdin, taladın, viran qoydun bu eli*

[Nizami Gəncəvi. 2004].

Beləliklə, şagirdlərdə Səlcuq imperiyasının süqutunun yaxınlaşdığı bir dövrdə ictimai münasibətlərin necə olması barədə təsəvvürlər formalaşmış olar.

“Azərbaycan XII-XIII əsrin əvvəllərində” mövzusunda Məmməd Səid Ordubadinin “Qılınc və qələm” tarixi romanından istifadə etmək mümkündür. M.S.Ordubadinin axıncı tarixi romanı olan bu əsərdə böyük şair və mütəfəkkirimiz Nizami Gəncəvinin yaşadığı dövr təsvir edilmişdir. Əsərdə əsas obraz Nizami olsa da, müəllif dövrün mənzərəsini hərtərəfli yaratmışdır. Bu əsərdə, həmçinin Azərbaycan Atabəylər dövlətinin hökmdarları Məhəmməd Cahan Pəhlivan, Qızıl Arslan, Özbək, Əbubəkr surətləri də verilmişdir. Belə olan halda, şagirdlərdə XII-XIII əsrlərdəki mövcud siyasi şərait, ədəbi mühit barəsində təsəvvürlər formalaşacaqdır.

X-XII əsr Azərbaycan tarixini öyrənərkən Ə.Xəqani, Q.Təbrizi, M.Gəncəvi, N.Gəncəvi, F.Şirvani və digər müəlliflərin əsərlərindən istifadə etmək olar.

Yunus Oğuzun “Atabəy Eldəniz” tarixi romanı Atabəylər dövlətinin yaranması, fəaliyyəti, Şəmsəddin Eldəniz, Möminə Xatun haqqında zəngin məlumat mənbəyi olduğundan Atabəylər dövlətinin şagirdlər tərəfindən mənimsənilməsi üçün bu əsərdən istifadə məqsədəuyğundur. Romanda qul bazarından hakimiyyətə yüksəliş, Səlcuq dövlətinin zəifləməsi məsələləri əks olunub.

“Azərbaycan uğrunda mübarizə” mövzusunda bədii ədəbiyyat kimi İsa Hüseynovun “Məhşər” romanına istinad etmək olar. “Məhşər” tarixi-fəlsəfi roman olub, burada XIV əsrdə Əmir Teymurun yürüşləri dövründə baş verən hadisələrdən, böyük filosof Fəzlullah Nəimi və böyük hürufi şairi İmadəddin Nəsiminin insan və insanlıq uğrunda qeyri-adi mübarizələrindən bəhs olunur. Eyni zamanda bu mövzunun tədrisində Hüseyn Cavidin “Topal Teymur” əsərindən də istifadə etmək mümkündür.

“Mərkəzləşdirilmiş vahid Azərbaycan dövləti” mövzusunda bir sıra bədii ədəbiyyat nümunələrindən, məsələn, Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanından yararlanmaq faydalı ola bilər. Bu roman Şah İsmayıl mövzusunda yazılmış ilk tarixi romandır. Bundan sonra, Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü”, Əlisa Nicatın “Qızılbaşlar” romanlarında Səfəvilərin hakimiyyəti və o dövrdə baş verən tarixi hadisələr, eləcə də Şah İsmayıl Xətai şəxsiyyəti, sərkərdəliyi ön plana çıxıb. Əzizə Cəfərzadənin “Bakı-1501” romanında Şah İsmayılın bütün həyatı deyil, əsasən, 1501-ci ilə qədər olan tarixi hadisələr izlənilir. Əslində, Şah İsmayıl Xətai mövzusunda dönüşün əsasını Əzizə Cəfərzadənin bu əsəri ilə qoyulduğunu demək olar. Yazıçı həmin əsərində Şah İsmayılın Şirvanşah Fərrux Yassar ilə apardığı mübarizə və Bakını ələ keçirməsi hadisəsi üzərində dayanır. Ə.Cəfərzadənin bu romanı XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycanın coğrafi baxımından indiki və ətraf ərazilərində baş verən müharibələrdən, dini çəkişmələrdən, Azərbaycandakı Səfəvilər dövlətinin güdrətlənməsindən, qızılbaşların Şamaxı və Bakı qalasına hücumundan, Şah İsmayıl Xətainin bir padşah, sərkərdə, şair kimi mürəkkəb həyatından bəhs edir. Əsəri maraqlı edən bir cəhət də onun çoxlu tarixi faktları bədii (bəzən rəvayət şəklində) obrazlarla canlandırmasıdır.

Əlisa Nicatın “Qızılbaşlar” romanı Qızılbaşlarla bağlı ilk roman olmaqla bərabər, həm də indiyə qədər bu mövzuda yazılan əsərlər içərisində öz dəyərini qorumaqdadır. Romanda XV əsrin axırları, XVI əsrin ilk illərində baş vermiş hadisələr təsvir edilib. Əsərdə kiçik İsmayılın başına gələn müsibətlər, Hüseyn bəyin İsmayılı igid kimi böyütməsindən, İsmayılın hələ 12-13 yaşlarında olarkən ordu başına keçib Şirvana yürüşündən, sonda da şahlıq taxtına çıxmasından bəhs olunur. Bu əsər tarixi baxımdan olduqca qiymətlidir.

Fərman Kərimzadənin “Xudafərin körpüsü” romanında XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində cərəyan etmiş tarixi hadisələr, Şah İsmayıl Xətəinin uşaqlıq və gənclik illəri, hakimiyyət uğrundakı mübarizəsi, həmçinin onun bir şair, sərkərdə və dövlət xadimi kimi yetişib formalaşdığı tarixi dövr təsvir edilib.

Tarix fənninin tədrisi zamanı bu əsərlərin hər hansısa birindən mövzunun izahını zənginləşdirəcək, onun tarixiliyini qüvvətləndirəcək hissələr seçilərək müəllim tərəfindən istifadə oluna bilər. Eyni zamanda dərslərin motivasiya mərhələsində Şah İsmayılın şəkli, ona məxsus şeir nümunəsi, Səfəvilər dövlətinin bayrağı və s. bu kimi vasitələrlə yanaşı, əsərlərin də müəyyən hissələrindən faydalanmaq olar [Veyisova Z. 2004]. Bununla bərabər, yaradıcı tətbiqetmə mərhələsində işləmə və “XV əsrin sonunda Azərbaycandakı qarışıq siyasi vəziyyətdə İsmayılın yüksəlişi” adlı essenin yazılmasında mənbə kimi məsləhət görülə bilər.

Dərs prosesində Nəriman Əbdülrəhmanlının “Taqlı” romanından da istifadə edilməsi mümkündür. Əsərdə Şah İsmayıl Xətai və onun həyat yoldaşı Taqlı bəyimin həyatından bəhs olunur. Zəngin tarixi mənbələr əsasında yazılmış roman Səfəvilər dövründə gizli qalmış bir çox məsələlərə aydınlıq gətirmişdir.

“Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin başlanması” mövzusunda Fərman Kərimzadənin “Çaldıran Döyüşü” tarixi romanından yararlanmaq olar. Bu əsərin adı Səfəvilərlə Osmanlılar arasında baş vermiş Çaldıran döyüşündən götürülmüşdür. Romanda Şah İsmayıl Xətəinin vahid Azərbaycan uğrunda apardığı gərgin mübarizələrdən, əhalinin orta əsr məişət yaşantısından bəhs edilir. Bu əsərdən istifadə etməklə həmin dövrdə əhalinin həyat şəraiti, siyasi vəziyyətlə bağlı təsvir olunan hadisələr şagirdlərin təsəvvürlərini zənginləşdirəcək.

Nəticə / Conclusion

Ölkəmizin ərazi bütövlüyünü mənfur düşmənlərdən qorumaq üçün övladlarımız vətənpərvər ruhda tərbiyə olunmalıdır. Bu önəmli məsələ Azərbaycan dövlətinin təhsil siyasətinin əsas prioritetlərindəndir və daim diqqət mərkəzindədir. Bu məsələdə əsas istifadə olunan vasitələrdən biri də tarix dərslərində məhz bədii ədəbiyyat nümunələrinə müraciət etməkdir, lakin bədii ədəbiyyatdan istifadə olunan dərslərin hazırlanmasının müəyyən çətinlikləri mövcuddur. Belə ki, müəllim əvvəlcədən keçəcəyi mövzuya uyğun hissələri bədii əsərdən seçib, dərs müddətini nəzərə alaraq, bu hissəni düzgün qurmalıdır. Bu üsul orta sinif şagirdləri üçün olduqca effektivdir. Müəllimin bədii ədəbiyyatdan bu və ya digər ədəbi personajı öz izahına əlavə etməsi vacib üsullardan biridir. Belə ki, müəllim öz şərhini bədii əsərdən hissələr verməklə,

əsərdəki təsvirlərdən, müqayisələrdən, faktlardan nümunələr gətirərək dərslərini zənginləşdirə bilər. Nəzərə almaq lazımdır ki, dərslərin gedişində bədii əsərdən geniş formada istifadə edib, mövzunun bütün izah və şərhini obrazlarla, hadisələrlə doldurmaq da düzgün hal deyil. Tarix fənninin tədrisində bədii ədəbiyyatdan istifadə dərsləri bədii obrazlarla bəzəmək, məktəbliləri əyləndirmək kimi məqsədlər güdmür. Burada əsas qayə keçmişdə baş vermiş hadisə və prosesləri anlamağa kömək etməklə yanaşı, yeni dərslərin tərbiyəvi və elmi məqsədlərinin həllində yardımçı olacaq bədii ədəbiyyatdan istifadədir.

Qeyd etmək lazımdır ki, müəllim heç zaman yeni bilik öyrənmək arzusunu itirməməli, daim öz üzərində işləməli, yaradıcı, uğurlu dərslər təşkil etməli, eyni zamanda yeni təlim texnologiyalarından istifadə etmə bacarığına yiyələnəlidir. Tarixin tədrisi prosesində bədii obrazların təsvirini verməklə, tarixi hadisələri öyrənərkən onun bizə nəyi dərk etdirməyə çalışdığını məktəblilərə izah etmiş oluruq. Elə bu cəhətinə görə bədii ədəbiyyatdan istifadə olunması tarixin tədrisi üçün əlverişli olub, müsbət təsirlərə malikdir. Müəllim tarix fənninin tədrisində bu və ya digər dərəcədə bədii əsərlərdən istifadənin üstün cəhətlərindən faydalana, dərslərin gedişində, tapşırıq, müstəqil iş və başqa bu kimi hallarda onlara müraciət edə bilər. Bu vasitə ilə yalnız şagirdlərin dərsləri daha yaxşı qavramasına deyil, eyni zamanda dünyagörüşlərinin, mütaliə vərdişinin, empatiya hissinin formalaşmasına, oxuduğu kitablara tarixi aspektdən yanaşmasına da müsbət təsir göstərmiş olarıq.

Şagirdlər öz fikir və ifadələrini, baxış tərzlərini açıq və azad formada çatdırmaq, ayrı-ayrı informasiya mənbələrindən faydalanmaq, öz ideyalarını başqalarına ifadə etmək və digər bu tipli hüquqlara malikdirlər. Bədii ədəbiyyat nümunələrindən istifadənin bu hüquqların mənimsənilməsində, formalaşdırılmasında özünəməxsus yeri mövcuddur. Ümumiyyətlə, bədii ədəbiyyat insan şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Məktəblilərin mənəvi və estetik cəhətdən inkişafı üçün bədii ədəbiyyatın xüsusi rolu vardır. Bədii obrazlar vasitəsilə şagirdlər nəyin yanlış, nəyin doğru olduğunu fərqləndirə, hər hansı bir hərəkətin səbəb olacağı nəticələri əvvəlcədən təxmin edə bilər ki, bu da gələcək həyatdakı fəaliyyətlərində onlara müstəsna dərəcədə köməklik göstərir. Elə təhsil siyasətimizin məqsədlərindən biri də məktəbliləri gələcək həyata düzgün hazırlamaqdır.

Bu dövlət əhəmiyyətli məsələnin həllində bədii ədəbiyyatın tarix fənninin tədrisindəki rolunun, istifadəsinin mühüm əhəmiyyəti danılmazdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi. (2003). Fəal təlim. Təlimatçılar və müəllimlər üçün vəsait. Bakı, Təhsil. 361 s.
2. Cəbrayilov İ. (2006). Azərbaycan tarixinin tədrisi metodikası. Bakı, 236 s.
3. Cəfərov N. (2014). “Tarixin tərcümeyi-halı”, Bakı, 256 s.
4. Cəlilov A. (2006). Azərbaycan tarixinin interaktiv təlim metodları ilə tədrisində şagirdlərdə tarixi anlayışların formalaşdırılması. Bakı, Nurlan.
5. Əmirov M. (2009). Orta məktəbdə tarix tədrisinin aktual problemləri. Bakı, 160 s.
6. Əmirov M. (2011). Ümumtəhsil məktəblərində tarixin fəal interaktiv təlimi metodikası. Bakı, 680 s.
7. İsayeva T. (2009). Ümumtəhsil məktəblərində Azərbaycan tarixi fənninin tədrisində mətn üzərində işin təşkili (V-XI siniflər üzrə), Bakı.
8. Kərimov Y. (2007). Təlim metodları. Bakı, Çarşıoğlu. 272 s.
9. Kurikulumların hazırlanması və tətbiqi məsələləri. (2008). Bakı, Kövsər. 224 s.
10. Lisova K. (2001). Tarix dərslərində sənədlərdən istifadə. Xalq təhsili, № 5.
11. Məlikov R., Nəzərli T. (2002). Tarixin interaktiv təlimi. Müəllimlər üçün metodik vəsait. Bakı, Çarşıoğlu. 128 s.
12. Məmmədova M. (2015). Tarixin tədrisinin aktual problemləri. Bakı.
13. Mərdanov M. (2006). Azərbaycan təhsili dünən, bu gün, sabah. Bakı, Təhsil. 297 s.
14. N.Gəncəvi (2004). “Sirlər xəzinəsi”. Bakı, 264 s.
15. Rummyantsev V. (2003). Tarixi mənbələrlə iş, № 3.
16. Studenikin M. (2004). Məktəbdə tarixin tədrisi metodikaları. Moskva.
17. Veyisova Z. (2004). Fəal dərslərin aparılması üzrə tövsiyələr. Bakı, Norveç qaçqınlar şurası.
18. Veyisova Z. (2007). Fəal/interaktiv təlim. Müəllimlər üçün vəsait. Bakı, Unisef.
19. Vyazemsky E. (2003). Tarixin tədrisi nəzəriyyəsi və metodları. Moskva.
20. Ziyadoğlu R., Musayev D. (2006). Məktəbdə tarixin interaktiv təlim problemləri. Tarix, insan və cəmiyyət, № 1(2).

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ
2020, № 2 (264), 35–45
<http://dx.doi.org/10.29228/edu.338>

M E T O D İ K A

Əlavə konstruksiyalar müəllif modallığının eksplikasiya vasitəsi kimi

Rəfanə İsayeva

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı, Azərbaycan.

E-mail: refane_isayeva@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-2668-5602>

XÜLASƏ

Məqalədə bədii əsərlərdə əlavə konstruksiyaların müəllif modallığının eksplikasiya vasitəsi kimi rolu araşdırılmışdır. Araşdırmada bədii nümunə kimi XX əsr və müasir Azərbaycan ədəbiyyatının materillərindən istifadə olunmuşdur. Mətn modallığının formalaşması bədii əsərin bütöv mətni ilə həyata keçirilir, əsərdə açıqlanan faktların subyektiv modal mənası, müəllifin ümumi konsepsiyası fabula arxasında gizlədilir, bütöv mətnin üzərində bir araya gəlir. Mətn fraqmentlərini boyayan mətn modallığı oxucunu bütöv əsərin subyektiv-modal mənasını, habelə müəllifin kredosunu dərk etməyə hazırlayır. Mətn modallığı kateqoriyasının nəsr əsərlərində aşkar olunması problemi xüsusi çətinlik ilə bağlıdır, onlar aşağıdakılardan ibarətdir. “Mətn modallığı” – mətnin ayrı-ayrı elementlərinin qiymətləndirilməsi kütləsində yığılır və frazalılıq mətn modallığını hansısa səviyyədə əvəz edir. Bir müəllif olaraq təsəvvüründəki dünyanı yaradarkən söz rəssamı kimi həmin dünyaya qarşı qərəzsiz ola bilməz. O, bu dünyanı real dünya kimi təsəvvür edir, şəxsi bədii əyanilik üslubundan asılı olaraq, ya birbaşa, ya da dolaylı şəkildə təsvir olunana şəxsi münasibətini bildirir.

AÇAR SÖZLƏR

Azərbaycan dili, müəllifin modallığı, şəxsin modallığı, müəllifin fikri, bədii əsər, əlavə konstruksiyalar

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 28.05.2020

qəbul edilib – 09.06.2020

M E T H O D S

Additional constructions as a means of expression author's modality

Rafana Isayeva

Doctoral student of Baku State University. Azerbaijan.

E-mail: refane_isayeva@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0003-2668-5602>

ABSTRACT

The article examines the role of additional structures in artworks as a means of expressing the author's style. XX century materials and modern Azerbaijani literature were used as an artistic example in the research. The formation of the text modality is carried out with the entire text of the work of art: the subjective modal meaning of the facts set out in the work, the author's general concept is hidden behind the tale, coming together on the whole text. The text modality, which paints the text fragments, prepares the reader to understand the subjective-modal meaning of the whole work and the author's belief. The problem of finding the text method category in prose studies is particularly difficult, they are as follows: “text modality is accumulated in the evaluation of individual elements of the text, and the phrase modality to some extent replaces the text modality. As a writer, as a word painter, he cannot be neutral in creating the world he dreams of. He imagines this world as the real world, expressing his personal attitude towards what is depicted directly or indirectly depending on the style of his personal artistic vision.

KEYWORDS

Azerbaijan language,
author modality, subject
modality, author`s
intention, literary text,
additional constructions

ARTICLE HISTORY

Received – 28.05.2020

Accepted – 09.06.2020

Giriş / Introduction

Məlum olduğu kimi, modallıq linqvistik tədqiqat obyektini kimi qəbul edilir. Dilçilik elmində “modallıq” termini möhkəm qərarlaşmışdır. Dilçilər tərəfindən modallıq kateqoriyasının problemləri ilə əlaqədar kifayət qədər elmi araşdırmalar aparılmışdır. Buna baxmayaraq, dilçilikdə modallıq kateqoriyası ilə bağlı həllini gözləyən problemlər az deyildir, başqa sözlə, problem öz aktuallığını bu günə qədər qoruyub saxlamaqdadır.

Modallıq probleminin araşdırılması ilə əlaqədar ilk addım cümlənin öyrənilməsi olmuşdur. Hal-hazırda V.Vinoqradovun konsepsiyasına müraciət olunmadan modallıq probleminin araşdırılması mümkün deyildir. Bu konsepsiya onilliklər ərzində modallıqla əlaqədar kateqoriyaların araşdırılmasına da mühüm təsir göstərmişdir. Konsepsiyanın həcmi və konkret məzmunu kateqoriyanın öyrənilmə tarixini araşdırmış V.Vinoqradov tərəfindən onun ifadə xüsusiyyətləri hüdudunda müəyyən edilmişdir. Tədqiqatın nəticələri “Rus dilində modallıq kateqoriyası və modal sözlər haqqında” adlı məşhur elmi işdə ümumiləşdirilmişdir [Vinogradov V. 1950]. Bu araşdırmanın mühüm yeniliyi xüsusi kateqoriya kimi modallığın cümlənin strukturuna aid olan dil kateqoriyası kimi mülahizələrin irəli sürülməsi ilə əlaqədar olmuşdur. V.Vinoqradov qeyd etmişdir ki, hər bir cümlə özündə əhəmiyyətli konstruktiv əlamət qismində modal mənanı, yəni danışan şəxsin nöqtəyi-nəzərindən fikrə və hadisəyə münasibətin göstərilməsini ehtiva edir. Hazırda ümumi dilçilik və dil fəlsəfəsi nəzəriyyəsində əhəmiyyətli yeri linqvistik modallıq kimi müəyyənləşdirilmiş münasibət problemlərinin öyrənilməsi tutur.

Əlavə konstruksiyalar müəllif modallığının eksplikasiyası

Bildiyimiz kimi, hər bir dil kateqoriyası kimi, modallıq da təsəvvürü mümkün dil kateqoriyası olub, müəyyən substrakta malikdir. Digər tərəfdən, bir sıra alimlər tərəfindən modallıq “Avropa sisteminə aid dillərdə nitqin bütöv parçasını əhatə edən” kateqoriya kimi qəbul olunur [Vinogradov V. 1975, s.57]. Beləliklə, modallıq həm semantik (təsəvvür etməsi mümkün olan), həm də dil kateqoriyasıdır ki, buradan da modallıq kateqoriyasının universal və konkret - dil təhlilinin əlaqəsi meydana çıxır. Tədqiqatçı modallığın vacib amili kimi sonrakı mərhələdə modal invariant kimi qəbul olunan danışanın özünəməxsus nöqtəyi-nəzərini qəbul edir [1, s.268].

Modallıq sonrakı mərhələdə yerli linqvistika üçün ənənəvi problemə çevrilmişdir. Beləliklə, cümlədə modallığın kateqoriyasının funksional-konstruktiv rolunun əhəmiyyəti onun bir problem kimi hərtərəfli araşdırılmasına səbəb oldu, bir sıra mürəkkəb xüsusiyyətlərə malik bir kateqoriya kimi, həmçinin çoxaspektli olması səbəbindən dilçilikdə modallığın semantik tutumuna dair bir çox müxtəlif elmi fikirlərin meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur, nəticədə də modallıq kateqoriyasına müəyyən təriflər verilmişdir. Bununla yanaşı, dilçilikdə modallığın araşdırılması ilə bağlı tədqiqatların sayı xeyli artmışdır. Bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, modallıq kateqoriyasına münasibətdə fərqli yanaşmalar meydana çıxmışdır. Belə ki, bu sahədə nəzəri fikirləri üst-üstə düşən, başqa sözlə, modallıq kateqoriyasının xüsusiyyətləri ilə əlaqədar eyni fikirdə olan alimlərə rast gəlinmir desək, yəqin ki, səhv etmərik, lakin modallıq kateqoriyasının tutumu, bu tutumun dil faktlarını əhatə etməsinə baxmayaraq, qəbul olunan konsepsiyanın əksər hissəsi dil faktlarının müəyyən çevrəsinin və ifadə vasitələrinin sərhədlərindən çox da kənara çıxmır. Dilçilik elmində modallıq kateqoriyasının araşdırılmasının bir çox istiqamətləri mövcuddur; məntiqi, formosentrik, funksional-semantik cəhətdən və s. lakin onların geniş təsnifatı bizim tədqiqatın predmeti deyildir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kateqoriyanın obyektiv və subyektiv aspektlərinin nisbətini öyrənmədən modallığa yanaşma növlərini nəzərdən keçirmək mümkün deyil. Problemi bu cür münasibətlərin hansı üsulla modallıq kateqoriyasının mahiyyətini təşkil etməsi haqqında verilən sual kimi müəyyən etmək mümkündür. Alimlər modallığın mənalarının diferensiasiyaya uğramasına zaman-zaman müxtəlif münasibətlər bildirmişlər. Diferensiasiya aspektlərindən biri kimi obyektiv və subyektiv modallığın qarşılaşmasını qeyd etmək olar. Bildiyimiz kimi, nitqin məzmununun həqiqətə münasibətini ifadə edən modallıq obyektiv modallıq kimi qəbul edilir. Modallığın bu növü istənilən ifadənin mütləq əlaməti, cümləni formalaşdıran kateqoriyalardan biri kimi qəbul olunur [Rus dilinin qrammatikası. 1980; Linqvistik ensiklopedik lüğət. 1990]. Tədqiqatçıların bir çoxu, obyektiv modallıq ilə yanaşı, subyektiv modallığı da qeyd edirlər (danışanın söyləmə münasibəti). Burada ayrı-ayrı müəlliflərin elmi işlərində - dolayı, ikinci dərəcəli [Ganich D. 1953], əlavə [Yermolayeva G. 1963] və ya xarici [Kasevich V. 1988] adlandırılır. Artıq bu adlarda subyektiv modallığı – ifadənin fakultativ əlaməti hesab etməyə imkan verən xüsusiyyəti əks olunub ki, bu da, öz növbəsində, “cümlənin artıq modal mənaya sahib olan qrammatik qruntun” üzərinə qoyulur [Vinogradov V. 1975, s.70]. Subyektiv modallığın bu xüsusiyyəti son zamanlara qədər bir çox dilşünaslar tərəfindən qəbul olunmuşdur. Buna baxmayaraq, bəzi tədqiqatlarda [Kolshanskiy G. 1975;

Qrammatika-70; LEL, 1990] dildə həqiqətə dair obyektiv, faktik olaraq məlumatın üzərinə qoyulan müəyyən subyektiv anın mövcudluğunun vacibliyi qeyd olunmuşdur. Bu ənənə Ş.Balliyə aiddir. O, hesab edirdi ki, istənilən ifadədə faktik məzmunun qarşılaşması, yəni hadisə və ya diktum haqqında məlumat və göstərilən faktların fərdi qiymətləndirilməsi, yəni məlumat və ya modusun üzərinə subyektiv-müəllif refleksiya reallaşır. İsveçrəli dilşünas modallığın belə bir əhatəli tərifini verir ki, onun bədii ifadəsinə görə “cümlənin canıdır”, “fikir kimi o da, əsasən, danışan subyektin aktiv əməliyyatının nəticəsində əmələ gəlir” [2, s.44]. O, belə hesab edirdi: “Cümlədə hər hansı modallıq ifadəsinin aşkarlanmadığı təqdirdə cümlənin mənasını ifadəyə vermək olmaz” [2, s.234].

Dilçilikdə də V.Vinoqradoy tərəfindən verilən subyektiv modallığın konkret təzahür formalarının dərin təhlili – modallığın öyrənilməsinin subyektiv aspektlərin axtarıqlarının dərinləşməsinə yönələn bir çox tədqiqat üçün bir stimül olmuşdur. Obyektiv və subyektiv-modal mənaların qarşılaşmasını qəbul etməyən tədqiqatçıların ümumi fikri barədə Q.Nemets də şərh etmişdir. Alim göstərir ki, “Feillərin dəyişməsinin təsnifatını təsəvvür etmək mümkün olmadığı kimi, dil modallığının uydurulmuş “obyektiv” və “subyektiv” bölünməsinin qarşı-qarşıya qoyulması da mümkün deyildir” [Nemets Q. 1989]. İstənilən modallıq anlayışına eksplisit və ya implisit qaydada daxil olan danışan subyektin sayəsində, elmdə obyektiv və subyektiv modallığa yaxınlaşma tendensiyası meydana çıxmışdır ki, bu da öz əksini bir sıra elmi araşdırmalarda tapmışdır [Stepanov A. 1981; Xudyakov M. 1990; Fefilov. 1991; Şaxovskiy V., Karasik A. 1987; Şmeleva D. 1984]. Bu tədqiqatçılardan bəziləri modallığı məzmun baxımından – qeyri-obyektiv, qeyri-subyektiv, qeyri-nisbi olan kateqoriya kimi görürlər [Stepanov A. 1981; Şaxovskiy V., Karasik A. 1987]. A. Utyujnikov və A.Kasatkin hesab edirlər ki, iki modallıq konsepsiyasında obyektiv modallıq natiqdən əsassız şəkildə ayrılır və məhrum olur ki, bu da modallığın vahid kateqoriyasının bölünməsinə gətirib çıxarır [Kasatkin A. 1981; Utyujnikov A. 1990].

Beləliklə, modallıq kateqoriyasının şəxsi münasibətin çoxalması ənənəsinin davam etdirilməsi ilə subyektivlik kateqoriyası ilə birləşməyə meyli müşahidə olunur. Artıq modallığın subyektiv və obyektiv olmaqla iki yerə bölünməsindən imtinanın və monolit modallıq kateqoriyasının mövcudluğunu qəbul etməyin zamanı gəlmişdir. Bu kateqoriyanın mahiyyətini subyektiv münasibətlər təşkil edir, çünki onların hamısı – nitq subyektinin olması vacib olmayan, lakin özünü şüur subyektini, müşahidə, mənimsəmə və deyxis subyektini kimi büruzə verməyi bacaran danışan subyektidən irəli gəlir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, modallıq kateqoriyası haqqında müxtəlif dil materialları əsasında xeyli elmi-nəzəri ədəbiyyatın mövcudluğuna baxmayaraq, indiyə qədər haqqında söhbət gedən kateqoriyanın tam linqvistik səciyyəsi verilməmişdir. Bir çox tədqiqatçılar isə modallığı linqvistik baxımdan izah etməyə cəhd göstərsələr də, son məqamda məntiqə gedib çıxırlar. Nəticədə, bəzən məntiqi modallıqla linqvistik modallığın sərhədləri qarışdırılır. Məlum olduğu kimi, modallıq daha çox danışanın deyilmiş fikrə münasibətini geniş planda əks etdirən kateqoriya kimi səciyyələndirilir. Dilçilikdə modallıq kateqoriyasının araşdırılması onun obyektiv və subyektiv aspektləri arasındakı münasibətləri tədqiq etmədən mümkün deyildir. Məhz bu istiqamətə əsaslanaraq onun bir kateqoriya olaraq mahiyyətini müəyyən etmək olar. Hazırda alimlər modallığın ifadəsi problemlərinə müxtəlif istiqamətlərdən yanaşır. Diferensiasianın aspektlərindən biri obyektiv və subyektiv modallığın qarşılaşdırılmasıdır. Nitqin məzmununun gerçəkliyə münasibətini ifadə edən modallıq, adətən, obyektiv modallıq kimi qəbul edilir. Geniş kontekstdə götürüldə, dil vasitəsi ilə bizi əhatə edən aləm haqqında müəyyən məlumat (*təsdiq, inkar, ehtimal, xüsusi və s.*) verilir. Bu məlumatın verilməsində modal leksika, feilin şəkilləri, intonasiya və s. mühüm amil kimi çıxış edə bilər. Bir çox dillərdə feil şəkillərinin modallıqla əlaqəsi qəbul edilmir və feil şəkilləri qeyri-modal kateqoriya kimi səciyyələndirilir. Danışanın deyilən fikrə münasibəti subyektiv, şərti, ictimai norma, fərdin bilik dairəsi və s. amillərlə sıx bağlıdır. Bu göstərilən normalar daha çox feil şəkilləri ilə ifadə olunur (məsələn, feilin *əmr, arzu, şərt, vacib* şəkilləri və s.). Qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyət bütün dünya dillərinə aid edilə bilər, lakin ayrı-ayrı dillərdə modallığın təzahür formaları və bu təzahürün ifadə formaları fərqlidir.

Diferensiasianın aspektlərindən biri obyektiv və subyektiv modallığın qarşılaşdırılmasıdır. Nitqin məzmununun gerçəkliyə münasibətini ifadə edən modallıq, adətən, obyektiv modallıq kimi qəbul edilir. Subyektivlik problemlərinə olan bugünkü maraq onun əhəmiyyətinin artması ilə əlaqədardır və müasir linqvistik paradıqmada subyektivlik kateqoriyaları sferasının artmasına verilir. Bu kateqoriyalar kulturoloji paradıqmada subyektivliyə ayrılan yüksək diqqət fonunda baş verir. Bu istiqamətdə müxtəlif dil vahidlərinin subyektiv aspektlərinin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlar inkişaf etməyə başlamışdır. Belə ki, Q.Solqanikin fikrincə, sintaksis sahəsində mövcud bir sıra araşdırmalarda natamamlığın əsas səbəbi cümlənin semantikasında danışanın nöqtəyi-nəzərinin sintaktik konstruksiyada əks olunan mənzərəni təqdim edən modal komponentli cümlələrin mütləq şəkildə mövcud olmasına dair məsələnin üzərində işləməməkdir [Solqanik G. 1984]. Müxtəlif sintaktik konstruksiyaların modal mənaları müəllif başlanğıcından müxtəlif səviyyəli işarələr ilə

fərqlənə bilər. Beləliklə, “subyektivliyin” təyini modallıqda nisbətən artıq olur, kateqoriyanın sonrakı inkişafı mətnə baş verir.

Modallıq kateqoriyası təhlilin bütün səviyyələrində müəyyən bir şəxs vasitəsilə müəyyən olunur. Elmi biliyin müasir paradigması antropoloji hesab olunur. Z.Turayevanın fikrincə, paradigmalardan birinin önə çıxmasının qaçılmaz olması tədqiqat obyektinin birtərəfli öyrənilməsinə gətirib çıxarır, çünki bu zaman dilin bu və ya digər əlamətləri diqqət mərkəzində olur. “Bununla yanaşı, mətnin üslubiyyəti və linqvistikası araşdırılan və inteqrasiya xüsusiyyətlərinə malik obyektin-mətnin ontoloji və qneseoloji xüsusiyyətlərinin sayəsində daha az töhfə verir. Burada, hər şeydən əvvəl, onu yaradan ego (dil kimliyi) üzərindən həm dilin müxtəlif tərəfləri, həm də dilçilik elminin onları tədqiq edən müxtəlif paradigmatik tərkib hissələri əks olunur” [Turayeva Z. 1994].

Mətn anlayışını dil qanunlarını əks etdirən materiala yönəltmədən söyləmək olar ki, dildə baş verən istənilən dəyişiklik mütləq şəkildə mətn ilə əlaqələndirilməlidir, çünki hər bir vahidin (kateqoriyanın və s.) bu və ya digər mətn növündəki iştirakı ilə bağlı məqsədi onun (vahid, kateqoriya və s.) həqiqi xüsusiyyətini təşkil edir ki, əks halda dil haqqında olan təsəvvür natamam olardı.

Dilçilik, fəlsəfə, estetika və digər elmlərə aid bilikləri sintez edən mətn linqvistikası dilçilik elminin kiçik dünyasında qapanıb qalmamışdır, əksinə, müasir elmi biliyin kiçik dünyası ilə müxtəlif təmas nöqtələrinə sahibdir. Mətnə bu cür mövqelərdən yanaşma linqvistik tədqiqatlarda bu gün də tam həyata keçirilməmişdir, halbuki XX əsrin 70-ci illərində alman dilşünası V.Şmidt tərəfindən qeyd olunmuşdur: “Mətn nəzəriyyəsində söhbət tədqiqatlarda prinsipial yeni istiqamətin formalaşmasından gedir, burada məhz dil fəlsəfəsi üçün bir çox maraqlı məqamlar vəd edilir və dil fəlsəfəsinin özünə xas olan inkişaf gedişatı ilə kəşifir. Buradan belə nəticəyə gəlmək olur ki, filosofların və dilşünasların birgə fəaliyyəti hər iki tərəfdən olduqca səmərəli ola bilər, mətn nəzəriyyəsi kimi mürəkkəb tədqiqat predmeti dilin nəzərdən keçirilməsi ilə əlaqədar olan fənnlərin maksimal dərəcədə geniş əməkdaşlıqlarını tələb edir” [Şmidt V. 1978]. Alimlərin diqqətini mətn tədqiqatının müxtəlif istiqamətləri cəlb edir ki, bunların arasında daha çox perspektivli olan bədii mətnin antroposentrikliyinin tədqiq edilməsidir [Turayeva Z. 1994]. Bu istiqamət ətrafında linqvistik-fəlsəfi və linqvistik-mədəni təbiətə malik olan yeni linqvistika paradigmasının daha da maraqlı problemlərinin qruplaşdığı fikir mərkəzidir. Bu cür problemlərin sırasına modallığı da daxil etmək olar. Bu dil kateqoriyası ətrafdakı həqiqəti daha dolğun şəkildə öyrənməyə və həmin həqiqəti insanın daxilindən keçirərək qiymətləndirməyə imkan verir. Bu cür quruluşlar sonradan müəllif ilə real

gerçəklik, bədii mətndə təsvir edilən müəllif ilə narrativ gerçəklik, narrativ mətn ilə oxucu-tədqiqatçı, müəllif və oxucu-tədqiqatçı arasında reallaşır.

Q.Solqanik mətnin modallığı probleminə dair araşdırmalarında qeyd etmişdir: “Qrammatik baxımdan antroposentriklik mətndə mülahizənin subyektiv-modal mənası kimi ifadə olunur. Dil bu mənanın bütöv bir ifadə vasitələri sisteminə malikdir. Bura daxildir: intonasiya, söz sırası, xüsusi konstruksiyalar, təkrarlar, ədatlar, nidalar, əlavə sözlər və əlavə cümlələr” [8, s.114].

Modallıq kateqoriyasının xüsusiyyətləri üzrə araşdırmalar aparan ilk tədqiqatçı alim İ.Qalperin qeyd edirdi:

1. Mətn modallığı ilə cümlə modallığının arasında izomorfizmin mövcud olmaması; “Modallığın obyektiv və subyektiv kimi məlum iki növündən birincisi bədii mətnə, ümumiyyətlə, xas deyildir. Bundan əlavə, obyektiv-modal məna çox vaxt yalnız cümlə ilə məhdudlaşır, çünki bədii mətnlərdəki reallıq-irreallıq çıxarılır, bədii əsərlər yalnız təsviri reallığı təqdim edir” [5, s.121]. “Əgər ifadə modallığı qrammatik və leksik vasitələr ilə ifadə olunursa, bu zaman xüsusi üsul ilə tətbiq olunan bu vasitələrdən savayı, mətn modallığı qəhrəmanların xarakteristikasında, mətn kəsiklərinin özünəməxsus predikativ və relyativ bölüşdürülməsində, sentensiyalarda, qərarlarda, mətnin ayrı-ayrı hissələrinin aktuallaşmasında və bir sıra digər vasitələrdə reallaşır” [5, s.115].

2. Mətn modallığının formalaşması bədii əsərin bütöv mətni ilə həyata keçirilir; əsərdə açıqlanan faktların subyektiv modal mənası, müəllifin ümumi konsepsiyası fabula arxasında gizlədilir, bütöv mətnin üzərində bir araya gəlir. Mətn fraqmentlərini boyayan mətn modallığı oxucunu bütöv əsərin subyektiv-modal mənasını, habelə müəllifin kredosunu dərk etməyə hazırlayır. Mətn modallığı kateqoriyasının nəsr əsərlərində aşkar olunması problemi xüsusi çətinlik ilə bağlıdır, onlar aşağıdakılardan ibarətdir: “Mətn modallığı – mətnin ayrı-ayrı elementlərinin qiymətləndirilməsi kütləsində yığılır və frazalı modallıq mətn modallığını hansısa səviyyədə əvəz edir” [5, s.123].

3. Mətn modallığında qiymətləndirici anın mövcud olması və bu zaman müəllifin verdiyi qiymət həm eksplisit, həm də implisit ola bilər: “Bir müəllif olaraq təsvirindəki dünyanı yaradarkən söz rəssamı kimi həmin dünyaya qarşı qərəzsiz ola bilməz. O, bu dünyanı real dünya kimi təsvir edir, şəxsi bədii əyanilik üslubundan asılı olaraq, ya birbaşa, ya da dolaylı şəkildə təsvir olunana şəxsi münasibətini bildirir” [5, s.123]. Subyektiv-qiymətləndirici modallıq özünü açıq-aşkar qaydada müəllifin şəxsiyyətinin göründüyü əsərlərdə biruzə verir: “Modallıq əmsalı bir sıra səbəblərdən asılı olaraq dəyişir, burada müəllifin fərdi üslubu, təsvir obyektini, pragmatik quruluşu,

məzmun-faktual və məzmun-konseptual məlumatlarının nisbətinin özünəməxsus rolu vardır. Müəllifin şəxsiyyəti əsərlərində özünü daha dəqiq göstərdikcə, bu əmsal daha da yuxarı olur” [5, s.118].

İ. Qalperin mətn modallığının oxuyucuya doğru istiqamətliyini dəfələrlə qeyd etmişdir, lakin onun konsepsiyasında müəllifə daha çox diqqət ayrılır. Bədii mətn modallığı üzrə digər tədqiqatlarda [Nekrasova. 1987; Novikov. 1987; Solqanik. 1984] V.Vinoradov və M.Baxtinin elmi işlərində təqdim olunan “müəllif obrazı” nəzəriyyəsi ilə sıx əlaqə aşkar edilir, lakin müəlliflik probleminin həqiqi elmi mühitə köçürülməsinin önündə bədii yaradıcılığın əksinə olaraq, müəllifin bədii reallığa qarşı zəruri münasibətinə dair fikirlər öz əksini tapmışdır. L.N.Tolstoy “müəllifin həyata qarşı özünəməxsus əxlaqi münasibətində” sənət əsəri üçün ən vacib hesab olunan “fokusu, yəni bütün şüaların bir araya gəldiyi və yaxud irəli gəldiyi bir məsələni” qeyd edirdi və həmin fokus söz ilə tam ifadə üçün əlverişli olmamalı idi [1, s.187]. V. Dibelius “tipik roman elementi kimi” müəllifin təsvir olunan predmetə və ümumilikdə həyata baxışını qəbul edirdi. [Dibelius V. 1928]. Y.Mukarjovskinin fikrinə görə, “hər bir incəsənət əsərinin arxasında müəllifin özünəməxsus dünyasının mövcudluğunu hiss edirik”, bu səbəbdən də “hər bir bədii əsər psixoloji proyeksiya nəticəsində bizə yeganə və təkrarolunmaz fərdi yaradıcılıq təsiri bağışlayır” [Mukarjovskiy Y. 1994]. Beləliklə, bu və digər incəsənət xadimləri müəllifin təsvir olunana münasibətində, əsəri bədii və emosional-məzmunlu edən başlanğıcı (bizi modallıq strukturunda müəllif xəttinin əhəmiyyətli hesab ediyimiz xüsusiyyəti) görürlər.

Müəllif başlanğıcı problemini elmi əsasda öyrənən görkəmli filosof M.Baxtin apardığı araşdırmalar əsasında aşağıdakı qənaətləri əldə etmişdir:

1. Bədii obrazın konstituitiv anı müəllifin təsvir olunana yaradıcı və mürəkkəb xüsusiyyətə malik olan və düzxətli cərgəyə düşməyən, bədii obrazı məhv edən münasibətidir. Müəllifə ikili vəhdət (müəllif-insan və müəllif obrazı) xasdır. “Biz müəllifi istənilən incəsənət əsərində tapırıq (qəbul edirik, anlayırıq, hiss edirik, bilirik).

2. “Uydurma müəllif obrazı - əsərin digər obrazlarından fərqlənən xüsusi tipli obraz olsa da bu, onu yaradan müəllifə sahib olan bir obrazdır... Natamam təsvir olunan, göstərilən, əsərə onun bir hissəsi kimi daxil olan təmiz müəllif haqqında danışa bilirik” [3, s.303-304].

3. “Yazıçı dilin içində olmayan, lakin həmin dildə çalışa bilən, dolayı danışma vergisinə sahib olan şəxsdir” [3, s.305]. Əsərdə müəllif şüurunun reallığı əks olunmuşdur: “Estetik fəaliyyət mənə baxımından dalğın dünyanı toplayır və onu qatılaşıdıraraq yekun bir obraza salır, dünyada baş verən (onun bugünü, keçmişi, mövcudluğu) üçün onu canlandıran və qoruyan emosional ekvivalenti tapır, lazımı

mövqeni müəyyənləşdirir, dünyada baş verən mühüm hadisələrlə dolu çəkiyə sahib olur, bununla da əhəmiyyəti və davamlı müəyyənlik əldə olunur. Beləliklə, estetik aktın varlığı yeni qiymətli dünya planında yaradır, yeni insan yeni mühüm kontekst insan dünyası haqqında təfəkkür planı dünyaya gələcək” [3, s.176].

İncəsənət əsəri və müəllif şəxsiyyəti arasında ikitərəfli əks əlaqə mövcuddur. Müəllif modeli şəxsi şüurunun strukturuna görə formalaşdırır, lakin gerçəklik modeli obyektə ilə əlaqələndirilən model də şəxsi strukturunu müəllif şüuruna bağlayır, həqiqət yazıçıya təsir edir [Lotman M. 1994].

Nəticə / Conclusion

Məqalədə əlavə konstruksiyaların mətnə müəllif modallığının eksplikasiya vasitəsi rolundan bəhs edilir. Təqdim olunan faktiki materiala əsasən semantik cəhətdən cümlənin əsas tərkibi ilə əlaqədar əlavə konstruksiyalar, həmçinin özündə müxtəlif mənalar (istinad, səbəb, şərt, güzəşt) ehtiva edir. Qeyd olunan semantik mənalar, bir qayda olaraq, kontekstdə emosional-ekspressiv çalar da qazana bilir. Cümlənin əsas tərkibi ilə əlavə cümlələr arasında semantik vəhdət ümumilikdə onlarda ifadə olunan anlayışlarla eynilik təşkil edə bilər. Əlavə konstruksiyalar cümlənin əsas tərkibində verilən məzmunun izahı da ola bilər. Əksər əlavə konstruksiyaların mahiyyəti orda verilmiş cümlə və ya cümlənin komponentləri ilə predikativ cəhətdən əlaqədar olur. Bir çox hallarda cümlənin əsas tərkindəki məlumat “yükünün” əlavə konstruksiyaların üzərinə qoyulduğu müşahidə olunur. Bu da öz növbəsində cümlənin əsas tərkibində verilmiş məlumatlara modal-emosional çalar gətirir. Cümlənin əsas tərkibi ilə semantik cəhətdən əlaqədar olan əlavə konstruksiyalara müəllifin və personajların nitqi aiddir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Vinogradov V. (1975). O kategorii modalnosti i modalnikh slovakh. Izbranniye trudi. Issledovaniya po russkoy grammatike. Moskva, Nauka. s.53-87.
2. Balli Sh. (1955). Obshaya lingvistika i voprosi frantsuzskogo yazika. Moskva, 416 s.
3. Bakhtin M. (1986). Iz zapisey 1970-1971 godov. Estetika slovesnogo tvorchestva. Moskva, s.355-380.
4. Ganich D. (1953). Modalniye funktsii vvodnikh slov v sovremennom russkom yazike. Kiyev, 19 s.

5. Galperin I. (1981). Tekst kak obyekt lingvisticheskogo issledovaniya. Moskva, Nauka. 139 s.
6. Shvedova N. (1970). Grammatika sovremennogo russkogo literaturnogo yazika. Moskva, Nauka. 767 s.
7. Kolshanskiy G. (1984). Kommunikativnaya funktsiya i struktura yazika. Moskva, Nauka. 175 s.
8. Solganik G. (1991). Sintaksicheskaya stilistika. Moskva, 181 s.
9. Solganik G. (1984). K probleme modalnosti teksta. Russkiy yazik: funktsionirovaniye grammaticheskikh kategoriy: Tekst i kontekst: Vinogradov, chteniya XII-XIII. Moskva, s.173-186.
10. Kasevich V. (1988). Semantika. Sintaksis. Morfologiya. Moskva, Nauka. 311 s.

Mürəkkəb cümlənin təsnifat sistemi və bəzi problemləri

Nabatəli Qulamoğlu

DİM yanında İctimai Şuranın üzvü, təhsil eksperti. Azərbaycan.

E-mail: n_palangov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6241-4490>

XÜLASƏ

Məqalədə mürəkkəb cümlələrin təsnifat sistemindəki problemlər araşdırılmışdır. Orta və ali məktəb dərslərinə mürəkkəb cümlələrin təsnifat sistemi geniş təhlil edilmiş, bir sıra çatışmazlıqlar aşkara çıxarılmışdır. Mürəkkəb cümlələrin ənənəvi təsnifatında başlıca çatışmazlıq — vahid prinsiplərə əməl edilməməsi müəyyən edilmişdir. Təsnifat ardıcıl şəkildə aparılmışdır. Əvvəlcə mürəkkəb cümlələr iki prinsip əsasında bölünmüşdür. Sonra uzun zamandan bəri mübahisə predmeti olan tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifatı verilmişdir. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin klassik təsnifatında anlayışla mahiyyət arasında olan uyğunsuzluqlar təhlil edilmiş və müəllif özünün uyğun bildiyi təsnifatı təqdim etmişdir. Beləliklə, mürəkkəb cümlələrin təsnifat sistemi tamamilə yenilənmiş və oradakı məntiqsizlik aradan qaldırılmışdır.

AÇAR SÖZLƏR

mürəkkəb cümlə,
komponent, sintaktik
blok, təsnifat

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 13.05.2020
qəbul edilib – 27.05.2020

TEACHING OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE

2020, VOL. 264, NO. 2, 46–60

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.335>

METHODS

Classification system of complex sentences and some problems

Nabatali Gulamoghlu

Member of the Public Council under the State Examination Center, education expert. Azerbaijan.

E-mail: n_palangov@mail.ru<https://orcid.org/0000-0002-6241-4490>**ABSTRACT**

This article explores the problems, existing in the classification system of complex sentences. The classification system of complex sentences in secondary and high school textbooks has been extensively analyzed, and a number of shortcomings have been identified. The main shortcoming in the traditional classification of complex sentences is the lack of adherence to common principles. The classification was sequentially carried out. Initially, complex sentences were divided on the basis of two principles. Then there is the classification of subordinate compound sentences, which has long been the subject of controversy. In the classical classification of multicomponent complex sentences, the discrepancies between the concept and essence were analyzed, and the author presented a classification that he considered appropriate. So, the classification system of complex sentences has been completely updated, and the illogicality has been eliminated.

KEYWORDS

compound sentence,
component, syntax block,
classification

ARTICLE HISTORY

Received – 13.05.2020

Accepted – 27.05.2020

Giriş / Introduction

Mürəkkəb cümlə anlayışı dilin ən problemlili və mübahisələrlə dolu olan mövzularından biridir. Fərqli yanaşmaları mürəkkəb cümlələrə aid bütün təsnifat sistemində müşahidə etmək olar. Bu məqalədə məqsədimiz mürəkkəb cümlə ilə bağlı daha aktual hesab etdiyimiz sahələr barədə fikir söyləməkdir. Həmin sahələr bunlardır:

1. Mürəkkəb cümlələrin təsnifatı;
2. Tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifatı;
3. Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin təsnifatı.

Vaxtilə mürəkkəb cümlənin adı belə dilçilər arasında ciddi mübahisə predmeti olmuşdur. A.M.Peşkovskinin “Синтаксис в научном освещении” kitabı sintaksis barədə yazılmış klassik əsər sayılır. Müəllif burada qeyd edir: “Mürəkkəb cümlə” terminini biz rədd edirik, çünki o bir neçə cümləni bir cümlə adlandırır” [9, 455 s.]. A.M.Peşkovski sonra hüquq elmindən paralellər gətirməklə fikrini aydınlaşdırmaq istəmişdir. Nəhayət, apardığı müqayisələrin nəticəsini belə ifadə etmişdir: “Məhz “mürəkkəb cümlə” “müttəfiq cümlə” deyil, “cümlələrin ittifaqı”dır, ona görə də “mürəkkəb cümlə” adlana bilməz” [9, 455 s.].

Düzdür, A.M.Peşkovskidən sonra gələn bir çox dilçilər onun yanaşmasını qəbul etmirlər. Yuxarıda verilmiş fikirlərə diqqət cəlb etməyimiz səbəbsiz deyil, çünki mürəkkəb cümlə ilə bağlı bir çox mübahisələrin kökündə məhz onun adı dayanır.

Mürəkkəb cümlələrin təsnifat tarixinə qısaca ekskursiya etməzdən əvvəl mühüm bir məsələyə toxunmaq istərdik.

Z.Budaqova “Азербайджанский язык” kitabında tabesiz mürəkkəb cümlələrə belə tərif verir: “Tərkib hissələri birləşdirici bağlayıcılar vasitəsilə bağlanan mürəkkəb cümlələrə tabesiz mürəkkəb cümlələr deyilir” [Budaqova Z. 1982].

Əvvəla, tərif formal xarakter daşıyır və tabesiz mürəkkəb cümlənin mahiyyətini özündə əks etdirə bilmir. Diqqətimizi cəlb edən isə başqa məsələdir. Bir halda ki mürəkkəb cümlənin tərfi bağlayıcıların iştirakına görə müəyyən edilir, onda bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdə tabelilik və ya tabesizlik əlaməti axtarmaq nə dərəcədə doğrudur? Bununla bərabər, həm orta, həm də ali məktəb dərslərlərində mürəkkəb cümlələrin təsnifatını bu səpgidə aparmağın məntiqi anlamı varmı?

Mürəkkəb cümlələr sistemindəki təsnifatla bağlı məktəb qrammatikası ilə elmi qrammatika arasında varislik olması təqdirəlayiqdir, çünki ali məktəb tələbələrini mövzunu dərinlən öyrənmək üçün baza biliklərinə istinad etməlidirlər. Məlumdur ki, istənilən bir təsnifatın əsasında müəyyən prinsip dayanır, yəni ayrılıqda həm mürəkkəb

cümlələr, həm tabesiz mürəkkəb cümlələr, həm tabeli mürəkkəb cümlələr, həm bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr, həm də mürəkkəb konstruksiyalı cümlələr müəyyən prinsiplər əsasında təsnif edilir. Buna baxmayaraq, nə orta məktəb, nə də ali məktəb dərslərlərində həmin təsnifatların prinsipləri barədə məlumat vardır.

Təqribən, XX əsrin 90-cı illərinə kimi dərslərlərimizdə mürəkkəb cümlələr tabesiz, tabeli, bağlayıcısız olmaqla üç yerə bölünürdü.

Bu təsnifatın əsas nöqsanı onda idi ki, bölgü vahid prinsipə əsaslanmırdı. Belə ki, birinci və ikinci bölgü komponentlər arasındakı subordinasiyanın olub-olmamasına, üçüncü isə mürəkkəb cümlədə bağlayıcının iştirak edib-etmədiyinə söykənir.

Hazırda dərslərlərimizdə mürəkkəb cümlələr vahid prinsip əsasında təsnif edilir: tabesiz mürəkkəb cümlələr və tabeli mürəkkəb cümlələr. Mürəkkəb cümlələrin bu iki tipini bağlayıcısız mürəkkəb cümlələr içərisində də axtarırlar. Problem də ondadır ki, bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdə tabesizlik və tabelilik əlaqəsini dəqiq ayırd etmək çox zaman mümkün deyil. Məhz buna görə də bir çox dilçilər “keçid xarakterli mürəkkəb cümlələr” anlayışından istifadə edirlər.

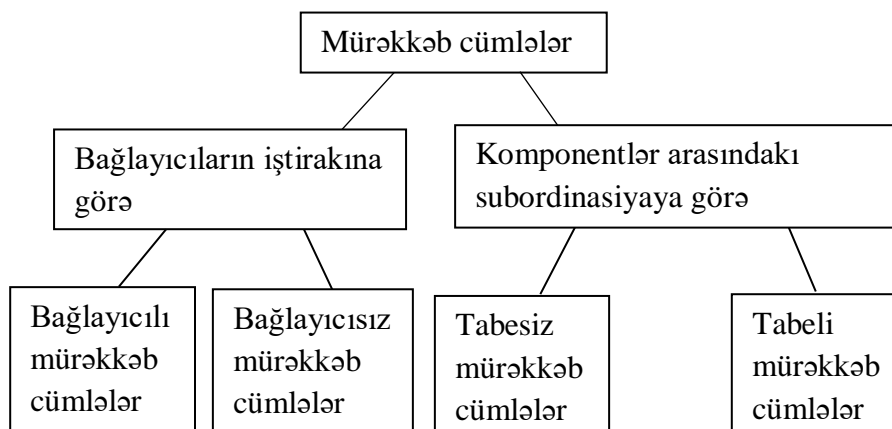
K.Abdulla yazır: “Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb cümlə, tərkibindəki komponentlərin qarşılıqlı əlaqəsi, onların bir-birinə bağlanma dərəcəsinin müxtəlif olmasına görə, əsasən, iki qrupa tabeli və tabesiz mürəkkəb cümlələrə və sonuncu da öz növbəsində iki hissəyə — bağlayıcılı və bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlələrə ayrılır [Abdullayev K. 1998].

Bu cür təsnifat ona görə nöqsanlıdır ki, müəllif yalnız tabesiz mürəkkəb cümlələri bağlayıcılı və bağlayıcısız olmaqla iki yerə bölür, halbuki bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrin içərisində həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələr vardır.

Biz hesab edirik ki, təsnifat aşağıdakı kimi aparılmalıdır:

1. Bağlayıcının (əlbəttə, “bağlayıcı” sözü burada nisbi mənədadır, çünki o, komponentləri bağlayan bir sıra digər vasitələri də əvəz edir) iştirakına görə: **bağlayıcısız** mürəkkəb cümlələr və **bağlayıcılı** mürəkkəb cümlələr;
2. Mürəkkəb cümləni təşkil edən predikativ hissələr arasındakı subordinasiyaya görə: **tabesiz** mürəkkəb cümlələr və **tabeli** mürəkkəb cümlələr.

Təsnifatı sxematik olaraq belə ifadə etmək olar:

Sxem 1.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin təsnifatı ilə bağlı müxtəlif zamanlarda üç fərqli baxış meydana gəlmişdir. Ən geniş yayılmış təsnifat XIX əsrin ortalarına təsadüf edir. Buna **məntiqi-qrammatik** təsnifat deyilir. Onun yaradıcısı F.İ. Buslayevdir. Təsnifatın əsasında budaq cümlələri cümlə üzvlərinə oxşatmaq prinsipi dayanır. Yeri gəlmişkən, hazırda Azərbaycan dilçiliyində tabeli mürəkkəb cümlələrin klassifikasiyası məhz bu prinsipə söykənir. Bu səbəbdən də demək olar ki, budaq cümlələrin növləri cümlə üzvlərinin adı ilə eyni səslənir. Məsələn: mübtəda — mübtəda budaq cümləsi, xəbər — xəbər budaq cümləsi və s.

Müntəzəm və ardıcıl görünməsinə baxmayaraq, bu bölgü sonralar ciddi tənqiddə məruz qalmışdır. Hesab edirik ki, bununla bağlı A. Beloşapkova tərəfindən qeyd edilən iradlar heç də hamısı ədalətli deyil. Başlıca səbəb də onunla izah edilə bilər ki, A. Beloşapkova məhz ənənəvi bölgüyə zidd olan struktur-semantik təsnifatın ən fəal tərəfdarlarından biridir.

Müəllif hesab edir ki, mövcud təsnifat daxili cəhətdən ziddiyyətlidir, çünki budaq cümləni bu və ya digər cümlə üzvünə oxşatmaq üçün əsaslar fərqlidir [4, s.106]. A. Beloşapkovanın nə demək istədiyini aydınlaşdırmaq üçün belə bir cümləyə nəzər yetirək: *Kim tarlada yaxşı əmək sərf etmişdi, o da bol məhsul götürdü.*

Tədqiqatçının fikrincə, belə cümlələrdə budaq cümlənin növü nisbi əvəzliyin cümlədə hansı sintaktik funksiya yerinə yetirməsini bilməklə müəyyən edilir. Bir sıra hallarda isə (budaq cümlə bütövlükdə baş cümləyə aid olduğu hallarda) oxşatma məna hesabına baş verir. Müəllif onunla razı deyil ki, budaq cümlələrin cümlə üzvlərinə fərqli üsullar vasitəsilə oxşadılması nəticəsində birincilərin struktur cəhətdən rəngarəngliyi meydana çıxır.

Hesab edirik ki, A. Beloşapkovanın qeyd etdiyi irad əsaslı deyil. Bir halda ki mürəkkəb cümlədə yalnız bir hecanı yüksək intonasiya ilə deməklə cümlənin növü dəyişirsə, rəngarənglik, hətta istisna halları qrammatik ümumiləşdirmələr üçün məqbul

sayılmalıdır. Belə misalların sayını çoxaltmaq da olar. “Mən gəldim ki, sən getmişən” cümləsində tək cə budaq cümlədə xəbəri ifadə edən feilin şəklini dəyişməklə həmin budaq cümlənin növü dəyişir: *Mən gəldim ki, sən gedəsən.*

Məhz feilin şəkil fərqi görə birinci cümləyə “mən nə vaxt gəldim?”, ikinciyə isə “mən hansı məqsədlə gəldim?” sualını verməyə məcburuq.

Bir sözlə, tabeli mürəkkəb cümlələrin struktur fərqləri kifayət qədərdir. Əsas məqsəd budur ki, budaq cümlənin növünü düzgün müəyyən edə biləsən. Müəyyən etmə üsullarının müxtəlif olması ənənəvi təsnifata kölgə sala bilməz. Çox uyğun bildiyim üçün elmin digər bir sahəsindən paralel gətirmək istədim. Riyaziyyatçılar sistem tənlikləri həll etmək üçün, mənim bildiyimə görə, ən azı üç üsuldən (cəbri toplama, əvəzetmə və əlavə məchul daxil etmə) istifadə edirlər. Çətinliyi artırılmış tənlikləri birinci iki üsulla həll edə bilməyəndə əlavə məchul daxil etmək üsuluna əl atırlar. Onda gərək müxtəlif üsullarla həll edildiyi üçün sistem tənliklər yararsız hesab olunsun. Belə oxşar misalları elmin və həyatın istənilən sahəsindən gətirmək olar.

Müəllifin ikinci iradını da nəzərdən keçirək: “...baş cümlələrində nisbi əvəzliliklər olan tabeli mürəkkəb cümlələrin müəyyən tiplərə ayrılma əlaməti az mahiyyət kəsb edir — o, cümlənin konstruktiv xüsusiyyətlərini və predikativ hissələr arasındakı əlaqəni müəyyən etmir. Buna görə də məna və struktur etibarilə həmcins olan cümlələr müxtəlif tiplərə aid olur” [4, s.107].

Müəllifin nümunə kimi verdiyi cümlələr Azərbaycan dilindəki tabeli mürəkkəb cümlələrin strukturuna uyğundur. Bu səbəbdən tərcümə etməyə ehtiyac qalmır. Biz onun fikrini öz nümunələrimizlə aydınlaşdıraraq:

1. *Elə rəsmlər çəkirdi ki, hamı heyran qalırdı.*
2. *Rəsmləri elə çəkirdi ki, hamı heyran qalırdı.*
3. *Çəkdiyi rəsmlər elə idi ki, hamı heyran qalırdı.*

Müəllif yuxarıdakı cümlələrin struktur-semantik cəhətdən həmcins olduğunu bildirir. Bunların müxtəlif budaq cümlələrə aid olmasını təsnifatın neqativinə yazır. Əgər cümlədə kiçik struktur dəyişikliyi baş verirsə, həmin cümlə öz tipini dəyişə bilər və bu, normal haldır. Əslində, bu iradın ilk müəllifi D.N.Kudryavskidir. O, təbiət hadisələrindən paralel gətirərək qeyd etmişdir ki, küknar ağacını onun ətrafına tökülmüş küknar qozalarına görə müəyyən etmək doğru deyil. Bu cür müəyyən etdikdə küknar əvəzinə tozağacı ilə rastlaşırıq [Kudryavskiy D. 2009].

Müəllif demək istəyir ki, eyni budaq cümlə nə ilə bir cərgədə durduğuna görə istənilən şəkildə şərh edilə bilər. Amma nəzərə almır ki, budaq cümlə formasına görə deyil, baş cümlədəki nisbi əvəzliyin hansı cümlə üzvü rolunda çıxış etdiyinə görə müəyyən edilir.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin ənənəvi təsnifatının ideyası haqqında A.Beloşapkovanın dedikləri heç də birinci iraddan fərqlənmir. Müəllif hesab edir ki, bu təsnifat budaq cümlələrlə cümlə üzvləri arasındakı paralelizmi şişirdir [4, s.106].

Öz fikirlərini sübut etmək üçün müəllif belə bir əsas gətirir: budaq cümlənin elə növləri vardır ki, onları cümlə üzvləri arasında tapmaq mümkün deyil, yəni budaq cümlələr təkcə mübtəda, xəbər, tamamlıq, təyin və zərflilik növləri ilə məhdudlaşmır.

Tabeli mürəkkəb cümlələrin ənənəvi (budaq cümlələrin cümlə üzvlərinə oxşadılması) təsnifatına qarşı **formal klassifikasiya** (ikinci təsnifat) meydana gəlir. Bu, baş və budaq cümlələrdə əlaqə vasitələrinə görə müəyyən edilir. Bu təsnifatın müəllifləri A.M.Peşkovski, M.N.Peterson, L.A.Bulaxovski, A.B.Şapiro və başqalarıdır. Formal klassifikasiyaya görə, tabeli mürəkkəb cümlələr iki yerə bölünür: bağlayıcı sözlə olan cümlələr (nisbi tabelilik) və bağlayıcı ilə olan cümlələr (bağlayıcı cümlələr). Bu təsnifat da qismən ənənəvi klassifikasiyaya oxşardır. Buradakı bağlayıcıların böyük əksəriyyəti semantik olduğu üçün tabeli mürəkkəb cümlələrin tipləri də bunlardır: səbəb, şərt, zaman, məqsəd, müqayisə və güzəşt.

Üçüncü klassifikasiya struktur-semantik anlayış əsasında, yəni burada həm struktur, həm də semantik cəhət nəzərə alınır. Bu da təsnifatın daha geniş məna kəsb etdiyindən xəbər verir. Məqsəd baş cümlə ilə budaq cümlə arasında münasibətlər xarakterini müəyyən etməkdir. Təsnifatın ilk yaradıcısı V.A.Boqorodski budaq cümlələr üçün üç əsas şərt irəli sürür:

- 1) nəyə aiddir,
- 2) hansı formal sözlər tətbiq edilir (həm də başqa vasitələr – intonasiya),
- 3) hər bir budaq cümlənin hansı məna çaları vardır [Bogoroditskiy V. 1935].

Üçüncü təsnifatda aparıcı prinsip rolunda məna çıxış edir. S.Pospelov əsasən məna prinsipi üzərində qurulan təsnifata görə tabeli mürəkkəb cümlələri iki qrupa bölür: bir üzvdən ibarət olan cümlələr və iki üzvdən ibarət olan cümlələr. Birinci halda budaq cümlə baş cümlənin bir üzvünə, ikinci halda isə, bütövlükdə baş cümləyə aid olur.

Ən nəhayət, dərsliklərimizdə **çoxkomponentli** mürəkkəb cümlələrin təsnifatı ilə bağlı da müəyyən problemlər qalmaqdadır. Bu problemlər iki səbəbdən mövcuddur:

1. Dərsliklərimizdə mürəkkəb cümlələr məntiqi-qrammatik prinsipə əsaslanır, buna görə də çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin təsnifatında həmin prinsipin təsiri özünü göstərir, halbuki hazırda dünya dilçiləri struktur-semantik prinsipi nisbətən mükəmməl hesab edirlər.
2. “Tip” anlayışına yanaşmada, fikrimizcə, yanlışlığa yol verilmişdir.

Ə. Abdullayevin həmmüəllif olduğu kitabda yazılır: “Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrdə nə qədər sadə cümlə olur-olsun, onlar iki əsasda — ya tabesiz mürəkkəb cümlə, ya da tabeli mürəkkəb cümlə əsasında birləşir. Buna görə də onları iki əsas hissəyə bölürük:

1. Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr;
2. Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr” [1, 373 s.].

Gəlin əvvəlcə “tip” anlayışına müəyyən aydınlıq gətirək. Bir çox dilçilik ədəbiyyatında “mürəkkəb cümlənin tipləri”, “tabesiz mürəkkəb cümlənin tipləri”, “tabeli mürəkkəb cümlənin tipləri” kimi anlayışlar geniş təhlil edilmişdir. “Mürəkkəb cümlənin tipləri” anlayışına məntiqi-qrammatik prinsipdən yanaşsaq, iki (tabesiz və tabeli), struktur-semantik prinsipdən yanaşsaq üç (tabesiz, tabeli, bağlayıcısız) tip müəyyən etməliyik. Dərsliklərimizdə mürəkkəb cümlələrin təsnifatı məntiqi-qrammatik prinsip əsasında aparıldığı üçün iki tip (tabesiz və tabeli) vardır. “Qarışıq tip” deyəndə bu o deməkdir ki, həmin cümlədə həm tabesizlik, həm də tabelilik əlaqəsi vardır. Yox, əgər söhbət çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələrdən gedirsə, burada qarışıq tiptən bəhs etmək doğru deyil, çünki bu cür mürəkkəb cümlənin bir tipi vardır, sadəcə, predikativ hissələrin sayı ikidən çoxdur. Dediklərimiz eynilə çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələrə və bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrə də şamil edilir.

Professor Q. Kazımovun təsnifatı yuxarıdakı təsnifatdan nisbətən fərqlənsə də, qeyd etdiyimiz ziddiyyət qalmaqdadır. Müəllif yazır: “Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, mürəkkəb cümlələri üç növə ayırmaq olar:

1. Komponentləri sadə quruluşlu olanlar;
2. Komponentlərindən biri sadə, digəri mürəkkəb quruluşlu olanlar;
3. Hər iki komponenti mürəkkəb quruluşlu olanlar” [3, 412 s.].

Q. Kazımov 2-ci və 3-cü hallarda olan cümlələri qarışıq tipli hesab edir və ardınca qeyd edir: “Bu cəhət eyni dərəcədə həm tabesiz, həm də tabeli mürəkkəb cümlələrə aiddir” [3, 412 s.].

Yuxarıdakı təsnifatın əsasında fərqli prinsip dayanır və mürəkkəb cümlələrin bölgüsü də mükəmməldir. 2-ci və 3-cü hallarda göstərilən cümlələrin qarışıq tipli sayılması isə qeyri-müəyyəndir. “Mürəkkəb quruluş” deyəndə müəllif nəyi nəzərdə tutur? Bunun ardınca dilçi alim “Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr” və “Qarışıq tipli tabeli mürəkkəb cümlələr” başlıqlarını verir. Birinci başlıq altında nümunə kimi göstərilən misallarda üç, dörd və hətta yeddi predikativ hissədən ibarət tabesiz mürəkkəb cümlələr verilmişdir. Predikativ hissələrin say çoxluğuna baxmayaraq, müəllif onları da qarışıq tipli hesab etmir və bu çox doğru yanaşmadır. Sonra da davam

edir: “Qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlələr, başlıca olaraq, aşağıdakı quruluşlarda olur:

1. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrindən biri sadə quruluşlu, digəri tabesiz mürəkkəb cümlə şəklində olur (müəllif mürəkkəb cümlə daxilində blok yaradılmasını nəzərdə tutur – N.Q.); məsələn: Qalxanımız idi şeir bir zaman, indi şeir yoxdur, özümüz qalxan” (Şəhriyar) [3, 412 s.].

Göründüyü kimi, Q.Kazımov sitatda verilmiş cümləni ona görə qarışıq tipli hesab edir ki, mürəkkəb cümləni təşkil edən predikativ hissələrin üçündən ikisi vahid blok yaratmışdır, halbuki burada mürəkkəb cümlənin yalnız tabesiz tipini görmək mümkündür.

Tabesiz mürəkkəb cümlələrə dair gətirilmiş nümunələr bağlayıcısız mürəkkəb cümlələrdən ibarətdir. Belə yanaşma məntiqi-qrammatik təsnifatın təsirindəndir və normal hesab olunur. Ə.Abdullayevin həmmüəllif olduğu dərslikdə yazılır:

“Birinci komponenti sadə, ikinci komponenti iki sadə cümlədən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlədən ibarət olan mürəkkəb cümlə” məsələn: *Elə demə, qızım, Allahdan sonra arvadın böyüyü ərdir, istər öldürər, istər saxlar*” [1, 375 s.].

Əslində, cümlə iki deyil, üç komponentdən ibarətdir. Sadəcə, ikinci və üçüncü komponent birlikdə blok yaratmışdır. Görünür, müəllif “komponent” anlayışı ilə "sintaktik blok" anlayışının fərqi diqqətdən qaçırılmışdır. Həmin cümlənin sxemi belədir:

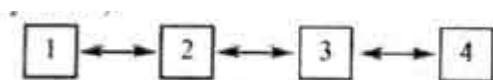
Sxem 2.

Müəllifin təqdim etdiyi digər sxemlərə nəzər yetirək və onlara dair nümunələr təqdim edək.

Hava işıqlandı, çoban tələm-tələsik yuxudan durdu, qoyun yatağının ağzını açdı, heyvanlar ac olduğu üçün yatağın ağzına tökülüşdülər.

Sxem 3.

3-cü sxem 2-ciyə nisbətən sadədir. Belə çıxır ki, professor Q.Kazımov məhz buna görə, 3-cü sxemdən fərqli olaraq, 2-cini qarışıq tipli tabesiz mürəkkəb cümlə hesab edir. Soruşula bilər: 2-ci sxem 3-cüdən nə ilə fərqlənir? 3-cü sxemdən başqa, qalanlarına nə ad vermək olar, axı onlar fərqli konstruksiyaya malik cümlələrdir.

Verilən sxemlərə aid cümlələrin heç birini qarışıq tipli hesab etmək olmaz, bunlar hamısı çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələrdir, çünki həmin cümlələrdə yalnız tabesizlik əlaqəsi mövcuddur. Eləcə də sxemlərdə ifadə olunmuş fərqli nümunələr çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlənin tipləridir. Onlar iki qrupa bölünür:

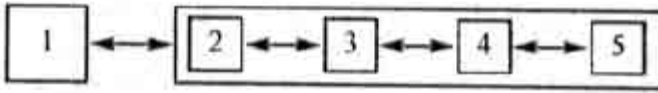
1. Predikativ hissələri sintaktik blok yaratmayan çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr (3-cü sxem).

2. Predikativ hissələrindən ən azı ikisi vahid blok şəklində birləşən çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr (2; 4 – 8-ci sxemlər).

Ola bilər ki, sintaktik bloklar bir neçə sayda və fərqli dispozişiyada olsun. Məsələn:

Xəstə gözlərini pəncərədən ayırmaq istəmirdi: hər tərəfi gül-çiçək bürümüşdü, ağaclar yaşıl donunu geyinmiş, otlar pöhrələnmişdi, səhər dumanı xeyli seyrəlmişdi.

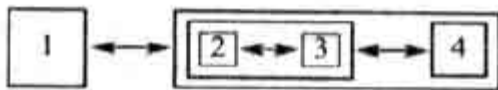
Sxem 4.

İzahı: 2 – 5-ci predikativ hissələr vahid blokda birləşmişdir.

Qonşumuz ürəyini boşaltdı: dərdimiz birdir, hələ çarəsini tapa bilməmişik, başımızın üstündə Allahımız vardır.

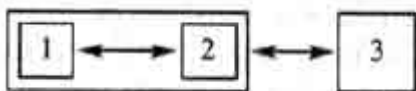
Sxem 5.

İzahı: 2-ci və 3-cü predikativ hissə birgə blok yaratmış, sonra isə həmin blok 4-cü predikativ hissə ilə daha bir sintaktik blokda birləşmişdir, yəni blok daxilində blok əmələ gəlmişdir. 1-ci predikativ hissə ilə [(2+3)+4] blok şəklində birləşmişdir.

Ana-bala xısın-xısın söhbət edirdilər, ətrafdakıların isə gözü onlarda idi, görünür, bir hadisə baş vermişdi.

Sxem 6.

İzahı: çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlədir, birinci və ikinci predikativ hissələr birgə blok yaradaraq 3-cü hissə ilə əlaqəyə girmişdir.

Aləm işlər, el öyünər, qılnc kəsər, qol öyünər (atalar sözü).

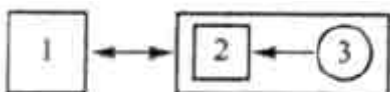
Sxem 7.

İzahı: çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlədir; burada bloklar arasında balans vardır, yəni 1-ci və 2-ci bir blokda, 3-cü və 4-cü isə digər blokda birləşmiş, sonra isə sintaktik bloklar əlaqələnmişdir. Müqayisə üçün qarışıq tipli mürəkkəb cümlənin bir sxemini nəzərdən keçirək. Ə. Abdullayevin həmmüəllif olduğu kitabda belə bir cümlə verilmişdir: *Gecə-gündüz çalışırsınız, amma hiss edirəm ki, dərdimə heç bir əlac olmayacaq.*

Müəlliflər bu cümlənin sxemini də təqdim etmişlər, lakin başlıq belədir: “II. Sadə və tabeli mürəkkəb cümlədən qurulan tabesiz mürəkkəb cümlələr” [1, 374 s.].

Sxem 8.

Əgər bir cümlədə həm tabesizlik, həm də tabelilik əlaqəsi varsa, onu tabesiz mürəkkəb cümlə adlandırmaq olmaz, çünki başqası ona tabeli mürəkkəb cümlə desə, bizim də ona etiraz etmək haqqımız yoxdur. Bu, təqribən, ona bənzəyir ki, müxtəlif güllərdən (yasəmən, bənövşə, nərgiz) bir buket və ya çələng hazırlayırsan. Həmin

buket və ya çələngə nə “yasəmən”, nə “bənövşə”, nə də “nərgiz” deyə bilmərik. Deməli, yuxarıda verilmiş cümlə nə tabesiz, nə də tabeli mürəkkəb cümlədir, o məhz qarışıq tipli (və avtomatik olaraq çoxkomponentli) mürəkkəb cümlədir.

Onu da deyək ki, çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələrin konstruksiya imkanları tək cə yuxarıda verilmiş sxemlərlə bitmir. Rəngarəng quruluşa malik mürəkkəb cümlələrin struktur növləri dilçi alimlərimiz Q.Kazımov, Ə.Abdullayev, Y.Seyidov tərəfindən geniş tədqiq edilmişdir. Bizim məqsədımız isə bu növlərə yanaşmanın nə dərəcədə məntiqli olduğunu aşkara çıxarmaqdır.

Beləliklə, 8-ci sxemdə göstərilmiş nümunədən başqa, bütün cümlələr yalnız tabesizlik əlaqəsi ilə bir-birinə bağlanmışdır, yəni tabesiz mürəkkəb cümlə çoxüzvlüdür, həm tabesizlik, həm də tabellik əlaqəsi olmadığı üçün qarışıq tipli sayıla bilməz. “Çoxüzvlü (və ya çoxkomponentli — N.Q.) mürəkkəb cümlələrdə əlaqə birtiplidir: ya tabesiz, ya tabeli, ya da bağlayıcısızdır” [7, s.124].

Ardınca N.S.Valqina davam edir: “İki predikativ vahiddən çox tərkibi olan mürəkkəb cümlələr, hər şeydən əvvəl, hissələr arasındakı əlaqənin xarakteri ilə fərqlənir: predikativ hissələri birtipli əlaqə ilə bağlanan bu cür cümlələri çoxüzvlü mürəkkəb cümlələr, predikativ hissələri müxtəlif tipli sintaktik əlaqə ilə bağlanan cümlələri isə mürəkkəb sintaktik konstruksiya adlandırmaq” [7, s.123].

“Mürəkkəb sintaktik konstruksiya” və “qarışıq tipli mürəkkəb cümlələr” eyni anlayışı ifadə edir. Birinci ad qrammatik vahidin xarici əlamətini, ikinci isə daxili məzmununu xarakterizə edir. Buna görə də biz ikinci ada üstünlük verdik.

Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin təsnifatı da müəyyən prinsipə əsaslanır. Onu da qeyd edək ki, bizim təklif etdiyimiz bölgü məntiqi-qrammatik təsnifata söykənir, çünki uzun illərdir ki, mürəkkəb cümlələrin bu cür təsnif edilməsi Azərbaycan dilçiliyində qəbul edilmişdir.

1. Predikativ hissələri eyni tipdə olan çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr:

A. Çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlələr. Burada predikativ hissələr arasında yalnız tabesizlik əlaqəsi olur.

B. Çoxkomponentli tabeli mürəkkəb cümlələr. Burada predikativ hissələr arasında yalnız tabelilik əlaqəsi olur.

Qeyd: Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələri struktur-semantik təsnifata əsasən bölsəydik, daha bir növü — çoxkomponentli bağlayıcısız mürəkkəb cümlələri sıraya daxil etməli idik.

2. Predikativ hissələri fərqli (qarışıq) tipdə olan çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr isə bir tipdə olur — predikativ hissələrindən biri (və ya bir neçəsi) tabesiz,

digəri (və ya bir neçəsi) isə tabeli olan qarışıq tipli çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr (A tipi).

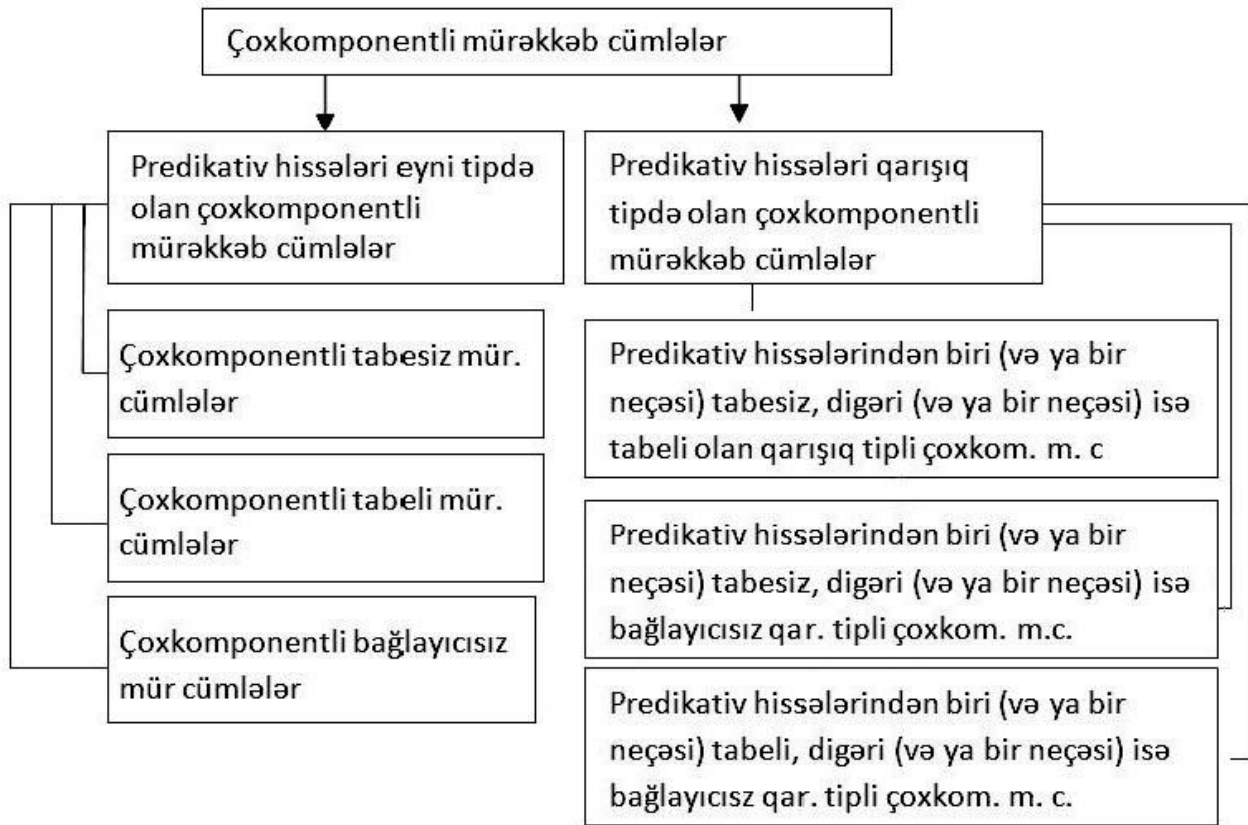
Qeyd. Əgər burada da struktur-semantik təsnifatı nəzərə alsaq, daha iki tip müəyyən edilməlidir:

B. Predikativ hissələrindən biri (və ya bir neçəsi) tabeli, digəri (və ya bir neçəsi) isə bağlayıcısız olan qarışıq tipli çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr;

C. Predikativ hissələrindən biri (və ya bir neçəsi) tabeli, digəri (və ya bir neçəsi) isə bağlayıcısız olan qarışıq tipli çoxkomponentli mürəkkəb cümlələr.

Çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrin təsnifatını aşağıdakı sxemdə görə bilərik:

Sxem 9.

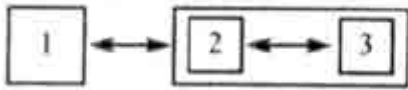

Qeyd: Sonuncu üç düzbucaqlıda yerləşən tiplər şərti xarakter daşıyır, çünki onlar struktur-semantik bölgüyə əsaslanır.

Mürəkkəb cümlələr sistemində işlədilən terminlər çoxdur. Bəzən də bu terminlər bir-biri ilə sinonimlik təşkil edir. Xüsusilə çoxkomponentli mürəkkəb cümlələrə aid terminlər heç də hamısı məzmunu uyğun deyil. Bunlar müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən

dövriyyəyə buraxılmış, lakin heç də elmi ictimaiyyət tərəfindən birmənalı qəbul edilməmişdir. Rus dilçiləri “mürəkkəbləşmiş cümlələr” terminindən də istifadə edirlər. Hesab edirik ki, bu termin konkretlikdən uzaqdır, çünki onun sərhədini dəqiq müəyyən etmək mümkün deyil. Biz predikativ hissələri blok yaratmış çoxkomponentli mürəkkəb cümləni də, mürəkkəb sintaktik konstruksiya malik cümlələri də mürəkkəbləşmiş adlandırma bilərik. Fikrimizi əyani şəkildə nümayiş etdirmək üçün aşağıdakı iki sxemə nəzər yetirək:

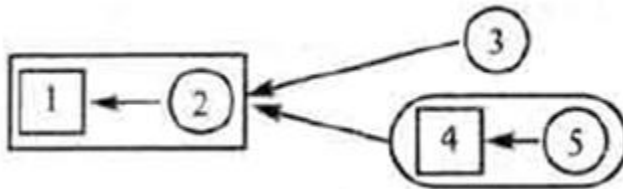
Sxem 10.

10-cu sxemə dair cümlə; məsələn:

Güclü yağış yağdı, sel-sular toplanmağa macal tapmamış biz çayı keçdik, heyvanlar isə o tayda qaldı.

Sxem 11.

11-ci sxemə dair cümlə:

Mən elə bilirdim ki, bizim uşaqlar divar yazan deyillər, çünki çox məsləhət eləmişdim və onlar da mənə söz vermişdilər ki, divarları yazmayacaqlar (C.Məmmədquluzadə).

Göründüyü kimi, 10-cu sxemdə predikativ hissələri blok yaratmış çoxkomponentli tabesiz mürəkkəb cümlə, 11-cidə isə qarışıq tipli mürəkkəb cümlə təsvir edilmişdir. Fərqli konstruksiya malik olmalarına baxmayaraq, bunların hər ikisini mürəkkəbləşmiş adlandırmaq mümkündür. Belə olduqda qrammatik anlayış mahiyyətini itirmiş olur. Ən yaxşısı, bu termindən istifadə etməməkdir.

Nəticə / Conclusion

Məqalədə mürəkkəb cümlələrin təsnifat sistemi tamamilə yenidən işlənmişdir. Bu sistemin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, mürəkkəb cümlələrin təsnifatı kompleks şəkildə nəzərdən keçirilmişdir. Belə ki, mürəkkəb cümlələr üç prinsip: bağlayıcıların iştirakına, komponentlər arasındakı subordinasiyaya və komponentlərin sayına görə təsnif edilmişdir. Nəticədə mürəkkəb cümlələrin təsnifat sistemində indiyə kimi mövcud olan bəzi uyğunsuzluqlar aradan qaldırılmışdır. Ən başlıcası, “qarışıq tipli cümlələr” ifadəsinin əhatə etdiyi məzmunu uyğun olmadığı aşkarlanmışdır. Belə ki, dilçi alimlərimiz yalnız bir tipdə olan çoxüzvlü mürəkkəb cümlələri qarışıq tipli hesab etmişlər, halbuki tip dedikdə ya “tabeli” ya da “tabesiz” anlayışları yada düşür.

Məqalədə mürəkkəb cümləyə dair öz əksini tapmış bütün anlayışların məntiqi izahı verilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev Ə., Seyidov Y., Həsənov A. (2007). Müasir Azərbaycan dili. IV hissə. Sintaksis. Bakı, Şərq-Qərb. 424 s.
2. Abdullayev K. (1998). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, Maarif. 281 s.
3. Kazımov Q. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, Təhsil. 496 s.
4. Beloshapkova A. (1967). Slozhnoye predlozheniye v sovremennom russkom yazike (nekotoriye voprosı teorii). Moskva, Prosveshcheniye. 160 s.
5. Bogoroditskiy V. (1935). Obshchiy kurs russkoy grammatiki. Moskva, Sotsekgiz. 230 s.
6. Budagova Z. (1982). “Azerbaydzhanskiy yazik”. Baku, 127 s.
7. Valgina N. (2000). Sintaksis sovremennogo russkogo yazika: Uchebnik. Moskva, Agar. 416 s.
8. Kudryavskiy D. (2009). Vvedeniye v yazikoznaniye. 144 s.
9. Peshkovskiy A. (2001). Russkiy sintaksis v nauchnom osveshchenii, Moskva. 510 s.

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ
2020, № 2 (264), 61–70
<http://dx.doi.org/10.29228/edu.340>

Ş İ F A H İ X A L Q Ə D Ə B İ Y Y A T I

Qasım bəy Zakir yaradıcılığında folklor motivləri

Sevinc Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Folklor İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: sevinc.k.aliyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5666-168X>

XÜLASƏ

Azərbaycan ədibləri içərisində folklorla ardıcıl şəkildə müraciət edən sənətkarlardan biri də Qasım bəy Zakir olmuşdur. Məqalədə Zakirin poeziyasında folklor motivlərinin məzmunu, ideyası nümunələr əsasında təhlil edilir. Eyni zamanda, folklor motivlərinin Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında təzahür edən, geniş yayılan formalarına da aydınlıq gətirilir. Zakir yalnız folklor motivlərini yaşatmır, həm də milli poetik, fəlsəfi ənənələrin davamçısı kimi çıxış edir. O bütün əsərlərində milli koloritin böyük daşıyıcısı olaraq görünür. Ona görə də, məqalədə Azərbaycan ədəbiyyatında folklor dəyərləri ilə yazılı ədəbiyyatın qarşılıqlı əlaqəsinə diqqət yetirilmişdir. Həm folkloru, həm də yazılı ədəbiyyatı zəngin olan Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında bu problemin əhəmiyyəti daha da artır. Bu mövzuda nə qədər araşdırmalar aparılsa belə, yenə də azdır.

AÇAR SÖZLƏR

Qasım bəy Zakirin poeziyası, folklor, yazılı ədəbiyyat, folklor motivləri, ənənə

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 28.04.2020

qəbul edilib – 06.05.2020

F O L K L O R E

Folklore motives in Gasim bey Zakir's activity

Sevinj Aliyeva

Doctor of Philosophy in Philology, Folklore Institute of ANAS. Azerbaijan.

E-mail: sevinc.k.aliyeva@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-5666-168X>

ABSTRACT

One of the Azerbaijanian skilled recites who regularly appeal to folklore is Gasim bey Zakir. The content and the idea of folklore in the poetry of Zakir are analysed on the basis of examples. At the same time the most spread and appeared forms of folklore motives in Azerbaijan written literature are also cleared up. Zakir does not only create folklore motives, he also participates as the continuer of national poetic philosophic traditions. In all works he seems as the great conveyer of national colors. So that in the article it is also said about the mutual relation of the written literature with folklore values in Azerbaijan literature. The problems become more important in Azerbaijani history of literature which has a rich folklore and written literature. Though a lot of investigations were carried out, they are very few.

KEYWORDS

the poetry of Gasim bey Zakir, folklore, written literature, folklore motives, tradition

ARTICLE HISTORY

Received – 28.04.2020

Accepted – 06.05.2020

Giriş / Introduction

Şifahi xalq ədəbiyyatının incəliklərinə, milli-mənəvi varlığımızın dərin qatlarına bələd olan şair və yazıçılarımız müraciət etdikləri mövzuların uğurlu bədii həllinə o zaman müvəffəq ola bilirlər ki, yazdıqları əsərlərin dil və ruhunda sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə bərabər, folklor motivləri də yer almış olsun. Bu baxımdan folklor motivləri bu və ya digər şəkildə həm klassik, həm də müasir ədəbiyyatımızın görkəmli nümayəndələrinin bədii yaradıcılığında özünü göstərir. Məqalədə qarşıya qoyduğumuz əsas məqsəd XIX əsr Azərbaycan klassik ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında folklor qaynaqlarına istinadın əhəmiyyətini müəyyənləşdirmək, folklor motivlərindən bəhrələnmənin forma və xüsusiyyətlərini təhlil etməkdir. Bununla bərabər, şairin yaradıcılığında folklor motivlərinə müraciətin ədəbi-tarixi zərurətini aydınlaşdırmaq, bədii əsərlərinin dil, üslub və məzmununda əks etdirilən ədəbi-estetik özünəməxsusluğu dəyərləndirmək “folklor və yazıçı” probleminin öyrənilməsi baxımından olduqca maraqlıdır.

Bu bir həqiqətdir ki, folkhorsuz istənilən xalqın yazılı ədəbiyyatı quru və rəngsiz olardı. Xalqımızın da folklorla olan güclü bağlılığı vardır. Bu bağlılıq yaşlı nəsilədən uşaqlara və gənclərə ötürülmüşdür. Əsasən əxlaq və mənəviyyatın, sağlam əqidənin formalaşmasına yönəldilmiş folklor nümunələri müxtəlif dövrlərdə yaşamış şair və yazıçılarımızın yaradıcılıq nümunələrində bu günümüze qədər gəlib çatmışdır. Belə sənətkarlardan biri də Qasım bəy Zakirdir. Folklor ruhunu və xəlqi koloriti yaradıcılığına gətirən şairin onu əhatə edən gerçəkliyi həm qavrama, həm də bu gerçəkliyi işıqlandırma imkanları vardır. Bunun nəticəsidir ki, o, vicdanının hökmü ilə özünü ifadə edən, yaşadığı dövr, mühit və cəmiyyət haqqında düşüncələrini əks etdirən poeziya nümunələri yaratmışdır. Lakin bunu da unutmayaq ki, Zakir şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən hazır ədəbi material kimi istifadə etmiş və eyni zamanda həmin nümunələr şairin yaradıcılığında mif, nağıl, dastan, layla, bayatı, atalar sözü və məsəllər şəklində qalaraq yazılı ədəbiyyatın bir parçasına çevrilmişdir. Bütün bunlar milli ənənələri, şifahi pəremik vahidləri də milli yaddaşımızda fəallaşdırmışdır. Çünki insanların şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinə həmişə olduğu kimi, bu gün də böyük ehtiyacı vardır. Onu da qeyd edək ki, XVIII əsrin sonu XIX əsrin əvvəlləri yazıb-yaradan sənətkarlarımızın folklorla müraciətləri ruhlarından, ovqatlarından gələn özünüifadə vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də məqsədyönlü yaradıcılıq hadisəsi idi. Bu mənada milli həyatımızı geniş lövhələrdə, bütün təzadları ilə əks etdirən ədəbiyyat nümunələrinə Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında da rast gəlirik. Belə ki, şair uzun

müddət cəmiyyətdə kök salmış bəlaları nəzmə çəkir, onları xalqın milli-mənəvi dəyərləri ilə üz-üzə qoyur və oxucunun diqqətini buna yönəltmiş olur. Digər bir məqam isə ondan ibarətdir ki, yazılı ədəbiyyatın təbiiliyinin mühafizə edilməsində, zənginləşməsində folklor motivlərinin rolu böyükdür. Bununla belə, folklor motivləri bilavasitə yazılı ədəbiyyatı yaratmır, ona hazır material verir. Zakirin yaradıcılığında da insanların bədii kamilliyini təmin edən folklor motivlərinin rəngarəngliyi diqqətimizi cəlb edir. Şair folklor motivlərindən tək-cə ayrı-ayrı hadisələrin təsvirində deyil, eyni zamanda mətnaltı düşüncələrin də əks etdirilməsində istifadə edir, bundan əlavə, zaman və məkan daxilində hadisələri insanların taleyinə köçürə bilir. Qeyd edək ki, bu, məhz Zakir yaradıcılığına xas olan xüsusiyyətdir. Təqdirəlayiq haldır ki, XIX əsrdə həmçinin didaktika ilə tənqid ön plana çıxmış, dövrün maarifçi realistləri buna müraciət etmişlər. Ona görə də A.Bakıxanov, Q.Zakir, S.Ə.Şirvani, B.Şakir kimi müəlliflər də həm didaktik fikirlərini yaymaq, həm də mövcud sosial, siyasi, iqtisadi vəziyyəti tənqid etmək üçün müxtəlif folklor motivlərindən istifadə etmişlər. Xüsusən Zakirin əsərləri şifahi ənənə ilə bağlı olduğundan və folklor motivlərinə əsaslandığından bu gün belə öz təravətini qoruyub saxlaya bilmişdir. Bu deyilənləri AMEA-nın müxbir üzvü K.Əliyev aşağıdakı kimi səciyyələndirərək yazır: “Sənətkar şəxsiyyəti, onun məzmunu, sənətkarlarla müasirləri arasındakı əlaqələr həm ədəbiyyatşünasların, həm də yeni ədəbi nəsilin formalaşmasına göstərdiyi təsire görə həmişə aktualıq kəsb edir” [2, s.97]. Qasım bəy Zakirin əsərlərində folklor motivlərinin təhlilində ən mühüm istiqamət isə etnosun genetik yaddaşının, əxlaqi dəyərlərinin qorunmasına hesablanmış keyfiyyətlərin qabardılması və gələcək nəsle aşılması tendensiyasıdır. Bütün bunlar milli düşüncənin oyanışı ilə bağlı başlayan bir prosesdir və bu kimi tədqiqatların aparılması folklor və yazılı ədəbiyyatın dinamik inkişafı üçün münbit zəmin yaradan istiqamətlərdən biridir. Zakirin qoşma və gəraylıları istər xalq düşüncəsindən, milli-mənəvi dəyərlər sistemindən, istərsə də müxtəlif folklor motivlərindən qaynaqlanmaqla orijinal bədii nümunələrin yaranmasında xüsusi dəyərə malikdir. “Badi-səba, söylə mənim yarıma”, “Bir saat havada qanad saxlayın”, “Dilbər, neyləmişəm, nədir günahım”, “Dost yolu bağlandı, ümid kəsildi”, “Eşitdim gözəllər seyrə çıxıbdır”, “Gecə-gündüz canan deyib ağlaram”, “Mən öləndən sonra deyın dildara”, “Səri-zülfün kimi titrər ürəyim” və digər qoşmaları, “Neyləmişəm, incimisen”, “Bənzər meyhanədə sərxoş”, “Hər aşiqin bir yarı var”, “Könül, uyma bivəfaya”, “Cəfa çəkdim bağ yetirdim”, “Fələk, səndə nə adətdir” adlı gəraylıları bir daha göstərir ki, Qasım bəy Zakirin yaradıcılığı tək-cə folklorla bağlılığı ilə diqqətimizi cəlb etmir, onlar həm də təlim-tərbiyə məktəbidir. Allaha inam,

ağsaqqala hörmət, ata-ana, böyük-kiçik münasibətlərinin müqəddəsliyi, adət-ənənələrə sədaqət kimi əxlaqi-etik motivlər Zakir yaradıcılığına xas olan keyfiyyətlərdir.

Azərbaycan realist ədəbi düşüncəsinin nümayəndəsi Qasım bəy Zakirin xalq ədəbiyyatına, xalq dilinə meyilli olması və bunların onun yaradıcılığında üstün mövqə tutması, bir sözlə, folklorla bağlılığı onun bir xalq şairi kimi ədəbiyyatımızdakı mövqeyini göstərən müsbət amillərdir. Bilirik ki, o, sürgündə olarkən ictimai məzmunlu “Durnalar” şeirini yazmaqla həm vətən həsrətini, qürbət sınıxtısını ifadə etmiş, həm də poetik dildə folklorun bir çox gözəlliklərini yazılı ədəbiyyata gətirmişdir. Belə ki, folklor motivlərinə istinad edərək həm fikrini zənginləşdirmiş, həm də sözünün təsir qüvvəsini artırmış, onları obrazlı və təbii etmişdir.

*Bir saat havada qanad saxlayın,
Nizam ilə gedən qoşa durnalar!*

*Qatarlaşıb nə diyardan gəlirsiz,
Qaqqıldaşa-qaqqıldaşa durnalar?*

*Zakirəm, od tutub alışıb ciyər,
Var isə canandan sizdə bir xəbər,*

*Təğafül etməyin Allahı sevər,
Dönməsin bağrınız daşa, durnalar*

[5, s.167].

Göründüyü kimi, Zakir “Durnalar” qoşmasında da folklor motivlərindən məqsədəuyğun şəkildə istifadə etməyə çalışmış, müəyyən tarixi və həyati həqiqətləri, baş verən hadisələri epik təhkiyənin predmetinə çevirməyə nail olmuşdur.

Məhz folklor motivlərinin üstünlüyünə görədir ki, şairin “Bayatılar” başlığı altında təqdim olunan gəraylıları da bu gün bədii-estetik zövq mənbəyi kimi insanda yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər aşılrayır, ictimai tərbiyə vasitələri kimi oxucunun əxlaqına, ailə münasibətlərinə, dünyagörüşünə müsbət təsir göstərir. “Sevgi-sevgilisinə bərabər gərək” – deyən şair ailə və evlilik münasibətlərindəki dözülməz hallara kəskin etirazını bildirir:

*Bir Tərtər, bir İncə var,
Camçapar büriünc ovar,
Aşiqin gizli dərdi,
Dağların birincə var.*

*Aşiqəm Minayə dægər,
Xalın Minayə dægər,
İl var bir günə dəyməz,
Gün var min ayə dægər.*

*Yorğanında birə var
İki qumuq, bir avar,
Rüstəmi-zal olasan,
Fələk səni bir ovar .*

*Şuşa var, Dağdana var
Mürğ üçün dağ dən ovar,
Göz yaşım selə döndü
Endirdi dağda nə var*

[5, s.252-253].

Nümunə göstərdiyimiz gəraylının təqdim etdiyi əsas ümumiləşdirici qənaət ondan ibarətdir ki, burada məzmun tipoloji bir məziyyət kimi özünəməxsus xüsusiyyət daşıyır və bunu həmçinin şairin lirik ricətlərlə zəngin digər gəraylılarında da yaxından izləmək mümkündür. Qeyd etdiyimiz kimi, belə bir xarakterik yaradıcılıq axtarışlarının ən səciyyəvi məqamları şairin “Keçdi növbəti zimistan”, “Günəş pərtövəfkənliyi”, “Dedim dilbərə: ey zalım”, “Neyləmişəm, incimisən” gəraylılarında da özünü qabarıq nümayiş etdirir [5, s.237-252].

Professor C.Qasimov öz tədqiqatlarında belə qeyd edir: “Həqiqətən də milli diriliyə təminat o zaman verilir ki, xalq yaratdığı milli-mənəvi və maddi sərvətlərinə sahib çıxır, əcdaddan qalan mirası gələcək nəsillərə zədəsiz və fəsadsız çatdırır” [6, s.240]. Maraqlıdır ki, Zakirin ümumi yaradıcılığında da folklor, onun bitib-tükənməyən mənəvi sərvətlərindən yaradıcı şəkildə faydalanma özünəməxsus üsul və bədii vasitələrlə realizə olunur. Şair həyatı və insanları geniş planda təsvir edərkən də öz subyektiv hisslərini, öz şəxsi təəssüratlarını gizlətmir. Bu baxımdan, onun mülahizə və mühakimələri bədii əsərlərinin təsir qüvvəsini daha da artırır.

Qasım bəy Zakirin əsərlərində tez-tez qarşımıza çıxan doğruluq, düzgünlük, insanlara faydalı məsləhətlər vermək və s. kimi motivlər də folklordan alınmış xüsusiyyətlərdir. Qədim zamanlardan bəri insanları düşündürən ümumbəşəri anlayışlar həm folklorda, həm də yazılı ədəbiyyatda müştərək motivlər yaratmışdır. Mənəvi

saflığa, yüksək insani keyfiyyətlərə və xeyirxah əməllərə çağırış kimi motivlər Zakirin əsərlərini folklor ilə məzmun planında bir-birinə yaxınlaşdıran əsas keyfiyyətlər olmuşdur. Bəzən şair və yazıçılar obrazları elə seçirlər ki, oxucu elə ilk baxışdan bu obrazların rolunu, funksiyasını bilmiş olur. Bu cəhətdən Zakirin iki əsəri diqqətəlayiqdir. Belə ki, Zakir qeyd etdiyimiz təmsilinin adını “Sədaqətli dostlar” qoymasaydı belə, tısbəgə, kəsəyə, qarğa və ahu obrazlarının adını çəkməklə sadıq dostlardan danışacağı əvvəlcədən bildirmiş olardı [5, s.104]. Zakirin nümunə gətirdiyimiz təmsili ilə “Dost dostu tən gərək” nağılı arasında başlıca fərq isə birinci nümunədə heyvan obrazlarının insanları, ikinci nümunədə isə heyvan obrazlarının məhz heyvanların özlərini təmsil etməsindədir. Şairin “Sədaqətli dostlar haqqında” təmsili əxlaqi normalara əsaslanır və didaktik məqsəd daşıyır. “Dost dostu tən gərək” adlı nağılda isə dostluq maraq üzərində qurulduğundan heyvanlar güclərinə və təbiətdəki mövqelərinə görə hərəkət edirlər. Bu da ilk növbədə insanların bir-biri ilə ünsiyyət ehtiyacından doğmuşdur. Bu ünsiyyətin qurulmasında böyük potensial qüvvəyə, lakonik ifadə üsuluna və geniş məzmunu malik olan, insanda dərin fikirlər, bəşəri hisslər, yüksək mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər yaradan, insanı daha da zənginləşdirən nağılların da rolu böyük olmuşdur. Həm dostların bir-birinə hiylə gələrək aldatmağa, xainlik etməyə çalışması, həm də bir-birini darda qoymaması, ən təhlükəli anda belə birlikdə olmaları, dostlarını xilas etmək üçün bütün güclərini birləşdirmələri folklordan gələn xain dostlar və sadıq dostlar motivinin yazılı ədəbiyyatdakı nümunələridir. Bu cür təmsillərin müxtəlif əlavə və izahları olsa da, onlar yenə də folklor motivlərinin yenidən işlənmiş şəkilləridir. Burada əsas məsələ motivlərin oxşar və ya fərqli olmasına baxmayaraq, onların həm folklorda, həm də yazılı ədəbiyyatda sadə inkişaf süjetinə malik olması ilə seçilməsidir.

Zakirin mənzum hekayə və təmsillərində də aforizmə çevrilmiş ifadələr, əxlaqi-tərbiyəvi motivlər üstünlük təşkil edir. Tədqiqatlardan bu da məlum olur ki, şairin mənzum hekayə və təmsilləri formaca şərq və qərb təmsillərindəki bir çox ənənəvi xüsusiyyətlərə malikdir. Hekayə və təmsillərində əvvəl əhvalat danışılır, sonra isə əsas məqsəd yığcam, ümumiləşdirilmiş şəkildə verilir. Onlar məsnəvi formasında, geniş xalq kütlələrinin başa düşdüyü canlı və sadə dildə yazılmışdır [5, s.17]. Zakirin “Dost dostu tən gərək” nağılının motivləri əsasında yazdığı “Aslan, qurd və çaqqal” təmsilində zərbi-məsələ çevrilmiş aforizm (Dedi: – “Mən bilməzdim binadan, başdan. Öyrəndim o gözü çıxan qardaşdan”) bunun bariz nümunəsidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bir çox hallarda şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrində buna rast gəlmək mümkün deyildir. Şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrindən yazılı ədəbiyyata keçən motivlərin dəyişikliyə uğraması şair və yazıçıların məhdud bir çərçivədə qalmayıb,

geniş ümumiləşdirmə apardığını, folkloru yaxşı bildiyini göstərir. Zakirin “Dəvə və eşşək” təmsilinin məzmunu bəzi fərqlərlə “Taylı tayın tapmasa, pis keçər axır günü” nağilinin məzmun baxımından yeni formasıdır [5, s.63]. Təbii ki, folklordan Zakirin yaradıcılığına keçən motivlər qeyd etdiyimiz nümunələrlə bitmir. Məsələn, Azərbaycan nağıllarının beş cildliyində verilən “Aslanla dovşan” nağılı Zakirin yazdığı “Tülkü və şir” təmsili ilə eyni motiv üzərində qurulmuşdur. Sadəcə nağılda hər gün bir heyvan yeməklə heyvanların canına qorxu salan aslanın zülmündən qurtulmağı dovşan bacarır. Yeyilmək növbəsi çatan dovşan aslanı ağı vasitəsi ilə aldadır [1, s.65]. Zakirin çox uzun və təfsilatlı olan “Tülkü və şir” təmsilində isə dovşanın yerində hər zaman hiyləgərliyi və tədbirli olmağı ilə seçilən tülkü dayanır. Bu təmsildə bir neçə əlavə motiv də vardır. Bunlardan biri də kəsim kəsməkdir. Belə ki, heyvanların rahatlığını pozan, hər gün üç-dörd heyvan yeyən şirlə kəsim kəsmək üçün tülkünü elçiliyə göndərirlər. Şir isə hər gün bir heyvana razı olur. Sonrakı motiv tülkünün şiri aldatmasıdır [4, s.76]. “Tülkü və qurd”, “Xain yoldaşlar haqqında” təmsilləri vasitəsilə lovgalıq, təkəbbürlülük, özündənrazılıq kimi motivlər, həmçinin müxtəlif mövzular yazılı ədəbiyyata keçmiş, müəyyən dəyişikliyə uğrasa da, əvvəlki əsas ideyasını qoruya bilmişdir. Burada dəyişən obrazlar, məzmundakı epizodik xətlərdir. Yazılı ədəbiyyatın janrı olmasına baxmayaraq, bu təmsillər xalqdan alınaraq nəzmə çəkilməmiş, Zakirin şəxsi, subyektiv fikirləri son nəticədə özünü biruzə vermişdir. Mövzular isə Zakir tərəfindən şifahi xalq ədəbiyyatından alınan ibrətamiz motivlərdən istifadə yolu ilə yazılı ədəbiyyata ayaq açmışdır. Yazılı ədəbiyyatdan fərqli olaraq, yaddaşlarda yaşayan heyvanlar haqqında nağıllar dəyişmiş, bir çoxları alleqorik məzmun qazanaraq şairin yazıb-yaratdığı dövrə uyğunlaşdırılmışdır. Bu ibrətamiz mətnlər hər əsrdə yeni çalarlar qəbul etmiş, forma və məzmunca zənginləşmişdir. Zakirin təmsillərində əxlaqlı olmaqdan, namuslu yaşamaqdan, təlim-tərbiyədə bacarıqlı davranmaqdan tutmuş, naqisliklərin tənqidi əsas götürülmüşdür. Onu da qeyd edək ki, Azərbaycan realist ədəbi düşüncəsinin nümayəndəsi Zakirin yaradıcılığını tədqiq etdikcə görürük ki, onun hər bir əsərində, hər bir misrasında folklor ruhu duyulur, folklor motivləri öz toxunulmaz mövqeyini qoruyub saxlayır. Göründüyü kimi, XIX əsrin birinci yarısında Azərbaycanda hökm sürən özbaşınalıq və haqsızlıqlar belə tənqid olunur. “Aslan, qurd və çaqqal”, “Tülkü və qurd” təmsilləri ilə cəmiyyətin sağlam yollarla inkişafı naminə çağırışlar edir, məmur özbaşınalığının qarşısını almaq üçün kəskin mübarizə aparır. Şairin bu tipli əsərləri həm də dərin məzmunlu atalar sözləri və məsəllər ilə səciyyələnir.

Zakirin yaradıcılığını vərəqlədikcə bir məqam da diqqətimizi cəlb edir. Şairin dramatik konflikt və kolliziyaların üstünlük təşkil etdiyi təcnislərində, qoşma və gəraylılarının bir qismində, həmçinin mənzum hekayələrində hiyləgərlik, ikiüzlülük

kimi mənfi simalarla mübarizə, eləcə də dostluq, yoldaşlıq, birlik, bərabərlik kimi motivlər üstünlük təşkil edir. Belə ki, “Aşiq və məşuq haqqında”, “Dəvəsi itən kəs”, “Zövci-axər”, “Məlikzadə və Şahsənəm”, “Həyasız dərvişlər haqqında” və s. mənzum hekayələrində atalar sözü və məsəllərdən istifadə edərək böyük bir mətləbi yığcam, aydın və qabarıq şəkildə oxucusunun nəzərinə çatdırmışdır. “Tərhanlar və elçiləri” mənzum hekayəsində “Əvvəl imtahandır, sonra fərmayış. Yerinə qayıtmaz ta ki, düşdü diş, At hünəri ummaq olmaz eşşəkdən. Ov aparmaq bəiddir köpəkdən” məsəlini, “Həyasız dərviş və ismətli qadın” mənzum hekayəsində isə “El ağzını tutmaq olmaz məsəldi, Pərdəni götürmək yaman əməldi” atalar sözünü nümunə göstərə bilərik [5, s.151-156]. Göründüyü kimi, Zakirin mənzum hekayələrində həm də sağlam həyat tərzini, halal zəhməti seçib haramdan uzaq olmaq kimi müsbət əxlaqi keyfiyyətlər təbliğ olunur və bunlar oxucuya folklor vasitəsilə aşılır. Bunlardan əlavə, digər adlarını qeyd etmədiyimiz təcisləri, müxəmməsləri, müstəzadları, tərəcibənd və tərkiqbəndləri folklor ruhundan süzülüb gəlmiş bədii ədəbiyyat nümunələridir. Şairin təsvir etdiyi bu məqamlar müxtəlif tərəfləri ilə, o cümlədən “folklor və yazılı ədəbiyyat” münasibətlərinin ümumi qanunauyğunluqlarının inikası baxımından əhəmiyyətlidir. Folklor üslubunda yazdığı əsərlərlə M.P.Vaqif ənənələrinə, klassik üslubda yazdığı əsərlərlə Məhəmməd Füzuli şeirinə bağlı olan Zakirin poeziyasında XIX əsrə məxsus yeni cizgilər, ictimai-siyasi, əxlaqi-etik motivlər vardır.

“Vilayətin məğşuşluğu haqqında” mənzum məktubu, “Dost yolunda cəfa çəkdim, can üzüm”, “Zəmanənin tənqidi”, “Şuşa mollaları haqqında”, “Saqi, dolanım başına, Allahı seversən” misraları ilə başlayan tənqidi-satirik şeirləri folklor ruhundan süzülüb gəlmiş nümunələrdir. Zakirin tənqidi-satirik şeirləri cəmiyyətdə əxlaqi dəyərlərin pozulması, insanlar arasında sosial-iqtisadi münasibətlərin sıradan çıxması kimi bütün dövrlər üçün aktual olan ictimai-siyasi, mənəvi-əxlaqi problemləri özündə ehtiva edir. Ümumiyyətlə, Zakirin tənqidi-satirik şeirlərinin təhlilindən çıxan əsas ümumiləşdirici qənaət bundan ibarətdir ki, folklor süjetlərindən bəhrələnmə ənənəvi folklor və yazılı ədəbiyyat münasibətləri baxımından xeyli dərəcədə fərqlənir. Akademik M.Kazımoğlunun qeyd etdiyi kimi, xalq bu süjetləri indiki zamanın yox, məhz uzaq keçmişlərin əhvalatları kimi qəbul edir [3, s.42]. Deməli, şifahi ənənə müntəzəm şəkildə yazılı ədəbiyyata da təsirini göstərir və folklor motivlərinin yazılı ədəbiyyatda özünəməxsus işlənmə məqamı təbii ki, şairin bədii gücü ilə bağlı bir yaradıcılıq manerasıdır. Xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov Qasım bəy Zakiri belə xarakterizə etmişdir: “Qasım bəy Zakir bir tərəfdən klassik poeziyanın qəzəl, müxəmməs kimi janrlarında əsərlər yaratmış, həm də qoşma, gəraylı kimi formalarda şeirləri ilə aşiq poeziyası və klassik poeziya ənənələrini əlaqələndirmənin nümunələrini irs

qoymuşdur. Zakirin istər klassik, istər aşiq poeziyası janr və formalarında olan əsərlərində diqqəti cəlb edən başlıca cəhət onun sadə, canlı, obrazlı dili, zəngin folklorizmidir” [7, s.18].

Nəticə / Conclusion

Məqalə XIX əsr Azərbaycan klassik ədəbiyyatı ilə folklorun qarşılıqlı əlaqəsinin öyrənilməyən tərəflərini yeni aspektdən araşdırmaq baxımından əhəmiyyətlidir. Belə ki, təhlil etdiyimiz mövzu Qasım bəy Zakirin yaradıcılığında özünü göstərən folklor motivlərinin tədqiqi, onların ayrı-ayrı xüsusiyyətlərinin üzə çıxarılması və praktik təhlili baxımından əhəmiyyətli tədqiqat istiqaməti kimi diqqəti cəlb edir. Çünki yazılı ədəbiyyatda folklor motivlərindən bəhrələnmə ənənəvi yazıçı və folklor münasibətləri baxımından xeyli fərqlənir. Bu fərq ondan qaynaqlanır ki, Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatının geniş coğrafiyasını əks etdirən yüzlərlə nümunənin həm orijinal, həm də yeni variantını yazılı ədəbiyyatımızda görə bilirik. Bu baxımdan, Zakirin yaradıcılığında folklor motivlərindən istifadə sənətkarlığının bu kimi araşdırmalarda Azərbaycan ədəbiyyatının folklorla əlaqəsinin öyrənilməsi sahəsində yeni istiqamət açmaqla bərabər, yeni tədqiqat materialı kimi əhəmiyyəti böyükdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Cəfərli Ə, Əhlimanqızı S. (2004). Azərbaycan nağılları. 5 cildə, V cild. Bakı, Çıraq. 336 s.
2. Əliyev K. (2018). Ədəbiyyatşünaslıq, ədəbi tənqid. 10 cildə, V cild. Bakı, Elm və təhsil. 556 s.
3. Kazımoğlu M. (2005). Gülüşün arxaik kökləri. Bakı, Elm. 186 s.
4. Köçərli F. (1987). Balalara hədiyyə. Bakı, Gənclik. 106 s.
5. Qasım bəy Zakir. (2005). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Avrasiya Press. 400 s.
6. Qasimov C. (2011). Azərbaycan folklorşünaslığı və sovet totalitarizmi. Bakı, Nurlan. 600 s.
7. Məmmədli R., Əhmədova S. (2019). Söz sərrafı Qasım bəy Zakir. Bakı, F. Köçərli adına Respublika uşaq kitabxanası. 52 s.

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ

2020, № 2 (264), 71–83

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.331>

Ş İ F A H İ X A L Q Ə D Ə B İ Y Y A T I

Nurməhəmməd Qərib Əndəlibin “Zeynal Ərəb” dastanının ideya-məzmun və şəkil-üslub xüsusiyyətləri*Aynur Səfərli*

Bakı Dövlət Universitetinin doktorantı, DİN Polis Akademiyası, Elmi Tədqiqat və Redaksiya-Nəşriyyat şöbəsi. Azərbaycan. E-mail: seferli_1988@bk.ru
<https://orcid.org/0000-0002-01104659>

XÜLASƏ

Türk ədəbiyyatının mühüm qolu olan Türkmən ədəbiyyatı ortaq türk mədəniyyətinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynamışdır. Türk şifahi xalq ədəbiyyatında xalq hekayəsi olaraq adlandırılan nağıllar Türkmən şifahi xalq ədəbiyyatında “dastan” termini ilə ifadə edilir. Ədəbiyyatda terminlər fərqli olsa da, məzmunu oxşardır. Türkdilli xalqlar Hz.Əliyə dərin hörmət və sevgi bəsləmiş, bu hissələrini şifahi və yazılı ədəbiyyat nümunələrində əks etdirmişlər. Klassik Türkmən ədəbiyyatının xalq hekayələrində Hz.Əliyə olan hörmət və sevgi açıq-aydın göstərilmişdir. Bəhs olunan həmin xüsusiyyətlərin öz əksini tapdığı hekayələrdən biri “Zeynal Ərəb” adlı əsərdir. Nurməhəmməd Qərib Əndəlib (1710-1767) Türkmən ədəbiyyatının dastan ənənəsinin görkəmli nümayəndəsidir. Bu araşdırmada Əndəlibin həyat və yaradıcılığı haqqında məlumat verilmiş, “Zeynal Ərəb” adlı əsərində Hz.Əlinin Türk-İslam mədəniyyətindəki rolundan bəhs edilmişdir. Məqalədə “Zeynal Ərəb” dastanının forma və üslub xüsusiyyətləri haqqında məlumat verildikdən sonra dastanın motivləri nümunələrlə göstərilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

Türkmən ədəbiyyatı,
Nurməhəmməd Qərib
Əndəlib, şərqi poeziyası,
dastanlar, fikir və
məzmun

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 02.04.2020

qəbul edilib – 10.04.2020

FOLKLORE

Idea-content and shape-style features of Nurmahammad Garib Andalib's epos "Zeynal Arab"

Aynur Safarli

Doctoral student of Baku State University, Police Academy of the Ministry of Internal Affairs, Scientific Research and Editorial-Publishing Department.

Azerbaijan. E-mail: seferli_1988@bk.ru

<https://orcid.org/0000-0002-0110-4659>

ABSTRACT

Turkmen literature, an important branch of Turkish literature, played an important role in the development of common Turkish culture. Tales called folk story in Turkish folklore are expressed by the term "dastan" in Turkmen folklore. Although the terms in the literature are different, the content is similar. The Turkic-speaking people had a deep respect and love for the Hazrat Ali and expressed these feelings in examples of folklore and written literature. The respect and love for the Hazrat Ali are clearly shown in the folk tales of classical Turkmen literature. One of the stories that reflects these features is the work "Zeynal Arab". Nurmahammad Garib Andalib (1710-1767) is a prominent representative of the epic tradition of Turkmen literature. This study provides information about the life and work of Andalib, in his work "Zeynal Arab", the role of Hazrat Ali in Turkish-Islamic culture was discussed. After giving information about the form and style features of the epos "Zeynal Arab" in the article, the motives of the epos are shown with examples.

KEYWORDS

Turkmen literature, Nurmohammad Garib Andalib, eastern poetry, epics, idea and content

ARTICLE HISTORY

Received – 02.04.2020

Accepted – 10.04.2020

Giriş / Introduction

Türkmənistan Respublikasının Prezidenti Qurbanqulu Berdiməhəmmədovun türkmən xalqının zəngin mədəni irsinə göstərdiyi hədsiz diqqət və qayğı nəticəsində bu gün xalq Mühəmməd Xarəzmi, Manı Baba – Əbusayid Əbülxeyir, Mahmud Kaşğari, Mahmud Zəməxşəri, Nəcməddin Kübra kimi onlarca şöhrətli türkmən oğullarının elmi və ədəbi irsləri ilə tanış olmuşdur. Belə ədiblərdən biri də XVIII əsr zəngin türkmən ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, özündən sonra gələn şairlərin ustadı və müəllimi sayılan Nurməhəmməd Qərib Əndəlibdir [10, 256 s.]. Azadi, Abdulla Şahbəndə, Məxdimqulu Fəraqi, Şeydayi, Qurbanəli Məğrubi, Qayıbi, Talibi, Qurdoğlu, Məmmədvəli Kəminə, Seyidnəzər Seydi, Zəlili, Seydulla Seydi, Zinhari, Molla Nəfəs, Aşiqi, Katibi, Annaqılınc Möhtaci, Miskin Qılınc, Dövlətməmməd Balqızıl kimi tanınmış söz ustaları onun ardıcılları və şagirdləridir. Qədim türkün epik təfəkküründə daha qüdrətli bir yaradıcılıq ənənəsi – xalq nəsrı formalaşmışdı. Onun erkən nümunələri kimi milli yaddaşda qədim türk dastanı tipi – “Alp-Ər-Tunqa”, “Şu”, “Oğuz Xaqan”, “Ərgənəkən” və b. qalmışdı [8, s.483-507]. Tədqiqatçı Tolqa Dursunun da təsdiq etdiyi kimi bu dastanlarla yanaşı, “Kitabi-Dədə Qorqud”, “Yaradılış”, “Törəyiş”, “Köç”, “Bozqurd” kimi dastanlar da türk dünyası ədəbiyyatının təməl daşlarıdır [15, 436 s.]. Yazılı qaynaqlarda isə “Onigin”, “Tonyukuk”, “Gül Tigin” və “Bilgə xaqan” bizlərə gəlib çatmışdır [2, s.10-11]. Türklərin dərin köklü dastan ənənəsinə sahib olduqları tarixi bir həqiqətdir.

Dastançılıq xalqın bir neçə əsrlik milli-məişət həyatını gözəllik və əlvanlığı, təzad və ziddiyyətləri özündə əks etdirən öncül bədii düşüncənin məhsuludur. İnsan həyatı və taleyinin keçməkeşli dövrü ilə tanış olmağa imkan verən təhkiyəçilik insanın özünün təkamülü ilə bağlı davam edən maraqlı və canlı yaradıcılıq prosesidir. Burada söz sırası sadə, ardıcıl, mənası aydın, konkret, fikrin ifadəsi başa düşülən, tez anlaşılan olur. Emosional ifadə və deyim tərzləri, pantomim hərəkətlər, himcimlərlə fikrin ifadəsi epik üslub sistemində mövcud deyil, bunlar ifadə olunmuş fikrin psixoloji məqamlarının dürüştəşməsinə və tamamlanmasına xidmət edir. Epik ənənə sadə təhkiyəçilikdən peşəkar ifadəçiliyə qədər inkişaf yolu keçmiş, milli dastan yaradıcılığı üçün erkən zəmin hazırlamışdır [22, s.64]. V.M.Jirmunskinin yazdığı kimi “epik üslub həyatı dərk etmənin geniş hədudlarını müəyyənləşdirdi, oğuz ədəbiyyatında böyük və ənənəvi hadisə yaratdı” ki, bu da şifahi sözü bədii həqiqətə, həyatın geniş, zəngin mahiyyətini öyrənməyə gətirib çıxardı. Bu da təhkiyəçiliyin tarixi yüksəlişi və onun nəticəsi olan epos yaradıcılığının meydana çıxmasına səbəb oldu [21, 213 s.].

Yüzlər boyunca türkün həyat təzi, duyum və düşüncə ölçüsünün əsas istiqamətlərini bahadırlıq, cəngavərlik təşkil etdiyindən etnik-mənəvi sistemin güzgüsü olan folklorda, o cümlədən də dastançılıq ənənəsində qəhrəmanlıq motivinin geniş və qabarıq yer alması təbii-tarixi zərurətdən irəli gəlmişdir. Qədim türk cəmiyyətində dastan təfəkkürü istisnasız olaraq bahadırlıq düşüncəsinin obrazlaşdırılmasına yönəldiyindən həmin mərhələyə məxsus epik ənənənin özəyində qəhrəmanlıq motivi və motivin ifadəsi olan çeşidli qəhrəmanlıq süjetləri durur. Sonrakı tarixi dövrlərdə epik düşüncədə lirik təmayüldə müəyyən yer tutmağa başlayır, bu zaman məhəbbət qəhrəmanlıq hüdudlarında dayanan, bir növ hər iki motivin birləşməsinə əks etdirən dastanlar ortaya çıxır. Epik ənənədə lirik təmayülün güclənməsi sırf məhəbbət motivinə bağlı dastanların meydana gəlməsilə də nəticələnir. Orta əsrlər dövrü aşiq ədəbiyyatı məhəbbətin gerçək və simvolik-fəlsəfi-ürfani anlamlarını birləşdirərək məhəbbət dastanları ortaya çıxarmışdı. Məhəbbət dastanları spesifik süjet və kompozisiya tərkibinə malik olan orijinal epik folklor nümunələridir.

Dünya xalqlarının əksəriyyətində, o cümlədən türk folklor ənənəsində qəhrəmanın qeyri-adi, möcüzəli doğuluşu geniş yayılmış bir motivdir. İlk ibtidai təxəyyülün məhsulu olan nağıllarımızda da möcüzəli doğuluşa tez-tez rast gəlinir. Dastan qəhrəmanları da qeyri-adi doğuluşu ilə seçilir [1, s.4-6].

Məhəbbət dastanlarında baş qəhrəmanlar cəmiyyətdə azad sevgi, xoşbəxt həyat, toxunulmaz insan hüquqlarını pozub tapdalayan hökmdarlara, din xadimlərinə, tacir-zadəganlara, ümumiyyətlə, sosial üstünlüklərə malik rəqiblərə qarşı mübarizə aparən aşıqlardır. Bu dastanlarda ictimai məzmun nə qədər yüksək olsa da, hadisələr cəmiyyət həyatının müxtəlif cəhətlərini bir o qədər intəhasızlıqla əks etdirsə də, o, epos düşüncəsi səviyyəsinə yüksələ bilmir. Ziddiyyət və təzadları qoyulmuş yasaqlıqlar sərhəddində əks etdirməklə kifayətlənir [12, 137 s.].

“Dastan” sözü çoxmənalı söz kimi bacarıq, məharət, hiylə nümayiş etdirən, həm də qəhrəmanlıq, sevgi macərəsini əks etdirən əhvalat deməkdir. Bir istilah kimi bu söz musiqi havası, melodiya və b. mənalarda da işlənməkdədir [12, 136 s.].

Nurməhəmməd Qərib Əndəlib və onun türkmən ədəbiyyatında rolu

Əndəlibin türkmən ədəbiyyatı qarşısındakı xidmətləri son dərəcə böyükdür. Türkmən ədəbiyyatının yorulmaz tədqiqatçılarından və Əndəlib irsinin tərcüməçilərindən olan professor Ramiz Əskərə istinadən deyə bilərik ki, hər şeydən əvvəl o, müasir türkmən ədəbiyyatının və ədəbi yazı dilinin banisidir. Ondan əvvəl yaşayıb-yaradan türkmən şairlərindən Bayram xan və Vəfai öz əsərlərini həmin dövrdə

bütün Orta Asiyada geniş yayılan, əsasən, mədrəsə təhsili görmüş adamların işlətdiyi ədəbi Çağatay türkcəsi ilə qələmə almışlar. Əndəlib isə əsərlərini uşaqlıqdan bəri sevə-sevə dinlədiyi milli-məhəlli dastanların təsiri altında şirin türkmən dilində yazmaqla bir ilki gerçəkləşdirmişdir. Şairin ikinci böyük xidməti türkmən ədəbiyyatını mövzu və janr baxımından zənginləşdirməsidir. Əslində, o, realist türkmən poeziyasının ilk rüşeymlərini qoymuş, Məxdumqulu isə onu zirvəyə qaldırmışdır [Fəraqi M. 1984]. Milli ədəbiyyatda ilk poemanın, ilk dastanın müəllifi də Əndəlibdir. Həmçinin, o, türkmən ədəbiyyatında ilk tərcüməçilərdən biridir [5, s.14]. Urgəncdə, əsasən də, Xivədə yaşamışdır. O, “Risaleyi-Nəsimi” poemasının giriş hissəsində həyatı, doğulduğu və yaşadığı yer, habelə təxəllüsü haqqında kiçik bilgiler vermişdir:

*Adım idi Nurməhəmməd Qərib,
Sözdə təxəllüsüm idi Əndəlib.*

*Şəhrimiz Urgənc – vilayət idi,
Xanımız Şirqazi himayət idi.*

*Əsli-məkanım ki Qaramazıdır,
Adəmi işrətdə qışı-yazıdır.*

*Bil ki, Qaramazı bizim cayımız,
Zikri-xuda eşq ilə dilxahımız...
Barça xəlayiq içində bəd işim,
Yetdi əlli beşə mənim bu yaşım*

[5, s.14].

Şair öz əsərlərini “Əndəlib” təxəllüsü ilə yazmışdır. Rəvayətə görə, o, gəncliyində Gül adlı bir qızı sevmiş, ona uyğun olsun deyə özünə Əndəlib, yəni “Bülbül” təxəllüsünü seçmişdir. Adının tərkibindəki Qərib sözü isə doğma vətəndən, el-obadan uzaqda yaşamasına işarədir. Şeirlərində özünü “Əndəlibi-binəva”, “Əndəlibi-zar”, “Əndəlibi-bələkeş” adlandırması həyatının məşəqqət içində keçdiyini göstərir [6, s.6].

*Gahi xərabatda işim, gah fəğan,
Külbeyi-əhzan idi gahi məkan*

[6, s.6].

Şairin təhsili, şəxsi həyatı haqqında yazılı mənbələrdə məlumatlara rast gəlinmir. Ancaq əsərlərindən anlaşıldığına görə, o, çox mükəmməl təhsil almış, Şərq poeziyasını, onun bədii ifadə vasitələrini dərinlən mənimsəmiş, ərəb, fars, tacik dillərini yaxşı öyrənmişdir. Şairin “Şahnamə”ni tərcümə etməsi barədə bəzi məxəzlərdə məlumatlar verilir. Təəssüf ki, bu tərcümə indiyədək tapılmamışdır. Əndəlibin bir sıra şairlərin əsərlərinə nəzirə yazması onu göstərir ki, o, klassik Şərq şeirini dərinlən mütaliə etmiş, söz sənətinin bütün incəliklərinə yiyələnmişdir [5, s.15-16]. Əndəlib türkmən ədəbiyyatında ilk dəfə olaraq dastanları, rəvayətləri, xalq hekayələrini nəzmə çəkmiş, onları ədəbi cəhətdən vəsf etmişdir. “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa”, “Baba Rövşən və Zeynal Ərəb” kimi dastanlar Əndəlib yaradıcılığının məhsuludur. Başqa bir məlumata görə, “Mirzə Həmdəm” dastanı da ona məxsusdur.

Azərbaycan ədəbiyyatında dastanlar (məsələn, “Koroğlu”, “Qaçaq Nəbi” və s.) aşığılar tərəfindən qoşulmuşdur. Türkmənlərdə isə xalq dastanları şairlər tərəfindən işlənmiş, aşığılar öz fərdi dastanlarını qoşmağa xüsusi meyl göstərməmişlər.

Şairin yolu ilə gedən ulu Məxdumqulu on bir dastandan ibarət antologiya (bu silsilə “İbrahim və Sara” ilə başlayır, “Aşiq Qərib və Şahsənəm”lə başa çatır) hazırlamışdır. Bu ənənə daha sonra digər şairlər tərəfindən uğurla davam etdirilmiş, Molla Nəfəs isə “Zöhrə və Tahir” dastanını işləmişdir.

Əndəlibin nəzmə çəkdiyi, süjet xəttinə düzəlişlər etdiyi “Leyli və Məcnun”, “Yusif və Züleyxa” dastanları Azərbaycan variantı ilə oxşardır və bizə məlum olan məzmunudur. Şairin dini-əxlaqi səciyyə daşıyan “Baba Rövşən” və “Zeynal Ərəb” dastanları isə Azərbaycan oxucusuna tanış deyil və aşığılarımız da bu dastanlara müraciət etməmişlər.

Şairin dastanlarının hamısı süjet və yaradıcılıq baxımından çox mükəmməl, şeirləri isə çox gözəldir. “Zeynal Ərəb” dastanındakı eyni adlı obraz isə bəzi cizgiləri ilə “Şah İsmayıl” dastanındakı Ərəbzəngini xatırladır [4, s.103-104].

Nurməhəmməd Qərib Əndəlibin “Zeynal Ərəb” dastanı

Demək olar ki, klassik Türkmən ədəbiyyatında mövzu baxımından Əndəlibdən bəhrələnməyən şair yoxdur. Epik dastan yazmaqda Əndəlibin əsərləri türkmən ədəbiyyatında mühüm yer tutaraq, yeni səhifə açmışdır [20, s.5; 15, 435 s.]. N.Əndəlibin əsərlərində, xüsusilə “Baba Rövşən” və “Zeynal Ərəb” dastanlarında peyğəmbər əfəndimizin kürəkəni Hz.Əli əsas obraz olaraq işlənmişdir. Ədib hər iki əsərində Hz.Əlini və oğullarını izzətləndirməyi hədəfə almışdır.

Türkmən epik ənənəsində dastan mövzularının hamısının bir əsərdə toplandığını görə bilərik. Məsələn, din, qəhrəmanlıq və sevgiyə aid dastanlar var. Bu dastanların əksəriyyəti Hz.Əli haqqındadır. Bu dastanların kim tərəfindən yazılmağından və ya söylənməsindən asılı olmayaraq oxşar cəhətləri mövcuddur. Ərəb və fars mənbələrindən götürülmüş bu rəvayətlər türkmən epik ənənəsinə uyğun işlənərək şifahi və yazılı ədəbiyyatla uyğunlaşdırılmışdır. “Baba Rövşən” dastanı ilə yanaşı “Zeynal Ərəb” dastanında da Hz.Əli və oğullarının İslam dini uğrunda apardığı mübarizələr təsvir edilmişdir [17, s.88; 15, 435 s.].

Əndəlibin digər əsərlərindən fərqli olaraq “Zeynal Ərəb” dastanında sevgi mövzusu da işlənmişdir [15, 435 s.]. İslamiyyətin qəbulundan sonra yaranan dastanlarda, İslam tarixində qəhrəmanlıqları ilə tanınan şəxsiyyətlər ideal tip olaraq göstərilə bilər. Bunlar Hz.Əli və Hz.Həmzə başda olmaqla, səhabələrdən bəziləri və Hz.Əlinin övladlarıdır. Sonrakı dövrlərdə Əbu Müslim, Battal Qazi, Danişmənd Qazi kimi şəxslər də bu tipə nümunə ola bilərlər [14, s.194-195; 15, 436 s.].

Türkmən dastanları mövzularına görə qəhrəmanlıq, sevgi və dini dastanlar olaraq üç başlıq altında qruplaşmışdır. “Zeynal Ərəb” dastanı hər üç mövzunu da əhatə edir [15, 436 s.].

Əndəlibin “Baba Rövşən” dastanı kimi “Zeynal Ərəb” dastanı da, elm aləmində layiqincə öyrənilməmişdir. Yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, yeni yüksəliş və böyük dəyişikliklər zamanında elmi əsaslarla öyrənilməsinə başlanılan bu dastanların hər ikisində də Əli və onun oğulları iştirak edir. Əndəlib bu dastanlar vasitəsi ilə insanpərvərlik, çətin gündə bir-birinə kömək etmək kimi fikirləri oxucularına çatdırmaq istəmişdir [9, s.52].

“Zeynal Ərəb” dastanının mövzusu Həzrəti Əlinin Bibi Hənifədən doğulan oğlu İmam Məhəmməd və onun sevgisi uğrunda iztirablar çəkən Zeynal Ərəbin macərələrindən götürülmüşdür. Eyni zamanda Həzrəti Əlinin həyat yoldaşları Bibi Fatma, Bibi Zəhra, oğlu İmam Hüseyin, sərkərdəsi Malik Ejdər kimi şəxslər də hadisələrdə iştirak edir. Atası kimi cəsur və güclü bir dastan qəhrəmanı olaraq təsvir edilən Hz.Əlinin oğlunun Allaha yalvarması onun həm də dini inanlı olduğuna sübutdur. Bəzən şahzadə, bəzən də imam sifətilə xitab olunan İmam Məhəmmədin kafirləri imana gətirməsi də onun bu imamlığının təzahürü olaraq qəbul oluna bilər [12, 126 s.].

Dastanın məzmunu belədir. Bir gün Hz.Məhəmməd Hz.Əlini 33 min əsgərdən ibarət ordu ilə Rum vilayətinə səfərə göndərir. Rum padşahının pəhləvanlarını məğlub etdikdən sonra, xalq Hz.Əlidən aman diləyib müsəlmanlığı qəbul edir. Hz.Əli Rum padşahının qızı Hənifəni (Hanıpayı) alaraq Məkkəyə qayıdır. Hz.Məhəmmədə

ağlayaraq bütün ailəsini itirdiyini bildiren Hənifə onun şərtləri qəbul olunduğu təqdirdə müsəlman olmağı qəbul edəcəyinə söz verir. Şərtləri qəbul olunduğu üçün sözünün üstündə duran Hənifə Hz.Əli ilə evlənir. Uzun zaman sonra onların bir oğlu olur və söz verdiyi kimi adını Məhəmməd qoyurlar. Ziyafət təşkil edirlər. Uşağı sevərək, üstündə titrəyə-titrəyə böyüdürlər. Məhəmməd böyüyüb eşq-məhəbbətə həvəs etməyə başlayır. Dünyanı tanımaq üçün başqa diyarlara getmək istədiyini bildirəndə valideynləri getməməsi üçün nə qədər yalvarsa da, oğulları bu sevdadan vaz keçmir. Onu Allaha əmanət edib yola salanda qardaşları İmam Hüseyn və İmam Həsən onu fikrindən daşındırmaq üçün arxasından getsələr də, bacarmırlar. Beləliklə, qardaşlar da Hz.Məhəmmədlə getməyə qərar verirlər. Bir günlük yol gedib ov ovlamağa çalışsalar da, heç nə əldə edə bilməyən qardaşlar gəlib üç yolun göründüyü bir yola yarıcına çatırlar. Orada bu üç yol haqqında yazı yazılmış bir daş görürlər. Sağ tərəfdəki yolla gedən geri gələcək, ortadakı yolla gedənin qayıtma ehtimalı ola bilər, sol yolla gedən isə əsla geri gəlməyəcəkdir. Qardaşların hər üçü sonuncu yolla getməyi qərara alırlar. Ancaq İmam Məhəmməd yalvarıb qardaşlarını yola gətirir və əsla dönülməyəcək yola tək özü gedir. İmam Məhəmməd və köməkçisi uzun bir yol getdikdən sonra suların çağladığı güllü-çiçəkli cənnət bağçası kimi bir yerə gəlib çatırlar. Bağçada qurulan çadırın içinə girəndə uzun bıqları və saqqalı olan, saqqalından inci və mərcanın asıldığı yaşlı bir kafirin bütə səcdə etdiyini görürlər. Yaşlı kafir onlardan bütə səcdə etmələrini istəyəndə İmam Məhəmməd “Biz Allahdan başqa heç nəyə inanmırıq” [18, s.2087-2096] deyərək oradakı bütlərin hamısını qırır. İmam Məhəmməddən əfv diləyib qaçan bu kafir əslində padşah imiş. Qətran adlı bu padşah ordusunu toplayıb İmam Məhəmmədin üzərinə gəlir. Təhməz adlı pəhləvanına da tapşırıq verir ki, İmam Məhəmmədi sağ-salamat tutub onun hüzuruna gətirsin. Təhməz İmam Məhəmmədə bildirir ki, təslim olarsa, onu bağışlayacaq. Ancaq İmam Məhəmməd onunla döyüşür və Təhməzi öldürür. İmam Məhəmmədin cəsərətini, güc-qüvvətini görənlər ona heyran olur, heç kim onun qarşısına çıxmağa cürət etmir. Bu dəfə Qətran vəziri İmqlaqa onu gətirmək əmrini verir. Görüş zamanı İmam Məhəmməd İmqlağın atasının Hz.Həmzənin yardımçısı Arslan olduğunu öyrənəndə onu imana dəvət edir, lakin o bunu qəbul etmir. Belə olduqda isə o, İmam Məhəmmədlə döyüşür, Məhəmməd onu tam öldürmək üzrə olarkən İmqlaq imdad diləyib, kəlmeyi-şəhadət gətirərək müsəlman olsa da, əsil niyyəti başqa olur. Padşah Qətran və İmqlaq Kafir İmam Məhəmmədlə elə davranırlar ki, guya doğrudan da müsəlmandırlar. Düşünürlər ki, müsəlman kimi görünərək bu gənci məğlub edə bilərlər. Uzun zaman keçir. İmam Məhəmməd qürbətdə darıxır, sıxılır. Ötüb keçən bu müddət içində İmqlaq Kafir iki dəfə hiylə ilə Məhəmmədi öldürmək istəsə də, bacarmır. Bir gün gəzintiyə çıxmışkən bacalarından tüstü, duman çıxan

böyük bir saray görürlər. İmlaq Kafir buranın Cəmhur adlı birinə məxsus olduğunu bildirir. Bu sarayda hamının aşiq olduğu gözəl qız yaşayırmış. Onu qorumaq üçün qardaşları sarayı od xəndəyi ilə əhatə etmişdilər. İmlaq Kafir qız haqqında elə danışır ki, İmam Məhəmməd artıq bu qıza aşiq olur və onu tapmaq üçün altı köməkçisi ilə yola çıxır.

Yuxusunda İmam Məhəmmədi görərək müsəlmanlığı qəbul edən Zeynal Ərəb (İmam Məhəmməd də ona yuxuda “gəlinim” demişdir) onu qalanın ətrafında görəndə tanıyıb yenidən aşiq olur. Onlar bir-birlərinə sevgilərini etiraf edərək xoşgəldin qəzəli oxuyurlar. Qız Məhəmmədi əsil-nəcabəti ilə tanıyır. Məhəmməd haqqında dəqiq danışır, yuxusunda gördüyünü və yuxuda kəbinləri kəsildiyini söyləyir. Rüstəm nəslindən olduğunu bildirən qız ona kənizi olmağı təklif edir. Zeynal Ərəb bildirir ki, qardaşları onu Məhəmmədə verməyəcək, yaxşısı budur ki, onu qaçırsın. İmam Məhəmməd belə bir hərəkəti oğurluq hesab edir və şəxsinə yaraşdırmır. Zeynal Ərəbin yeddi qardaşı axşam ovdan qayıdarkən ən kiçik qardaşları Qorxaqdan bacılarının bağda İmam Məhəmmədlə görüşdüyü xəbərini alır və yeddi qardaş növbə ilə İmam Məhəmmədlə döyüşsə də, məğlub olurlar. İmam Məhəmməd onları imana dəvət edir. Onlar da müsəlman olub, bacılarını İmam Məhəmmədə ərə verir. Qardaşlar İmam Məhəmmədi xəbərdar edirlər ki, Zeynal Ərəbə aşiq olan divi əngəlləmək üçün onu ancaq odla yandırmalıdır. Div yalnız atəşdən qorxur. Uzun yol qət edən sevənlər yorulub yatırlar, od yandıрмаğı da unudurlar. Div gəlib qızı qaçırır. İmam Məhəmməd yuxudan oyananda sevgilisini görməyib onu tapmaq üçün yollara düşür, İmlaq Kafirdən kömək istəyir. İmlaq Kafir istəməsə də, divin gizləndiyi quyunu ona göstərir. Böyük bir daşla bağlanmış quyunun ağzını Allahdan kömək istəyərək açan İmam Məhəmməd belindən bağlanmış iplə quyuya enir. Ağzı almaz qıfilla bağlanmış sandıqdan Zeynal Ərəbin səsini eşidən şahzadə qılıncı ilə divin başını üzüb nişanə üçün boynundan bir parça kəsib götürür (Bu “Baba Rövşən” dastanında da var) və qızı xilas edir. Məhəmməd sandığı alması üçün quyudan yuxarı uzadanda qıza aşiq olmuş İmlaq Kafir onu götürərək atına mindirib qaçır. Uzun zaman Hz.Yusif kimi quyuda qalan Məhəmmədi atı xilas edir (At burada türk mədəniyyətinin simvolu olaraq təqdim edilmişdir) [18, 2091 s.]. Quyudan xilas olan İmam Məhəmməd çox macəralardan sonra, Hz. Əli və qardaşlarının köməyi ilə Zeynal Ərəbi xilas edir və sevənlər muradlarına yetişirlər. Bundan sonra toy-düyün edib acları doyurur, qəribləri geyindirir və Məkkəyə qayıdırlar [3, s.241-250].

Akademik Fikrət Türkmən qeyd etmişdir: “Bu dastanda Hz.Əli heç bir ağırlığı olmayan fiqurativ bir qəhrəmandır. “Baba Rövşən” dastanında isə Hz.Əli zəkası, gücü,

cəsərəti və Hz.Məhəmmədə olan bağlılığı ilə hekayənin baş qəhrəmanıdır” [19, 118 s.].

“Zeynal Ərəb” dastanının şəkil və üslub xüsusiyyətləri

Türkmən dastanları forma baxımından nəzm və nəsrin formalaşması ilə qurulmuşdur. Mənsur hissələri “qissə”, mənzum hissələri isə “qoşqu” və ya “aydım” terminləri ilə də əvəzlənə bilər. Dastanın mətnində nəql edilən mənzum hissələr 8 və 11 heca ölçüsünə sahib, qoşma şəklində qurulmuş, 3-5 bəndlik şeirlərdən ibarət olur. Hadisələr “qissə” bölümündə nəql edilir, nəzm hissələrində isə qəhrəmanın hissələri, duyğu və düşüncələri, sevinc və kədəri ifadə olunur [17, s.120-129].

“Zeynal Ərəb” dastanı da nəzm və nəsrin növbələşməsindən ibarətdir. Bu dastanda xüsusi bir ahəng duyulmaqdadır. Mənzum hissələr daha çoxdur və qarşılıqlı şeirlər şəklində qurulmuşdur. Dördlüklər 8 və 11 hecadan ibarətdir. Qafiyə quruluşu isə “abab”, “aaab” şəklindədir. Eyni zamanda, aşağıdakı nümunədə duyğu, düşüncə və istəklərin poetik şəkildə ifadəsini görə bilərik.

*Gəl eşit sözüümü bu dəfə,
Bu necə qızıdır, Şah Mərdan Əli?
Həsrət ilə çox izzət çəkir,
Bu necə qızıdır, Şah Mərdan Əli?*

[15, 436 s.].

Tədqiqatçı Doğan Kaya motivi mif, nağıl, əfsanə, dastan və xalq hekayələri kimi janrlarda yaşamaq gücünə sahib olan ən kiçik element adlandırır [16, 576 s.]. Ədəbiyyat nəzəriyyəsi tarixinə nəzər yetirsək, görürük ki, müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən motiv kataloqları hazırlanmışdır, lakin bu kataloqlar arasında ən çox qəbul edilən S.Tompsona aiddir. T.Dursun “Türkmənistanın böyük şairi Əndəlib və bir qəhrəmanlıq hekayəsi: Zeynal Ərəb” adlı tədqiqatında S.Tompsonun yaratdığı 23 motiv çərçivəsində hərəkət edərək, dastandan nümunələr gətirərək heyvan, qadağan, ölüm, qeyri-adi məqamlar, imtahan, aldatmalar, uğur, mükafatlandırma, cəzalandırma, din, rəqəmlər və rənglər üzrə motivləri təsnif etməyə çalışmışdır. Bu təsnifatlar aşağıdakı kimi qeyd edilir:

1. Heyvan motivləri:

Cəngnamələrdə ən çox adı çəkilən və hadisələrin gedişinə kömək edən, şifahi və yazılı ədəbiyyatımız vasitəsilə inanclarımızda əfsanəvi heyvan olaraq qarşımıza çıxan

at Düldüldür [13, 417 s.]. Əfsanəvi at obrazı olan Düldül “Zeynal Ərəb” dastanında çox önəmli yer tutur. Bir çox məqamda bunun şahidi oluruq. Məsələn, Hz.Əli və İmam Məhəmmədin atları ağıllı atlardır, eyni zamanda İmam Məhəmmədin atı danışır, köməyə gəlir və sahibi üçün ağlayır. Düldül sadıq bir heyvandır. Düldül minilə bilən qeyri-adi bir atdır. Qısa vaxtda uzun məsafəni qət edir. Hz.Əli çətin vəziyyətdə qaldıqda Düldülü hiss edərək tapır [15, 436 s.].

2. Qadağalar:

Məsələn, Qətran şah İmam Məhəmmədin öldürülməsini qadağan edərək sağ-salamat yanına gətirilməsini əmr edir [15, 437 s.].

3. Ölüm:

Dastanda ölüm motivindən demək olar ki, tez-tez istifadə olunur. Hz.Əli və oğulları kafirləri öldürürlər.

4. Qeyri-adi məqamlar:

İmam Məhəmməd at minmək, ov ovlamaq, kafirlərlə savaşımaq və fərqli yerləri görmək üçün qeyri-adi şəkildə səyahət edir.

İmam Məhəmməd yeddi yaşına çatanda qeyri-adi bir insan olur.

İmam Məhəmməd nərə çəkəndə yer, göy titrəyir [15, 437 s.].

5. Divlər:

Zeynal Ərəbə aşiq olan nəhəng Divsəpət adlı div həmişə dastan qəhrəmanına çətinliklər yaradır, insanları oğurlayır, öldürür. Nəhayət, İmam Məhəmməd tərəfindən öldürülür.

6. İmtahanlar:

İmam Məhəmmədin başına gələnləri Hz.Əliyə və anasına danışması;

Fironun başına gələnləri vəzirinə danışması və s.

7. Aldatmalar:

İmlağın İmam Məhəmmədlə sövdələşib sonradan ona xəyanət etməsi;

Ölümdən qurtulmaq üçün İmlaq və kafirlərin yalandan müsəlman olması.

8. Uğur və bəxt:

İmlağın kəndiri yenidən quyuya atmayıb İmam Məhəmmədi ölümə tərk etməsi, Hz.Məhəmmədin möcüzəsiylə şahzadənin sağ qalması.

9. Mükafatlandırılmalar və cəzalandırılmalar:

Hz.Əli Anka Şahın həyatını bağışladıqda o, müsəlmanlığı qəbul edir və bir eşşək yükü qızıl və gürzü (silah olaraq istifadə olunan ağır topuz, şeşbər deməkdir) Hz.Əliyə verir.

10. Din:

Hz.Əlinin İslamı – müsəlmanlığı yaymaq üçün Qətran şahla mübarizə aparması;

Hz.Məhəmmədin Zeynal Ərəb və İmam Məhəmmədin yuxusuna girməsi;
 Hz.Əlinin kafirləri məğlub etdikdən sonra onları islama dəvət etməsi;
 Kəlimeyi Şəhadətin gətirilməsi və s.

11. Say motivi:

Üç ağıllı insan, üç gecə, üç gün, otuz üç min səhabə, qırx cariyə, yeddi qardaş, on dörd gecə, qırx il, on səkkiz dünya, iyirmi dəfə.

12. Rəng motivi:

Dastandakı rənglər: “qırmızı nar”, “qırmızı qan”, “sarı şəhər”, “yaşıl dünya”, “ağ dünya”, “qara bulud”, “qızıl qan” ifadələri ilə qarşımıza çıxır [15, 437 s.].

Nəticə / Conclusion

“Zeynal Ərəb” dastanında dini qəhrəmanlıqla yanaşı, sevgi mövzusu haqqında da bəhs olunmuşdur. Hekayənin ən vacib qəhrəmanı Hz.Əli Türk-İslam dünyasında humanistlik, ədalət və qəhrəmanlıq təmsilçisi olaraq təqdim edilmişdir. Bu nöqteyi-nəzərdən hərəkət edən Əndəlib Hz.Əliyə olan hörmət və sevginin nəsildən-nəslə ötürülməsində vasitəçi olmuşdur. Dastanda “Mifik, sehr və yumor” motivinə rast gəlmirik. Əsərin dili olduqca sadə, şeirləri axıcıdır. Hətta bəzi şeirləri xalq mahnısı kimi günümüzdə də türkmənlər arasında ifa olunur [12, 126 s.]. Nüsxələrinin çoxluğu sübut edir ki, əsər dövrünün çox sevilən və oxunan dastanı olmuşdur. Xalqın asanlıqla başa düşə biləcəyi bir dildə yazılmış əsərin ən çox işlənən mövzusu Hz.Əli və oğullarının İslam dini uğrunda göstərdikləri qəhrəmanlıqlar olduğundan tam əminliklə deyə bilərik ki, Əndəlib Türk-İslam anlayışına uyğun, motivlər baxımından zəngin olan, Hz.Əlini ucaldan bir əsər ortaya qoymuşdur. “Zeynal Ərəb” dastanı bir daha sübut etdi ki, Əndəlib mövcud rəvayətlərə sadıq qalaraq, xalqın dini həssaslığını nəzərə alıb dastan yaratmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Azərbaycan dastanları. (2005). Beş cildə. I cild. Bakı, Lider nəşriyyat. 392 s.
2. Cəfərov N. (2004). Qədim Türk Ədəbiyyatı. Bakı, Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi nəşriyyatı. 322 s.
3. Əndəlib N. (2011). Şeirlər, poemalar, dastanlar. Bakı, MBM. 292 s.
4. Əskər R. (2011). Türk xalqları ədəbiyyatı öçerkləri. Bakı, MBM. 320 s.
5. Əskər R. (2011 a). Türkmən müəmmaları, deyişmələri və vücudnamələri. Bakı, MBM. 128 s.

6. Əskər R. (2011 b). Türkmən şeir antologiyası (XVII-XIX əsrlər). Bakı, MBM. 400 s.
7. Fəraqi M. (1984). Qəm seli. Bakı, Yazıçı nəşriyyatı. 126 s.
8. Nəbiyev A. (2002). Azərbaycan Xalq Ədəbiyyatı. Bakı, Turan. 679 s.
9. Osmanlı İ. (2011). Nurməhəmməd Əndəlib. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. I cild. Lirik şeirlər. Poemalar. Bakı, Mütərcim. 296 s.
10. Səfərli A. (2016). Nurməhəmməd Qərib Əndəlibin təxəllüsü, təvəllüd tarixi və doğum yeri haqqında fikirlər. Dil və ədəbiyyat. Beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal, № 2(98). Bakı, s.256-259.
11. Səfərli A. (2019). Nurməhəmməd Əndəlibin “Baba Rövşən” və “Zeynal Ərəb” dastanı və şairin yaradıcılığında “Fütüvvətnaməçilik” cərəyanının izləri. Naxçıvan universiteti. Elmi əsərlər, № 1. Naxçıvan, NUH nəşriyyatı. s.124-129.
12. Səfərli A. (2019). Ümumtürk ədəbiyyatında “dastan” anlayışı. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD). Türkiyə. 3 cild, 1. Sayı, s.133-139.
13. Çetin İ. (1997). Türk Edebiyatında Hz.Ali Cenkmeleri. Ankara, Kültür Bakanlığı yayınları. 467 s.
14. Çetin İ. (2005). “Türk Halk Edebiyatında Hz. Ali”. İslam İnançlarında Hz.Ali. Ankara, TTK Yayınları. 498 s.
15. Dursun T. (2019). Türkmənistanın böyük şairi Andalıp ve bir kahramanlık hikayesi: Zeynel Arap. III.Uluslararası Degi Karadeniz Sosyal bilimler Sempozyumu. 19-21 Kasım. Bakı, AMEA.
16. Kaya D. (2014). Türk Dünyası Ansiklopedik Türk Edebiyatı Kavramları ve Terimleri Sözlüğü. Ankara, Akçağ Yayınları.
17. Şahin H. (2011). Türkmən Destanları ve Destancılık Geleneği. Konya, Kömen Yayınları. 728 s.
18. Toprak F. (2006). Andelipin dastanlarında dil ve üslup özellikleri. I Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı. Ankara.
19. Türkmən F. (2010). Türkmənistan kültürü araştırmaları: makaleler. Ankara, Atatürk Kültür Merkezi Yayını.
20. Mülkəmanov A. (1990). Nurməhəmməd Andalıp. Şıgırlar Hem Poemalar. Aşgabat, Türkmənistan Neşriyyatı.
21. Jirmunski V. (1974). Tyurskiy Geroicheskiy epos. Moskva, Nauka. 727 s.
22. Prop V. (1958). Russkiy Geroicheskiy Epos. Moskva. 598 s.

Nitq mədəniyyəti şəxsiyyəti formalaşdıran vacib dəyər kimi

Günay Əbilova

Salyan şəhəri, Ə. Kürçaylı adına Texniki Fənlər Təmayüllü 7 №-li məktəb-liseyin müəllimi.

Azərbaycan. E-mail: zabul22@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0002-6809-2584>

XÜLASƏ

Məqalədə nitq mədəniyyəti, ünsiyyət, şəxsiyyət məsələləri yığcam şəkildə şərh olunur, şəxsiyyətin formalaşmasında insanın fizioloji, psixoloji və sosioloji inkişafının rolu izah edilməyə çalışılır. Nitq mədəniyyəti ilə şəxsiyyət arasındakı əlaqəni yaratmaq üçün görkəmli şəxslərdən sitatlar verilərək irəli sürülən fikirlər əsaslandırılır. Müəllif məqalədə yeri gəldikcə nitq mədəniyyəti anlayışını izah etməyə çalışmışdır. Şagirdlərin mədəni səviyyəsinin yüksəlməsində, nitqin inkişaf etdirilməsində, vətənə, millətə layiqli övladların yetişdirilməsində müəllimlərin üzərinə düşən vəzifələrdən danışılmışdır. Tədqiqat zamanı nəzəri, təsviri və müqayisəli metodlardan istifadə edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

nitq, ritorika, şəxsiyyət, ünsiyyət, dil, nitq mədəniyyəti

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 20.04.2020

qəbul edilib – 30.04.2020

TEACHING OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE

2020, VOL. 264, NO. 2, 84–90

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.333>

S P E E C H C U L T U R E

Speech culture as an important value that shapes personality

Gunay Abilova

Salyan city, teacher of Technical School-Lyceum No.7 named after A.Kurchayli.

Azerbaijan. E-mail: zabul22@mail.ru<https://orcid.org/0000-0002-6809-2584>**ABSTRACT**

In the article speech culture, communication, personality issues are briefly discussed. The role of physiological, psychological, and sociological development of a person in the formation of personality is tried to be explained. In order to reveal the connection between the culture of speech and personality, opinions are substantiated by quoting from prominent people. The author tries to explain the concept of speech too. The responsibilities of teachers in raising the cultural level of students, developing speech, raising children worth of the motherland and the nation are discussed. Theoretical, descriptive and comparative methods were used during the research process.

KEYWORDS

speech, rhetoric, personality, communication, language, culture of speech

ARTICLE HISTORY

Received – 20.04.2020

Accepted – 30.04.2020

Giriş / Introduction

Nitq ünsiyyət vasitəsi olan dilin şifahi və yazılı formasından istifadə edərək digər insanlar ilə qarşılıqlı əlaqə saxlamaq vasitəsidir. Nitq mədəniyyətinə yiyələnmək şəxsiyyətin inkişafına təkan verən mühüm vasitədir. Nitq mədəniyyəti ilə şəxsiyyət arasındakı əlaqəni açmaq üçün bu iki anlayışı ilk öncə izah etmək, sərhədlərini müəyyənləşdirmək lazımdır. Elmdə bu anlayışların müəyyənləşdirilməsinə dair tam ümumməqbul fikir yoxdur. Bəziləri nitq mədəniyyəti dedikdə ancaq dilin təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə formalarını başa düşmüş, digər alimlər fikri düzgün, yığcam ifadə etməyi nitq mədəniyyəti hesab etmişlər. Bir qrup alimlər isə nitq mədəniyyəti məsələlərinin ancaq üslublarla bağlı şərh etməyə çalışmışlar. Həqiqətdə üslub düzgün və kamil nitqin ancaq bir tərəfidir. Nitqdə yalnız düzgün üslubi fiqurlar işlətməyə çalışmaqla yüksək nitq mədəniyyətinə sahib olmaq mümkün deyil [6, s.14].

Şəxsiyyətin formalaşdırılması

Şəxsiyyət insanın psixoloji siması olub şüura, mənləyə malik, öz hərəkətlərinə cavabdeh, müəyyən ictimai-tarixi dövrdə yaşayıb, ictimai münasibətlərin fəal iştirakçısı olan, gerçəkliyi dərk edib müəyyən istiqamətdə dəyişdirən, ünsiyyətə girməyi bacaran konkret canlı insandır. “Şəxsiyyət” sözü Azərbaycan, rus və ingilis dillərində maraqlı və faktiki olaraq eyni mənşəyə malikdir. Azərbaycan dilində “şəxsiyyət” sözü öz əsasını ərəb sözü olan “şəxs” sözündən götürmüş və hər hansı bir konkret şəxsi, simanı bildirir [2, 205 s.]. İnsan yaşayıb fəaliyyət göstərdiyi mühitdə daim inkişaf edib dəyişir. Bu inkişaf fiziki, psixoloji və sosial inkişaf olaraq nəzərdə tutulur. Psixoloji inkişaf dedikdə insanın idrak prosesinin, duyğularının, qavrayış və təsəvvürünün, nitq və təfəkkürünün, hafizə və iradəsinin necə təşəkkül tapmasıdır. İnsanın sosial inkişafı, onun cəmiyyətdəki fəaliyyəti, insanlarla münasibətdə tərəqqi edir. Buna görə də, insanın inkişafından danışarkən şəxsiyyət anlayışı önə çəkilir. C.Həsənovun fikri ilə desək, “Bu dəyərlər insanları mənəvi-sosial həyatda formalaşdırır və onları şəxsiyyət statusuna yüksəldir. Beləliklə, şəxsiyyət, onun maraqlarının və meyllərinin, temperamentlərinin funksional xüsusiyyətləri nəticəsində əmələ gəlmiş fərdi fərqlər sayəsində həyatda fəal mövqe tutur. İnsan dünyaya bioloji varlıq kimi gəlir, lakin bir şəxsiyyət kimi özünün fərdi həyatı və fəaliyyəti prosesində uzun və mürəkkəb yol keçərək yetkinləşir” [4, s.6]. İnsanın psixoloji və sosial

inkişafının baş verməsi üçün nitqin işə düşməsi, ünsiyyətin qurulması vacibdir. Bu isə yalnız nitq mədəniyyəti ilə mümkündür.

Nitq mədəniyyətinin şəxsiyyətə təsirini əks etdirən faktor olduğunu öz kəlamlarında göstərən dahi şəxsiyyətlərdən biri də Həzrəti Əli olmuşdur. O, özünün ibrətamiz ifadələrində belə demişdir: “Əqli çox olan adamın sözü az olar, hər bir adam öz dilinin altında gizlənir, danışanın özünə yox, sözünə daha çox diqqət et, ölç, biç sonra kəs, düşün, daşın, sonra danış, anla, bil, sonra et” və s. kimi müdrik kəlamlarla nitq mədəniyyətinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Şah İsmayıl Xətai də şəxsiyyət azadlığını dilin mövcudluğunda görürdü. O, belə bir qənaətə gəlirdi ki, dil “səni-sən, məni-mən, səni-biz, bizi-hamımız” kimi formalaşdırmaqla millət, xalq anlayışını tamamlayır. O, elmlilik, aydın diksiya və musiqiliyi nitq üçün vacib şərtlərdən sayırdı [1, s.21].

Şəxsiyyət başqa şəxslərlə ünsiyyətdə, birgə əmək prosesində formalaşır və inkişaf edir. Hər bir şəxsiyyət özünü dərk etməlidir. A.Bakıxanov yazırdı: “Gözlü o adamdır ki, özünü görə bilsin”. Şəxsiyyətlər ailə və cəmiyyətlə qarşılıqlı təsirdə, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə rəğbəti, hörməti, mənəvi yaxınlığı əsas götürməli, ünsiyyət mədəniyyətini bilməlidirlər¹³.

Pedaqogika təlim-tədris prosesində şəxsiyyətin rolunu müəyyənləşdirir. S.Hüseynov “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” kitabında qeyd edir: “Ali və orta məktəblərdə müəllimlər şagird və tələbələrə pedaqoji cəhətdən yararlı, lazım olan tərbiyəni, əxlaqi davranışı, mədəni rəftarı elə öyrətməli, elə aşılmalıdırlar ki, uşaqlar, yeniyetmələr və gənclər xalqımıza layiq şəxsiyyətlər kimi yetişsinlər. Böyüməkdə olan gənc nəsil nitq mədəniyyətini, ədəbi dilin normalarını bilməli və onları istər şifahi, istərsə də yazılı nitqdə tətbiq etməyi bacarmalıdır” [5, s.58]. Buradan aydın olur ki, nitq mədəniyyətinin öyrədilməsi ilə vətənə, millətə layiqli şəxsiyyətlər yetişdirilməsi paralel aparılmalıdır və bu işdə müəllimlərin üzərinə böyük yük düşür.

N.Dobrolyubov yazırdı ki, insanlarla ünsiyyətdə olmayan, meşədə heyvanlar arasında böyüyən adamlar vəhşiləşir, onların anlayışları inkişaf etmir [4, s.6]. Ona görə də, şəxsiyyətin formalaşmasında dilin, ünsiyyətin, nitq mədəniyyətinin rolu böyükdür. Bunun insanlar üzərində təməlinin, bünövrəsinin atılması isə müəllim vasitəsi ilə baş verir.

Ümumiyyətlə, müəllimin nitqi onun şəxsiyyətinin, mədəni səviyyəsinin, dünyagörüşünün tərkib hissəsi olmaqla nümunəvi danışığa, eləcə də, yazı mədəniyyətinə aparıcı bir yoldur, üsuldur. Müəllim şagirdlərə, tələbələrə, gələcəkdə vətənimizin layiqli gəncləri, vətəndaşı olacaq insanlara sözü qiymətləndirib seçmək,

¹³ <http://intangible.az/front/az/aboutExample/21990>

onun semantik mənasını anlamaq, hər ifadəni məqamında və düzgün işlətmək bacarığı aşılmalı, mədəni və savadlı nitqə yiyələnməkdə lazımlı vasitələr, yol və üsullar tapmaqda öz əməyini əsirgəməməlidir [Çobanov M. 2016]. Nitq vasitəsilə ünsiyyət müxtəlif şəraitdə, müxtəlif tərzdə və məzmununda olur. Nitq məqamına, yerinə, danışan və dinləyənin xarakterinə, şəxsiyyətinə, təhsilinə, sənətinə, savadına, məqsədinə və s. görə müxtəlif şəkildə təzahür edir.

Müasir dövr, müasir həyat inkişaf etmiş elmi-texniki və mədəniyyət dövrüdür. Bu dövr hər bir şəxsin yüksək nitq mədəniyyətinə malik olmasını tələb edir. Bəs nitq mədəniyyəti nədir? Nitq mədəniyyəti dedikdə, danışan şəxsin ədəbi dilin orfoepik, leksik, üslubi, qrammatik və digər sahələrinin ümumiləşdirilmiş və normalaşmış səviyyələrinə uyğun şəkildə ünsiyyət qurması, fikrini izah etməsi nəzərdə tutulur. Çünki nitq mədəniyyəti xalqın ümumi mədəni səviyyəsinin tərkib hissəsində aparıcı rola malikdir. Başqa sözlə desək, “nitq mədəniyyəti şəxsiyyətin bütövlüyünü və mənəvi kamilliyini hərtərəfli aşkara çıxaran mühüm bir vasitədir”. “Nitq mədəniyyəti mədəni insan şəxsiyyətinin formalaşmasında mühüm rol oynayır” [7, 212 s.]. Odur ki, xalq arasında deyirlər: “Kamil insan kəlamından bəlli olur”, “Sözünü bilməyəni bayıra atarlar”. Bu mənada nitq mədəniyyəti hər bir şəxsin ümumi mədəni səviyyəsinin tərkib hissəsi olmalı və onu özündə cəmləşdirməlidir.

Nitq mədəniyyəti, gözəl və rəvan danışmaq vərdişi bir tərəfdən natiqin dünyagörüşü, hazırlıq dərəcəsi, estetik və etik zövqü, digər tərəfdən isə fitri istedadı ilə bağlıdır. Belə ki, öz çıxışında nitq mədəniyyəti normalarına riayət edən şəxsin nitqi mədəni nitq adlanır. Mədəni nitq hamı üçün aydın, sadə, başa düşülən, ahəngdar, gözəl, ardıcıl, səlis və mənalı olmalıdır. Nitqdə bu amillərə əməl edildikdə nitq maraqlı və cəlbedici olur. Dinləyici yüksək hissə danışan natiqlə, bir növ həmdəm olur. Belə olduqda, natiqin yarısı natiqə, yarısı da dinləyiciyə məxsus olur. Burada natiqin məharəti də açıq-aydın şəkildə özünü büruzə verir. Axı natiqin ən böyük ustalığı onun nitqində yalnız vacib olan məsələləri şərh etmək deyil, həm də vacib olmayan məsələləri açıb söyləməməlidir. Çünki nitq mədəniyyəti yalnız natiqin (danışanın) fərdi zövqündən, istəyindən asılı olaraq yox, ümumxalq mədəniyyətinin vahid inkişafı ilə tənzim olunur [8, 250 s.]. Natiq danışarkən sözləri vasitəsi ilə eyni zamanda öz şəxsiyyətini, simasını, mənliliyini də göstərmiş olur. Ona görə də, nitq mədəniyyəti ilə şəxsiyyət arasında düz mütənəsb bir əlaqə özünü göstərir.

Sokrat həmişə deyərmiş: “Ey insan, danış, səni tanıyım”. Əlbəttə, cəmiyyət üzvləri ayrı-ayrı təbəqələrdən ibarət olduğu kimi, onların da hər birinin özünəməxsus nitqi, danışmaq tərzini, məlumat imkanı və s. olur. Bu baxımdan natiqin iki növü vardır: adi nitq, mədəni nitq. İnsanın şəxsiyyəti birbaşa və dolaylı mənada onun simasıdır. Yəni

insanın siması onun başlıca identifikatorudur. Bu isə bir üz cizgiləri ilə, bir də həmin şəxsin danışığı, nitqi ilə ortaya çıxmış olur.

Müasir cəmiyyətimizdə ziyalıların, yazıçıların, alimlərin, jurnalistlərin və başqalarının siyasi, iqtisadi, mədəni, elmi və s. sahələrə aid çıxışları mədəni nitqə misal ola bilər. Ziyalıların nitqi, hər şeydən əvvəl, öz sadəliyi, səlisliyi, ardıcılığı, ahəngdarlığı ilə fərqlənməli və hamı üçün nümunə olmalıdır. Çünki ziyalının mədəni səviyyəsi, əsasən, onun nitq mədəniyyəti ilə müəyyən edilir. Natiq nitqə başlayarkən dinləyicinin ümumi inkişaf səviyyəsini, ixtisasını, hadisələrə marağını və münasibətini nəzərə almalı və bu xüsusiyyəti nitqinin sonuna kimi gözləməlidir [8, 249 s.]. Yəni natiq çıxışı zamanı həm qarşısındakıların, həm də öz şəxsiyyət identifikatorunu nəzərə almalıdır. Bu baxımdan deyə bilərik ki, mədəni nitq şəxsiyyəti xarakterizə edən vacib şərtlərdəndir.

Yeri gəlmişkən, onu da qeyd edək ki, xarici dilləri bilmək dilin daşıyıcısı olan şəxsiyyətin portretini zənginləşdirir [8, s.36]. F.Şiriyev qeyd edir: “Səmərəli, təsirli nitq üçün natiqin hansı şəxsi keyfiyyətləri və nitq davranışı xüsusilə əhəmiyyətlidir? Danışanın şəxsiyyəti haqqında Aristotel yazırdı: “Danışana etibar yaradan üç səbəb var, çünki bizim sübutsuz inandığımız bu qədər nüanslar var ki, bunlar dərrakə, yaxşı adamlıq və xoş əhval-ruhiyyədir. Əgər dinləyicilərə elə gəlsə ki, natiq bütün bu keyfiyyətlərə malikdir, onlar mütləq ona inam hiss edirlər” [8, s.165]. Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, nitq mədəniyyəti ilə şəxsiyyət daima bir-biri ilə əlaqəli şəkildə inkişaf edən vacib dəyərdir. Hər bir şəxsiyyətin inkişaf xüsusiyyətləri, onun daxili aləminin və işgüzar mühitinin fərdiliyi təkrarsız kommunikasiya mədəniyyəti haqqında danışmağa imkan verir. Yadda saxlamaq lazımdır ki, kommunikasiya mədəniyyəti sosial-psixoloji təlim prosesində inkişaf etdirilə bilər. Bu da yalnız ünsiyyət vasitəsi ilə mümkündür. Biz evdə ailə üzvlərimizlə, məktəbdə müəllim və sinif yoldaşlarımızla ünsiyyətdə oluruq. Başqalarından məlumat alır, öz hiss və düşüncələrimizi onlara çatdırırıq. Bütün bunlar isə nitq vasitəsilə baş verir. Biz başqalarını dinləyir, onların yazdığını oxuyur, öz fikirlərimizi yazmaq və danışmaqla ifadə edirik. Beləliklə, ünsiyyət zamanı dörd nitq bacarığından istifadə edirik: dinləmə, danışma, oxu, yazı. Bu dörd bacarıq ünsiyyət zamanı şəxsiyyəti formalaşdırır. Dinləmək və oxumaq bacarığı başqalarını anlamaq, məlumat almaq üçündür. Danışmaq və yazmaq bacarığı isə düşüncələrimizi başqalarına çatdırmağa kömək edir. Dinləyərkən və danışarkən istifadə edilən söz və cümlələr səslərlə ifadə olunur. Ona görə də dinləmə və danışma şifahi nitqə aid olan bacarıqlardır. Hərflərlə ifadə olunmuş mətnləri isə oxuyuruq və ya yazırıq. Odur ki, yazı və oxu bacarıqları yazılı nitqə aid edilir. Bu nitq də şəxsiyyəti formalaşdırır.

Nəticə / Conclusion

Nəticədə deyə bilərik ki, nitqdən istifadə zamanı bizim simamız emosiyalarımızın, hisslərimizin, əhvalımızın, vəziyyətimizin, istəklərimizin ifadəçisinə çevrilir, o, bizə tək-cə verbal yolla deyil, qeyri-verbal yolla da, zəngin mimiki imkanlarımızın köməyiylə də ünsiyyətə girmək imkanı verir. Dolayı mənada, insan şəxsiyyəti onun “ruhunun”, başqa sözlə, onun bütün psixi təzahürünün sifətidir.¹⁴ Bu sifət nitq vasitəsi ilə öz portretini çəkərək ətrafına nümayiş etdirir. Nitq mədəniyyəti isə geniş mənada fikir, düşüncə mədəniyyətidir. Öz düşüncəsini, simasını, yəni şəxsiyyətini danışmaq və yazmaq ilə ifadə edərək kamil nitqə malik olmaq mədəni nitqin əsas əlamətidir. Elə bu əlamət fikri dəqiq və aydın, yığcam və təsirli ifadə etməyi də özündə əks etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdullayev N. (2013). Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, 277 s.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). IV cild. Bakı, Şərql-Qərb. 712 s.
3. Çobanov M. (2016). Azərbaycan dili. Elm və Təhsil, Bakı.
4. Həsənov C. (2010). Şəxsiyyətin inkişafında və formalaşmasında təlim-tərbiyənin rolu. Respublika qəzeti, 28 oktyabr, s.6
5. Hüseynov S., Qaracayeva E. (2016). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, Elm və Təhsil. 408 s.
6. Qurbanov A. (1988). Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı.
7. Qurbanov A. (1993). Ümumi Dilçilik. 3 cildə, II cild. Bakı, Maarif Nəşriyyatı. 272 s.
8. Şiriyev F. (2014). Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika. Bakı, Nurlan. 400 s.
9. <http://intangible.az/front/az/aboutExample/21990>
10. <https://rezonanss.com/səxsiyyətin-psixologiyasi/>

¹⁴ <https://rezonanss.com/səxsiyyətin-psixologiyasi/>

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYAT TƏDRİSİ
2020, № 2 (264), 91–97
<http://dx.doi.org/10.29228/edu.332>

N İ T Q M Ə D Ə N İ Y Y Ə T İ

Nitq mədəniyyəti və düzgün yazı təlimi

Aliyə Musayeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: aliya.musali@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-2782-8380>

XÜLASƏ

Nitq mədəniyyəti bir elm sahəsi olaraq dilçiliyin ən aktual problemlərindən biri kimi diqqət mərkəzindədir. İfadə olunan hər hansı bir fikir nitq mədəniyyətinin tələbləri baxımından düzgün, aydın, məntiqli, yığcam, səlis, zəngin, ahəngdar, sadə, dəqiq və anlaşıqlı olmalıdır. Bu şərtlər nitq mədəniyyətinin tələblərini təşkil edir. Nitq mədəniyyəti isə ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Bu baxımdan nitq mədəniyyəti həm də mədəni insan şəxsiyyətinin formalaşmasında önəmli rol oynayır. Nitq mədəniyyətimizin nəzəri və tətbiqi cəhətləri bilavasitə düzgün yazı təlimi, orfoqrafiya ilə bağlıdır. Məqalədə məsələnin bu cəhətinin araşdırılmasına xüsusi fikir verilmiş, Azərbaycan nitq mədəniyyətinin düzgün yazı təlimi ilə əlaqə məsələləri geniş şəkildə tədqiq və təhlil edilmişdir.

AÇAR SÖZLƏR

nitq mədəniyyəti, dil,
düzgün yazı təlimi,
orfoqrafiya

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 04.05.2020

qəbul edilib – 19.05.2020

SPEECH CULTURE

Speech culture and correct writing training issues

Aliya Musayeva

Doctor of Philosophy in Philology, The Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS.

Azerbaijan. E-mail: aliya.musali@yahoo.com

<https://orcid.org/0000-0002-2782-8380>

ABSTRACT

Speech culture as a field of science is in the center of attention as one of the most pressing problems of linguistics. Any idea expressed must be correct, clear, logical, concise, fluent, rich, harmonious, simple, accurate and understandable in terms of the requirements of speech culture. These conditions constitute the requirements of speech culture. Speech culture is one of the most important and leading components of general culture. In this regard, the culture of speech also plays an important role in the formation of a cultured human personality. Theoretical and applied aspects of our speech culture are directly related to correct writing training and spelling. The article pays special attention to the study of this aspect of the issue, extensively researched and analyzed the issues related to the correct writing training of the Azerbaijani speech culture.

KEYWORDS

speech culture, language, correct writing training, spelling

ARTICLE HISTORY

Received – 04.05.2020

Accepted – 19.05.2020

Giriş / Introduction

Dilin ifadə imkanları o qədər genişdir ki, sözlərin hansı mətndə necə işlənməsi haqqında konkret hökm vermək qeyri-mümkündür. Çünki eyni bir dildə danışan hər şəxsin öz danışığı tərzini, öz ifadə üslubu var. Amma dilin müqəddəsliyini qorumaq, onun ədəbi dil kimi inkişafı naminə yazı və nitq prosesində heç kim ədəbi dilin müəyyən edilmiş normalarından kənara çıxmamalıdır. Bu normalara əməl etmək hamımızın şərəfli vəzifəsidir. İfadə olunan hər hansı bir fikir nitq mədəniyyətinin tələbləri baxımından düzgün, aydın, məntiqli, yığcam, səlis, zəngin, ahəngdar, sadə, dəqiq və anlaşılıqlı olmalıdır. Bu şərtlər nitq mədəniyyətinin tələblərini təşkil edir. Nitq mədəniyyəti isə ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biridir. Bu baxımdan nitq mədəniyyəti həm də mədəni insan şəxsiyyətinin formalaşmasında önəmli rol oynayır.

Məhz bu səbəbdən bu elm sahəsi dilçiliyin ən aktual problemlərindən biri kimi diqqət mərkəzindədir. Nitq mədəniyyəti anlayışına dilçilikdə adətən belə tərif verilir: “Nitq mədəniyyəti tətbiqi dilçilik sahəsi olub, hər hansı konkret bir dilin orfoepik, orfoqrafik, leksik, qrammatik, üslubi və s. normalarını müəyyənləşdirən nəzəri axtarışlar və təcrübi tədbirlər kompleksidir” [3, s.105].

Akademik Afad Qurbanov isə nitq mədəniyyətinin nəzəri məsələlərindən bəhs edərkən aşağıdakı cəhətlərə diqqəti cəkirdi: “Hər bir şəxsin həm şifahi, həm yazılı nitqi zəngin lüğət tərkibinə malik olmalı, orfoepik və orfoqrafik normalara əsaslanmalı, qrammatik qayda-qanunları, üslubi normaları gözləməlidir. Bunlar ümumilikdə ədəbi dil normalarını təşkil edir. Azərbaycan dilçiliyində bu normalar müasir ədəbi dilimizin inkişaf səviyyəsi əsasında yenidən işlənməli, əsaslı şəkildə dəqiqləşdirmələr, təkmilləşdirmələr aparılmalıdır” [7, s.15].

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, nitq mədəniyyətinin ən başlıca əlamətlərindən biri düzgün nitqdır. Düzgün nitqın əsas şərti ədəbi dil normalarına əməl olunmasından ibarətdir. Burada üslubi normalara riayət olunmasına xüsusi fikir vermək lazımdır. Müşahidələr göstərir ki, dövrü mətbuatda, qəzet və jurnal səhifələrində, radio və televiziya, eyni zamanda dərslərdə dilimizin üslub normalarının tez-tez pozulması baş verir. Üslub normalarının gözlənilməməsi nəticəsində yazılı və şifahi nitqdə yersiz təkrarlar, fikir dolaşılıqlığı, sözcülük, tautologiya və s. hallar özünü göstərir. Nitq mədəniyyətinin inkişafına mənfi təsir göstərən amillərdən biri də şivəçilikdir. Bu mənfi cəhət aktyorların, müəllim və şagirdlərin nitqində daha çox nəzərə çarpır.

Nitq mədəniyyəti anlayışı, termini bəzən dil mədəniyyəti termini ilə verilir. Təsadüfi deyildir ki, XX əsrin son 50-ci illərində “Dil mədəniyyəti” adlı silsilə məqalələr məcmuəsi nəşr olunmuşdur. Bizə elə gəlir ki, bu qarışıqlıq rus dilindən qaynaqlanır. Belə ki, rus dilində “reç” sözü yerinə görə üslubi cəhətdən həm nitq, həm dil mənasında işlədilir. Müqayisə et: “Русская речь” və “Культура речи” terminləri, ifadələri. Bizdə də bu sinonimlik bir müddət davam etmiş, ən nəhayət “Nitq mədəniyyəti” termini irəli çıxmış, sabitləşmişdir. Əslində nitq mədəniyyəti anlayışı məzmunca elə dil mədəniyyəti anlayışını ifadə edir. Çünki nitq mədəniyyəti də dil mədəniyyətində olduğu kimi ədəbi dilin normaları anlayışı ilə sıx şəkildə bağlıdır. Nitq mədəniyyəti də həm şifahi ədəbi dil, həm də yazılı ədəbi dil sahələrini əhatə edir.

Məlumdur ki, xalqımız müstəqillik əldə etdikdən sonra dilimiz dövlət dili statusu aldı. Dil haqqında Qanun qəbul edildi. Bu dövrdə Azərbaycan dövlətinin dil siyasətində nitq mədəniyyəti məsələsi yenidən aktuallaşdı. Belə ki, Ümummili lider Heydər Əliyevin 18 iyun 2001-ci il tarixdə imzaladığı Fərmanda Azərbaycan Respublikasının on illik inkişafında Ana dilimizin öyrənilməsi və tətbiqi sahəsində görülməli çox işlərin olduğu göstərilərkən Azərbaycan ədəbi dilinin normalarına lazımcasına əməl edilməməsi, nitq mədəniyyəti məsələlərinin tətbiqinə və nizamlanmasına kəskin ehtiyac duyulması xüsusilə vurğulanır (bax: Bakı şəhəri, 2 yanvar 2003, № 835). Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 9 aprel 2013-cü ildə təsdiq etdiyi “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”nda nitq mədəniyyətinin yüksəldilməsi ilə yanaşı, bu fənnin ali məktəblərin tədris planlarına daxil edilməsi haqqında xüsusi bənd verilmişdir. Bu dövlət proqramının həyata keçirilməsi ilə əlaqədar yüksək səviyyədə Dövlət Dil Komissiyası, Terminologiya Komissiyası, Toponimika Komissiyası, Orfoqrafiya Komissiyası yaradılmış, bu sahədə işlər canlandırılmışdır. Bu dil məsələlərinin yeni tələblər səviyyəsində yüksək peşəkarlıqla araşdırılması dolayısı ilə nitq mədəniyyəti məsələlərinin təkmilləşdirilməsi, yüksəldilməsi işinə xidmət göstərməkdədir. Təsadüfi deyildir ki, indi dilçilər nitq mədəniyyəti ilə əlaqədar Azərbaycan dilinin tətbiqi məsələlərinə daha çox diqqət yönəldirlər. Ona görə də, ali məktəblərdə artıq “Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti” fənni tədris olunmağa başlamışdır [4, s.8-9].

Nitq mədəniyyətinin inkişafında dilçilik nəzəriyyəsinin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Yalnız həqiqi dilçilik nəzəriyyəsi əsasında konkret bir dilin orfoqrafik, orfoepik, leksik, qrammatik və üslubi normalarını elmi cəhətdən müəyyənləşdirmək olar.

Azərbaycan orfoepiyası üzrə nitq mədəniyyətinin problemləri daha çoxdur. Akademik M.Şirəliyev hələ XX əsrin 70-ci illərində bu məsələ ilə əlaqədar yazırdı:

“Mədəniyyətimizin inkişafı elə bir səviyyəyə gəlib çatmışdır ki, artıq orfoepiya qaydalarını vermək günün vacib məsələlərindən biri olmuşdur”. Orfoepiya qaydalarının əsaslarını vermək üçün bir sıra işlər görülməlidir:

1. Hər şeydən əvvəl orfoepiyanın əsasları müəyyənləşdirilməlidir;
2. Orfoepiya prinsipləri müəyyən edilməlidir;
3. Orfoepiyanın orfoqrafiyaya yaxınlaşan və ayrılan cəhətləri göstərilməlidir;
4. Orfoqrafiyada qəbul edilməyən fonetik hadisələrə (assimilyasiya, dissimilyasiya, proteza və s.) orfoepiyada nə dərəcədə yer verilməlidir;
5. Alınma sözlərin orfoepiyası qaydaya salınmalıdır [8, s.9].

Nitq mədəniyyətinin orfoqrafiya sahəsinin, düzgün yazı təliminin əsaslarının müəyyən edilməsi də dilçilik nəzəriyyəsinin inkişaf məsələsi ilə bilavasitə bağlıdır. Bildiyimiz kimi, 1936-cı ildən 1958-ci ilə qədər Azərbaycan dilinin orfoqrafiyasında altı dəfə dəyişiklik edilmiş, xüsusən 1936-40-cü illər arasında hər iki ildən bir yeni orfoqrafiya qaydaları tərtib olunmuşdur. Burada bir haşiyə çıxaraq qeyd edək ki, elə müstəqillik illərində də orfoqrafiya lüğəti və qaydaları ilə əlaqədar problemlər yaranmış, hətta orfoqrafiya lüğətimizin 2013-cü il nəşrində də bir sıra yanlışlığa yol verilmişdir. Bu nöqsanları aradan qaldırmaq üçün orfoqrafiya qaydalarına yenidən baxılmış, məsələ ümumxalq müzakirəsinə çıxarılmışdır. Bundan sonra ümumiləşdirilmiş 64 bəndlik yeni orfoqrafiya qaydaları qəbul edilmişdir. AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu kollektivinin həyata keçirdiyi səmərəli fəaliyyət nəticəsində bu iş başa çatdırılmış, yeni orfoqrafiya lüğətinin nəşri 2020-ci ilə planlaşdırılmışdır.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, XX əsrin 70-ci illərində professor Ə.Əfəndizadə yuxarıda təsvir etdiyimiz vəziyyətin beş səbəbi olduğunu göstərmişdir. O yazırdı: “Orfoqrafiyamızın bir neçə dəfə yenidən işlənilib hazırlanması, ayrı-ayrı dövrlərdə onun bir sıra qaydalarının sabitləşmə bilməməsi dilçilik elmimizin vəziyyəti ilə sıx əlaqədar idi. Hələ orfoqrafiyamızın yaradılması və onun daha da təkmilləşdirilməsinin ilk dövrlərində dilimizin leksikasını, fonetikasını və qrammatikasını öyrənmək sahəsində çox az iş görülmüş, ədəbi tələffüz qaydalarının tədqiqi məsələsinə isə heç təşəbbüs belə göstərilməmişdir. Halbuki orfoqrafiyamızda hər bir qaydanın müəyyən elmi əsaslar üzərində qurulmasına, dilimizin xüsusiyyətlərini özündə düzgün əks etdirə bilməsinə nail olmaq üçün buna böyük ehtiyac vardı. Lakin həmin dövrlərdən başlayaraq dilçilik elmimizin tədricən inkişaf etməsi, dilimizin qayda-qanunlarını, xüsusiyyətlərini tədqiq etməkdə müəyyən nailiyyətlər qazanması orfoqrafiyamızda olan nöqsanların, zəif cəhətlərin meydana çıxarılıb aradan qaldırılmasına, şübhəsiz, böyük təsir göstərmişdir. Məhz buna görədir ki, xüsusən 1940, 1954 və 1958-ci illərdə qəbul olunmuş

“Qaydalar”ın istər sistemində, istərsə də izahında elmilik daha çox hiss olunur” [5, s.79-80].

Akademik A.Axundovun da istinad etdiyi görkəmli metodist alim Ə.Əfəndizadənin “Düzgün yazı təliminin elmi əsasları” kitabı nitq mədəniyyətimizin nəzəri və tətbiqi cəhətləri ilə bilavasitə bağlı olan orfoqrafiya məsələlərinə həsr olunmuşdur. Müəllif doğru olaraq vurğulayır ki, orfoqrafiya və onun təlimi ilə əlaqədar problemlərin tədqiqində hər şeydən əvvəl dil ünsiyyətinin şifahi və yazılı formaları arasındakı əlaqənin xüsusiyyətlərini – qanunauyğunluqlarını nəzərə almaq lazımdır. Müəllifin şifahi və yazılı nitq haqqında verdiyi izahatdan aydın olur ki, təlimdə yazı savadı ilə şifahi nitq vəhdətdə öyrədilməlidir. Bir sıra müəllimlərin dil təlimini başlıca olaraq yazı təlimi ilə məhdudlaşdırmalarını, əsas diqqəti şagirdlərin yazı savadına vermələrini normal hal hesab etmək olmaz. Beş fəsildən ibarət olan bu qiymətli əsərin I fəslində “Dil ünsiyyətinin xüsusiyyətləri və düzgün yazı təliminin ümumi prinsipləri” adlanır. Burada dil ünsiyyətinin şifahi və yazılı formaları, onların qarşılıqlı əlaqəsindən, düzgün yazı təliminin ümumi metodik prinsiplərindən, orfoqrafiya və onun bölmələrindən bəhs olunur. II fəsildə Azərbaycan dili qrafikasının xüsusiyyətləri və yazı təlimi məsələləri izah edilir. III fəsil “Azərbaycan dili orfoqrafiyasının xüsusiyyətləri düzgün yazı təliminin əsasları kimi” adlanır. Burada orfoqrafiyanın qrafika ilə qarşılıqlı əlaqəsi, orfoqrafiyanın spesifikasiyası, əsas xüsusiyyətləri və orfoqrafiyanın prinsipləri şərh edilir. IV fəsildə orfoqrafiya və orfoepiyanın qarşılıqlı təliminin əsasları araşdırılır. V fəsil “Düzgün yazı təlimində qrammatikanın yeri və əhəmiyyəti” adlanır. Burada ilk öncə orfoqrafiyanın qrammatika ilə əlaqəli tədrisinin vacibliyini əsaslandıran başlıca amillər müəyyən edilir. Sonra söz kök və əsaslarının, şəkilçilərin, köməkçi nitq hissələrinin yazılışı ilə əlaqədar qaydalar şərh olunur.

Nəticə / Conclusion

Apardığımız tədqiqatlara əsasən müəyyən edilmişdir ki, qrammatik-orfoqrafik qaydaların qrammatik xarakteri mütləq onların tələffüzə münasibəti ilə vəhdətdə öyrənilməli və həmin qaydaya aid çalışmalar sistemində bu vəhdətin mühüm bir prinsip kimi əsas tutulması vacib hesab edilməlidir. Nitq mədəniyyəti, düzgün yazı təliminin öyrənilməsi və təbliği istiqamətində əsaslı iş aparılmalıdır. Bu sahədə kifayət qədər elmi-tədqiqat işləri görülmüşdür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. “Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı”.
2. Abdullayev Ə. (1985). Orfoepiya və orfoqrafiya təlimi məsələləri. Bakı. V.İ.Lenin adına API nəşri, 92 s.
3. Axundov A. (2006). Ümumi dilçilik. Bakı, Maarif. 280 s.
4. Babayev A. (2008). Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı, Təhsil. 621 s.
5. Əfəndizadə Ə. (1975). Düzgün yazı təliminin elmi əsasları. Bakı, Maarif. 176 s.
6. Xudiyev N. (2010). Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Əsərləri, X cild, Bakı. 542 s.
7. Qurbanov A. (1988). Azərbaycan nitq mədəniyyəti problemləri. Bakı, V.İ.Lenin adına API nəşri.
8. Nitq mədəniyyəti məsələləri. (1969). Bakı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil və təhsil siyasəti

Nuray Əliyeva

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Naxçıvan. E-mail: naliyeva22@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

XÜLASƏ

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil və təhsil sahəsində yürütdüyü siyasət, bu sahədə görülən işlərin nəticələri tədqiq olunmuşdur. Burada göstərilir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandığı gündən daim dil və onun tədrisi məsələlərini diqqət mərkəzində saxlamış, bu sahələrlə bağlı bir-birinin ardınca mühüm sənədlər imzalanmışdır. Həm Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi istifadəsi, həm də onun tədris prosesində geniş tətbiqi hökumət siyasətinin əsas sahələrindən biri olmuşdur. Azərbaycan dilinin dövlət dili elan olunması, orta məktəblərdə ana dilinə ayrılan saatların çoxaldılması və nəhayət, Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsi aparılan siyasətin uğurlu nəticələri idi. Qeyd olunur ki, bu dövrdə dilimizə rus dilinin çox güclü təsiri və rus dilində təhsil almış ziyalılarımızın ana dilini yaxşı bilməməsi, yürüdülmən dil siyasətinə müəyyən qədər mane olsa da, AXC bu sahədə əsaslı işlər gördü.

AÇAR SÖZLƏR

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, dil siyasəti, təhsil siyasəti, Bakı Dövlət Universiteti

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 07.05.2020
qəbul edilib – 22.05.2020

TEACHING OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE
2020, VOL. 264, NO. 2, 98–109
<http://dx.doi.org/10.29228/edu.336>

DEVELOPMENT OF LITERARY LANGUAGE

Language and education policy of the Azerbaijan Democratic Republic

Nuray Aliyeva

Doctor of Philosophy in Philology, Associate professor, Azerbaijan National Academy of Sciences Nakhchivan section, Institute of Art, Language and Literature. Nakhchivan.

E-mail: naliyeva22@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-0223-5199>

ABSTRACT

The article examines the policy pursued by the Azerbaijan Democratic Republic in the field of language and education, the work done in this field, and the results they produce. It is shown here that from the day of its establishment, the Azerbaijan Democratic Republic has always focused on the issues of language and its teaching and a series of documents related to these areas have been signed. Both the use of the Azerbaijani language as the state language and its widespread use in the educational process have been one of the main areas of government policy. The proclamation of the Azerbaijani language as the state language, the increase in the number of hours devoted to the mother tongue in secondary schools, and finally the establishment of Baku State University were successful results of the policy pursued. It is noted that during this period, the strong influence of the Russian language on our language and the lack of knowledge of our native language by Russian-educated intellectuals to some extent hindered the language policy, but the ADR government has done great work in this area.

KEYWORDS

Azerbaijan Democratic Republic, language policy, education policy, Baku State University

ARTICLE HISTORY

Received – 07.05.2020

Accepted – 22.05.2020

Giriş / Introduction

Azərbaycan xalqı qədim tarixə və zəngin mədəniyyətə malikdir. Məhz bu cür zənginlik imkan yaratmışdır ki, bölgə daim özünəməxsusluğu ilə fərqlənsin, regionun lideri olsun. Burada formalaşan görkəmli şəxsiyyətlər həmişə öz xalqının azadlığı, müstəqilliyi, inkişafı uğrunda mübarizə aparmışlar. Bu mübarizələrin nəticəsində də 1918-ci ildə Şərqdə ilk demokratik respublika – Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandı. Xalqımızın həm siyasi, həm də mədəni tarixində çox mühüm yeri və rolu olan bu hökumət az yaşamasına baxmayaraq, çox sahələrdə böyük işlər gördü, ölkəmizin bütün sahələrində müstəqil siyasətinin təməlini qoydu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti 28 may 1918-ci ildə quruldu. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində rəsmi dövlət işləri rus dilində aparıldığından 1918-ci il iyunun 27-də dövlət dili barədə bir qərar qəbul edildi. Bu isə o demək idi ki, hökumət dil məsələsinə xüsusi önəm verir və dilin inkişafının uzunmüddətli bir proses olduğunu anlayırdı. Hökumət anlayırdı ki, dil məsələsi yalnız bu sahədə sənədləri imzalamaqla həll edilmir. Ona görə də onlar dilin tədrisini xüsusi diqqətdə saxlayır, dil siyasətini yaxşı tədris etməklə, gələcək nəsillərə dilimizi mükəmməl öyrətməklə bu məsələni özləri üçün vacib hesab edirdilər. Bu baxımdan yeni yaranan hökumətin dil və onun tədrisi siyasəti bir-birinə paralel şəkildə həyata keçirilirdi. Cümhuriyyət hökumətinin qurucuları yaxşı bilirdilər ki, tədris məsələlərinə diqqət yetirmədən uğurlu dil siyasəti aparmaq olmaz. Həmin dövrdə Azərbaycan dilinin vəziyyəti nəzərə alınaraq imzalanan “Dövlət dili haqqında”kı qərarla məmurlara müvəqqəti, dilimizi öyrənənə qədər rus dilində danışmağa icazə verilirdi. Bu isə, əslində, o dövrün tələbi idi. Çünki həmin dövrdə dövlət idarələrində çalışan məmurlar, demək olar ki, hamısı rus dilində təhsil almışdılar və Azərbaycan dilini yaxşı bilmirdilər. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün hökumət məktəblərin milliləşdirilməsi, ana dilinin tədris saatlarının artırılması ilə bağlı mühüm sənədlər imzalamışdır. Eyni zamanda ərəb əlifbasında islahatlar aparmaq məsələsi də daim diqqət mərkəzində idi. Təbii ki, bunlar qısa bir zamanda həll oluna biləcək problemlər deyildi, çünki məktəblərdə ana dilini tədris edəcək müəllimlər çox az idi. Məhz bu problemlərin həlli istiqamətində görülən işlərin ən əhəmiyyətli Azərbaycanada ilk ali məktəb - Bakı Dövlət Universitetinin açılması idi. Universitetin açılması ilə bağlı parlamentdə aparılan müzakirələrdə də ən çox mübahisə yaranan mövzu tədrisin hansı dildə olacağı idi, çünki parlament üzvlərinin bir qismi bu təhsil ocağının ana dilində tədrisə başlamasının tərəfdarı kimi çıxış etsələr də, ilk vaxtlarda bunun mümkün olmayacağı məlum idi. Buna səbəb yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dərs demək üçün

yüksək ixtisaslı, hazırlıqlı milli kadrların olmaması idi. Bakı Dövlət Universitetinin təsis edilməsində əsas məqsəd də məhz belə kadrların hazırlanması idi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dil siyasəti

Dil xalqın tarixini özündə yaşadır. Tarixdə baş verən hadisələr dildə birbaşa əks olunur və dilə təsirsiz ötürülür. Azərbaycan xalqının müxtəlif dövrlərdə öz müstəqilliyi uğrunda apardığı mübarizə dil siyasətində də öz əksini tapırdı. Çünki hər bir xalqın mövcudluğunu şərtləndirən əsas amillərdən biri də onun dilidir. Ona görə də Şah İsmayıl Xətai dövründən başlayan dil siyasəti sonralar da müəyyən fasilələrlə davam etdirilmişdir. Nəhayət, 1918-ci ildə Azərbaycan xalqının tarixinə yazılan şanlı səhifə dilimizin də öz layiqli qiymətini almasına şərait yaratdı. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qurucularına aydın idi ki, xalqın dilini inkişaf etdirmədən, onu dövlət dili kimi yüksəltmədən dövlətçilik işində uğur qazanmaq olmaz. Çünki dil dövlətin əsas atributlarından biridir. Məhz ona görə də, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulan ilk gündən dil məsələsi hökumətin diqqət mərkəzində idi və yarandığı gündən təxminən bir ay sonra xalqımızın tarixində ilk dəfə olaraq ana dilimizin dövlət dili kimi işlədilməsinə aid rəsmi sənəd qəbul olundu.

A.Axundov yazır: “Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, “Dövlət dili haqqında” olan bu qərar hökumətin “Milli bayraq haqqında”kı 9 noyabr 1918-ci il tarixli qərarından altı ay əvvəl verilmişdir. Bu fakt Azərbaycan hökumətinin dövlət dili məsələsinə necə diqqət yetirdiyini aydın göstərir” [1, s.143]. Beləliklə, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 17 iyun 1918-ci ildə Nazirlər Şurasının sədri Fətəli xan Xoyski olmaqla təsdiq edilən ikinci hökumət kabineti iyunun 27-də belə bir sənəd imzaladı. Sənəddə qeyd olunmuşdur: “Dövləti lisan Türkcə qəbul edilərək müvəqqədən hökuməti müəssisələrdə rus lisanı istemalına müsaidə edilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının Qərarı (27 iyun 1918).”

Qeyd etdiyimiz dövrdə ümumi vəziyyətə nəzər salsaq görürük ki, bu dövrdə rus dilinin dilimizə çox güclü təsiri və təzyiqi var idi. Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi, demək olar ki, rus dili hesabına zənginləşirdi. Dilimiz Avropa dillərinə aid sözləri də bu dil vasitəsilə alırdı. Düzdür, artıq xeyli əvvəldən dilimizin saflığı, öz daxili imkanları hesabına inkişafı uğrunda mübarizələr başlamışdı. Azərbaycanın mütərəqqi fikirli ziyalıları dilimizin nə qədər çətin vəziyyətdə olduğunu, yazılı dillə şifahi dil arasında yaranan uçurumu, sadə xalq və ziyalıların bir-birini anlamaqda çətinlik çəkdiyini dərk edirdilər. Ona görə də hələ XIX əsrin sonlarından başlayaraq xalqın savadlanması, cəhalətin aradan qaldırılması işində dilin rolunu və əhəmiyyətini

anlayan ziyalılarımız – Cəlil Məmmədquluzadə, Üzeyir Hacıbəyov, Məhəmməd ağa Şahtaxtı bu sahədə mübarizə aparmağa başlamışdılar. Onların bu istiqamətdə xidmətləri danılmazdır. Məhz həmin ideoloji fəaliyyətin nəticəsi idi ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yarandıqdan bir ay sonra artıq dil haqqında bu cür önəmli bir sənəd imzaladı. Lakin həmin dövrdə yüksək vəzifələri tutan məmurlar, Azərbaycanın görkəmli ziyalılarının əksəriyyəti Rusiyada təhsil almışdılar. Ona görə də onların bir çoxu Azərbaycan dilini ya bilmirdi, ya da çox zəif bilirdi. Yeni hökumət bu vəziyyətdən çıxış yolunu məmurlara Azərbaycan dilini öyrənənə qədər müvəqqəti olaraq rus dilində danışmağa icazə verməkdə görürdü. Ölkədə birdən-birə Azərbaycan (türk) dilinə keçidin yaradacağı problemləri nəzərə alaraq, hökumət bu qərarında məhkəmə, idarəçilik və başqa sahələrdə müəyyən müddət rus dilinin işlədilməsini məqbul sayırdı.

Azərbaycan (türk) dilinin dövlət dili elan olunduğu bu qərardan sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Daxili İşlər Naziri Behbud xan Cavanşir “Azərbaycan” qəzetinə verdiyi müsahibədə dövlətin dil siyasətinin əsaslarını belə şərh etmişdi: “Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlədilməsi hazırkı dövrün zərurətindən irəli gəlir. Əlbəttə, bu çox davam etməyəcəkdir. Yüksək vəzifədə işləyən və Türk dilini bilməyən məmurlar uzun müddət işləyə bilməyəcəklər. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşdiriləcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar isə vəzifələrini itirməməkdən ötrü bizim dili öyrənməli olacaqlar” [2, s.72].

“Dil haqqında” imzalanan bu ilk qərar yeni yaranmış dövlətin dil siyasətinin əsasını təşkil edirdi və artıq hökumətin dil məsələsində hansı yolu izləyəcəyinin göstəricisi idi. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yaşadığı iki ilə yaxın vaxt ərzində bu məsələ daim diqqət mərkəzində olmuş, dil haqqında bir-birinin ardınca müxtəlif sənədlər imzalanmışdır.

“27 dekabr 1918-ci ildə AXC hərbi naziri Səməd bəy Mehmandarovun 34 sayılı əmri ilə Azərbaycan (türk) dili orduda da dövlət dili qəbul edilmişdi. Bununla bağlı, hərbi nazir orduda xidmət edən, lakin dövlət dilini bilməyən zabitlər qarşısında belə bir tələb qoydu ki, bir ay müddətində, heç olmasa, komanda sözlərinin azərbaycanca qarşılıqlarını öyrənsinlər və əsgərlərə Azərbaycan dilində komanda versinlər. Bir ay müddətində bu tələbi yerinə yetirə bilməyən zabitlər dərhal ordudan xaric edilməli idilər” [2, s.73]. Məlumdur ki, hər hansı bir dilin inkişafı onun dövlət idarələrində işlənməsindən, rəsmi yazışmaların həmin dildə aparılmasından bilavasitə asılıdır. Ona görə də orduda dilimizin tətbiqi, dili bilməyənlərin onu ən azı komandaları azərbaycanca verə biləcək qədər öyrənməsi çox əhəmiyyətli idi. Bu işi həyata keçirə

bilmək üçün isə həmin əmrdən sonra orduda kurslar yaradıldı və kurslara təcrübəli mütəxəssislər cəlb olundu.

O dövrün hərbi naziri S. Mehmandarov orduda dilimizdən istifadə olunması məsələsini xüsusi diqqətdə saxlayırdı. “Onun əmri ilə hərbi qulluqçular arasında salamlama Azərbaycan dilində və azərbaycanlıların salamlama ənənələrinə uyğun aparılmalı idi” [2, s.191]. 1919-cu il fevralın 11-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının Qərarı ilə Azərbaycan ordusunun müəyyən dəyişikliklərlə milli üslubda hazırlanmış yeni geyim forması və Azərbaycan (türk) dilində süvari nizamnaməsi də təsdiq edildi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil siyasəti

Məlumdur ki, dili inkişaf etdirmək üçün təhsil müəssisələrində ana dilinin mükəmməl şəkildə tədris olunması ən vacib şərtidir. Bu dövrdə Azərbaycanın təhsil sistemində çox ciddi problemlər var idi və onların aradan qaldırılması üçün dövlət müəyyən tədbirlər görürdü. Bu sahədə görülən işlərdən ən əsası 28 avqust 1918-ci ildə imzalanan qərar oldu. Birinci və ikinci dərəcə ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Nazirlər Şurasının Qərarında nəzərdə tutulurdu ki, “1-ci və 2-ci dərəcə ibtidai təhsil müəssisələrində tədris ana dilində aparılsın. Orta təhsil müəssisələrinin bütün siniflərində digər dillərdə (erməni və rus) tədris ləğv edilsin. Həmin siniflərdəki ana dilini bilməyən uşaqlar üçün paralel şöbələr açılsın. Həmin şöbələrdə tədris rus dilində aparılsın, lakin dövlət dili elə həcmdə tədris olunsun ki, iki il sonra bütün şagirdlər Azərbaycan (türk) dilində təhsilə keçə bilsinlər. Orta tədris müəssisələrinin 5-ci sinfindən etibarən isə şagirdlər həmin tədris müəssisələrinin kursunu bitirənədək tədris rus dilində aparılsın; bununla yanaşı Xalq Maarif nazirinə bir vəzifə olaraq tapşırılsın ki, orta təhsil müəssisələrinin bütün siniflərində Azərbaycan (türk) dilinin artırılmış həcmdə tədris olunmasına nəzarət etsin” [6, s.36].

İmzalanan sənədlər də göstərir ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri də təhsil sahəsində milliləşdirməni həyata keçirmək idi. Həmin dövrdə dilin vəziyyəti, rus dilinin dilimiz üzərindəki güclü təsirini nəzərə alsaq, bu işin nə qədər çətin olduğunu və qısa bir zamanda həll oluna bilməyəcəyini hökumət də başa düşürdü. Lakin “Aşağı və ibtidai məktəblərin, həmçinin orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında” qərar da onu göstərir ki, AXC hökumətinin uzaqgörənliklə yürütdüyü dil siyasəti planlaşdırılmış şəkildə həyata keçirilirdi. Tam şəkildə həlli bir neçə il sonraya planlaşdırılmış bu məsələdə aydın idi ki, birdən-birə

nəticə əldə etmək mümkün olmayacaq, lakin tədrisən məktəblərdə qeyri dillərdə tədrisi ləğv edərək, Azərbaycan dilinin artırılmış həcmdə şagirdlərə öyrədilməsi müəyyən müddət sonra öz nəticəsini verəcək və öz dilini mükəmməl bilən gənc nəsil yetişəcəkdi.

1918-ci il noyabrın 13-də Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti yuxarıda danışdığımız qərara dəyişikliklər edilməsi haqqında yeni bir sənəd imzaladı. Bu sənədə əsasən bir orta təhsil müəssisəsi olan şəhərlərdə Azərbaycan dilinin genişləndirilmiş həcmdə keçilməsi ilə təhsil rusca aparılır, bir neçə orta təhsil müəssisəsi olan şəhərlərdə isə məktəblərin bir hissəsi milliləşdirilir, qalanında isə Azərbaycan dilinin genişləndirilmiş həcmdə keçilməsi ilə təhsil rusca aparılır. Sənəddə müsəlman uşaqlarının milliləşdirilmiş məktəblərdə təhsil alması nəzərdə tutulur, Azərbaycan dilini heç bilməyən uşaqların isə Xalq Maarif nazirinin xüsusi icazəsi ilə rusca təhsil almağına icazə verilirdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətində əlifba məsələləri

Məlumdur ki, Azərbaycanda uzun əsrlər boyu dilimizin qayda-qanunlarına uyğun gəlməyən, tədrisində saysız-hesabsız çətinliklər, nöqsanlar meydana çıxaran ərəb əlifbasına qarşı mübarizələr davam etmişdir. Başda M.F.Axundzadə olmaqla görkəmli şəxsiyyətlərimizin əksəriyyəti bu əlifbanın dilimizin inkişafına mane olduğunu görürdülər və onun üzərində islahat aparılması, dəyişdirilməsi üçün çalışırdılar. Azərbaycan dilinin inkişafının dönüş nöqtəsi sayılan 1918-1920-ci illərdə, yəni Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin yaranması və yaranan kimi də dilimizin inkişafı uğrunda fəaliyyətə başladığı dövrdə bu məsələ də diqqətdən kənar qalmamışdır. Belə ki, 1919-cu il martın 21-də AXC Nazirlər Şurası “Ərəb əlifbası islahatı üzrə komissiyanın yaradılması haqqında” [3, s.19] qərar qəbul etdi. Qərarla AXC 3-cü hökumət kabinetində Xalq Maarifi naziri Nəsim bəy Yusifbəyliyə tapşırırdı ki, hökumətin nümayəndəsi Xudadat bəy Məlikaslanovla birlikdə ərəb əlifbasında islahatlar aparmaq üçün xüsusi komissiyanı təşkil etsin və baxılması üçün Nazirlər Şurasına təqdim etsin. Bununla yanaşı “18 sentyabr 1919-cu ildə Xalq məktəblərinin kitabxanaları üçün Türk dilində dərsliklər əldə edilməsi üçün 1 milyon manat ayrılması haqqında Azərbaycan Respublikası Parlamentinin Qanunu qəbul edildi” [6, s.155]. Təbii ki, bu qərar Azərbaycan dilinin tədrisi işini daha təkmilləşdirir və şagirdlərə öz dillərində oxumaq üçün geniş üfqlər açırdı. Haqqında danışdığımız qərarların hamısı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin Nazirlər Şurası tərəfindən qəbul olunmuşdur.

Bakı Dövlət Universitetinin yaranması və burada tədris dili məsələsi

Parlament üzvlərinin dilə münasibətini daha çox onların Bakı Dövlət Universitetinin hansı dildə açılması məsələsi müzakirə olunan zaman görürük. Belə ki, müzakirələrdə iştirak edən deputatların çoxu universitetin Azərbaycan dilində açılması tərəfdarı kimi çıxış etmişlər. “Bu məsələ bir neçə ay Azərbaycan Parlamentinin iclaslarında qızğın mübahisəyə səbəb olmuş və dəfələrlə bu haqda mübahisələr getmişdir. Buna da səbəb dərs demək üçün yüksək ixtisaslı, hazırlıqlı milli kadrların olmaması səbəbindən universitetin rus dilində açılmasının nəzərdə tutulması idi” [4, s.9]. Parlamentin 21 avqust 1919-cu il tarixli altmış yeddinci iclasında bu məsələ müzakirə olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi universitetdə təhsilin rus dilində tədrisi bir sıra məclis üzvləri tərəfindən etirazla qarşılanmışdır. Bu məsələ ilə bağlı M.Ə.Rəsulzadə həmin iclasdakı sonda alqışlarla müşayiət olunan çıxışında demişdi: “Əlbəttə, yaxşı olardı bu fənn ocağı, bu elm mənbəyi öz lisanımızda ola idi və orada ki, professor və müdərriş Türkcə tərbiyə verəydilər... Məəttəssüf felən bunu tətbiq etmək, böylə bir fənn ocağı açmaq imkanı bizdə hələlik yoxdur. Ülum və finunun darülfünunda rusca tədris edilməsinə gəldikdə, əlbəttə, bizə söyləyə bilərlər ki, vaxta ki darülfünün milli olmayacaq, orada keçirilən dərslər Türkcə olmayacaq, bu surətdə tələbələrimizi xarici məmləkətlərə göndərüb, bu surətdə təhsil etmələri mümkündür. Bu doğrudur. Fəqət nəzərdə tutmalıdır ki, məmləkətimizin elm və fənnə olan ehtiyacının bu yol ilə təmini mümkün deyildir... Vəqtilə bu darülfünün get-gedə milliləşəcək. Bununla bərabər orada Türk dili ümumi surətdə məcburi olaraq keçiləcək və öyrədiləcəkdir. Rus və ya əcnəbi bir lisanda təhsil etdiyiniz bir elmi öz dilində ifadə edə biləcəksən” [4, s.8].

Parlamentin sosialistlər fraksiyasından olan Səmədağa Ağamalioğlu öz çıxışında demişdi: “Sonra bir vacib məsələ var, deyirlər ki, türkün öylə qüvvətli dili yoxdur ki, onun darülfünunu olsun. Əvvəlcə dili qüvvətləndirib, sonra darülfünün açmaq lazımdır. Darülfünün olmasa dil də qüvvətlənməyəcəkdir. Darülfünün olan yerdə dil də böyüyür. İnanıram ki, revolyusiyadan əvvəl dil bilməyənlər şimdi yavaş-yavaş məcbur olub dil öyrənib, öz köçünü sudan çıxarır. Xülasə, bizim fraksiyamız o fikirdədir ki, gərək darülfünün açılsın, bunun vaxtı, məqamı gəlmişdir və güman edir ki, parlaman da buna zidd getməz” [5, s.8].

Universitetin açılması ilə bağlı qanun müzakirə olunan zaman “Əhrar” fraksiyasından Abdulla bəy Əfəndizadə təkilf edir: “Bizim fraksiya proqram göstərir. O ölçüdə, o dərəcədə olsun ki, Türk dilinə, türkcə elmə və fənnə o dərəcə dara olsun

ki, darülfünunu bitirmiş kişilər edadilərdə tədris etdikləri zaman öz dilində ixtisası olduğu şeyləri asan vəchlə hər kəs keçə bilsin. Mətləb budur. Türk dili məcburi olmaqla o dərəcə oxunsun ki, fənn istilahlərini ixtisas olduğu dərstdən tədris edə bilsin” [5, s.14]. Lakin M.Ə.Rəsulzadə bunun həmin dövr üçün mümkün olmadığını öz münasibətində belə bildirir: “Təbii bilirsiniz, bu “Əhrar” fraksiyası tərəfindən edilən arzu mətlub bir arzudur. Bütün fakültələrdə türkcə alınması qeyd olunduğu zaman bu arzu zənn edirəm eyni məqsuddur. Bu əlavə edilmiş arzunu parlaman bir arzu olaraq qəbul edə bilər. Fəqət yeni maddə kimi qanuna qeyri-müəyyən qoymaq mümkün deyildir. Bu bir arzu olaraq qəbul edilir” [5, s.14].

Parlamentin həmin iclaslarında çıxış edən, demək olar ki, bütün üzvlərin arzusu universitetin Azərbaycan dilində açılması idi. Lakin deyilənlərdən də aydındır ki, bu, həmin dövr üçün mümkün deyildi, çünki bu dildə tədris etmək üçün mütəxəssislər yox dərəcəsinə idi. Ona görə də ilk mərhələdə Bakı Dövlət Universiteti rus dilində tədrisə başladı. Təhsilin hansı dildə olmasından asılı olmayaraq, bu elm ocağının Azərbaycanda elmin, təhsilin inkişafında rolu danılmazdır. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökuməti bu universiteti yaratmaqla Azərbaycan tarixinə bir daha öz adını “qızıl hərflər”lə yazdırdı. Bu universitet Azərbaycanda ziyalıların, alimlərin, müəllimlərin və bir çox başqa sahələrdə ixtisaslı kadrların yetişməsində bir mayak rolunu oynadı və müstəsna xidmətlər göstərdi.

Parlamentdə dil və təhsil məsələləri

7 dekabr 1918-ci ildə AXC Parlamentinin ilk iclası keçirilmişdir. Parlament iclaslarının stenoqramları göstərir ki, birbaşa dil məsələsi ilə bağlı burada heç bir məsələ müzakirə olunmamışdır. Bu məsələ ilə bağlı A.Axundov Milli Arxiv İdarəsi rəisinin rəsmi məlumatına əsaslanaraq yazır: “Dövlət arxivlərində saxlanan, dövlət dili haqqında məlum olan ilk sənəddə – 1918-cil il iyun ayının 27-də AXC hökuməti tərəfindən qəbul edilmiş qərarla Azərbaycan (türk) dili dövlət dili kimi elan edilmişdir. Sonra parlamentin fəaliyyəti zamanı belə bir məsələ qaldırılmayıb. Demək istəyirəm ki, qanun səviyyəsində dil haqqında elə bir qərar qəbul edilməyib. Lakin o zamanlar Azərbaycan (türk) dili adlanan ana dilimizə məclis məbusları, başqa sözlə, parlament üzvləri vaxtaşırı münasibət bildirirdilər” [1, s.145].

AXC hökumətinin dil haqqında imzaladığı sənədlər göstərir ki, o dövrdəki vəziyyəti nəzərə alaraq hökumət müəyyən mənada rus dilinə güzəştə gedir, onun Azərbaycan dili ilə paralel işlənməsinə müvəqqəti olaraq şərait yaradırdı. Universitetin hansı dildə açılması ilə bağlı müzakirələrdən də görürük ki, bu həmin dövr üçün bir

növ zərurət idi. Başqa cür mümkün də deyildi. Dilimizin rus dili qarşısında güclənməsi, ziyalılarımızın bu dili həmin dildə tədris edə biləcək səviyyədə öyrənməsi üçün yeganə çıxış yolu bu idi. Ona görə də hökumət dilimizin öyrənilməsi işinə ibtidai məktəblərdən başlamışdı və nəzərdə tutulurdu ki, bir neçə ildən sonra artıq öz dilimizdə təhsil almış savadlı kadrlar yetişəcəkdir. Lakin eyni sözləri parlamentin dili haqqında demək olmaz. Çünkü, “Parlamentin istifadə etdiyi dil dövlət dili statusuna malik Azərbaycan türkcəsi idi. Qeyri-yerli parlament nümayəndələri çıxışların rus dilində olmasını təkif etdikdə parlamentin iclaslarından birində bu məsələ müzakirə olunmuş və bu xüsusda qərar qəbul edilmişdir. Qərara əsasən parlamentin rəsmi dili Azərbaycan türkcəsi elan olunmuş, digər millətlərin nümayəndələrinin öz çıxışlarını rus dilində etmələri məqbul hesab edilmişdir. Bununla belə, rəsmi dövlət sənədlərinin hamısı dövlət dilində tərtib edilirdi” [1, s.150]. Parlament üzvləri öz çıxışlarını ana dilində qurur, bu dil parlamentdə geniş istifadə olunurdu. Tamamilə başqa məsələlərə həsr olunmuş icaslarda belə yeri gəldikcə dil məsələsinə toxunulur, bu sahədə görülən işlər haqqında geniş məlumat verilirdi. N.Cəfərov parlamentin dilindən bəhs edərkən yazır ki, M.Ə.Rəsulzadə keşişə dərhal cavab verib deyir: “Yaxşı olardı ki, bu elm və mədəniyyət mənbəyi türkcə olaydı. Fəqət, hələlik bu mümkün degildir. Fəqət, bu maneədə heç vaxt və heç kəsi özgə dildə də olsa darülfünun açmaqdan daşındırmamışdır, daşındırammaz da... Kravçenko “rus-rus” deməklə bizi qorxudamaz... Bundan əlavə, məlumunuzdur ki, darülfünun açılan gündən milliləşdirmə binövrəsi qoyuluyor. Darülfünunda türkcə tədris ediləcək və tələbələrimiz türk mühiti içərisində öz millətinə yaxın olacaqdır” [7, s.2].

Parlament iclaslarının stenoqramlarının mətnini araşdıran zaman görürük ki, dilimiz, onun inkişafı, dövlət dili kimi geniş istifadəsi üçün nə etmək lazım olduğu haqqında məclis üzvlərinin fikirləri burada tam aydın şəkildə öz əksini tapmışdır. Məclisin 14 avqust 1919-cu ildəki altmış beşinci iclasında “Sülh məhkəmələri haqqında” qanunun müzakirəsi zamanı Rza bəy Ağabəyov deyirdi: “Qayda budur ki, mətni sudlar gərək o dildə ola ki, cəmaət onu başa düşə. Təəssüflər olsun ki, bizim sud işlərimiz yenə rus dilində gedir. Bu barədə deyəcəklər ki, türkcə işləri aparmağa adamlarımız yoxdur. Amma bilmək lazımdır ki, hökumət Gəncədə olanda böylə qərar var idi ki, dəftərxana işləri rusca olsa da danışıqlar türkcə olsun, halbuki, rus məmurlarının çoxusu köhnə qulluqçu olduqlarından yenə əski qayda ilə pərevodçik vasitəsilə danışılır. Deməli mətləb odur ki, təhrirat türkcə çətin isə lakin türkcə danışıq mümkündür. Buna da biz cəhd etməliyik” [4, s.413].

Ümumiyyətlə, parlamentdə Azərbaycan dilinin istifadəsinə xüsusi əhəmiyyət verilmişdir və yalnız başqa millətlərdən olan nümayəndələrin rus dilində danışmasına

icazə verilirdi. Hətta öz dillərini yaxşı bilməyən azərbaycanlı nümayəndələrdən də Azərbaycan dilində çıxış etmək tələb olunurdu. Parlament üzvlərindən Şəfi bəy Rüstəmbəylinin çıxışında oxuyuruq: “Parlamanda çox mühüm məsələlər olubdur ki, istəmişik qeyri millətlər də bilsin. Lakin gənə türkcə danışıbmışıq. Bizdə elə bir ittifaq olmamış ki, bizim tribunadan rusca söz söylənsin. Biz gərək öz qaydamızca danışaq; sabah bu qəzətdə olacaqdır, bunu hər kəs qəzətdən öyrənə bilər. Bunun üçün mən türkcə danışmaq tərəfdarıyam” [4, s.341].

Çıxışların öz dilimizdə olmasına, sənədlərin öz dilimizdə oxunmasına dair tələblər, demək olar ki, parlament üzvləri tərəfindən alqışla qarşılanmışdır. İlk iclaslardan birində məclisin ünvanına Gürcüstandan gələn təbrik teleqramı oxunan zaman Məmməd Əmin Rəsulzadənin yerindən: “Mən təklif edirəm ki, bundan belə parlamentə gələn teleqraflar qabaqca türkcəyə tərcümə edilib oxunmalı və lazım gələrsə, rusca da oxunsun. Burası Azərbaycandır. Lisani rəsmimiz Türkdür” deməsi də dilə olan qayğının və diqqətin bir nümunəsi idi [5, s.62].

Yalnız müstəsna hallarda və səbəbini göstərmək şərti ilə məclis üzvlərinin ümumi razılığı ilə parlamentdə rusca çıxışa icazə verilirdi. Məsələn: 25 fevral 1919-cu il. Məclisin on altıncı iclasında “Hərbiyyə nəzarətinin qanun layihəsi”nin müzakirəsi zamanı sədr Həsən bəy Ağayev deyir: “Söz Qara bəy Qarabəyovundur. Bir də ərz etməliyəm ki, hərbiyyə nazirimiz həyatının qismi-əzəmini Rusiya daxilində keçirdiyindən və məruzədə bir çox xüsusi istilahlardan olduğundan, onları türkcə deməyə qadir deyildir. Ona görə özü rica edir, mən də öz tərəfimizdən təvəqqe edirəm bu günlüyə istisna olaraq izin verəsiniz mətləbini rusca söyləsin. Çünki mətləb əhəmiyyətli və Türk dilində mühüm mətləbləri izah edəmiyəcəkdir” [5, s.133]. Məclis üzvləri istisna hal kimi onun bu təkilfi ilə razılaşırlar və nazirin rus dilində çıxış etməsinə razılıq verirlər.

Lakin bəzi hallarda isə belə təkilflər etirazla qarşılanır. Bir çox qanun layihələri Azərbaycan dilində olmadığı üçün müzakirə olunmayaraq geri qaytarılır, məclisə gələn rusca ərizələr, müraciətlər rus dilində olduğu üçün onlara baxılmırdı.

Dövlət dilində olmayan sənədlərin üstündə parlamentin sədr müavini Həsən bəy Ağayev, adətən, belə bir məzmununda dərkənar qoyurdu: “Ərizə türkcə lisanda olmadığı üçün əncamsız qalır”. Parlament iclaslarının mətnlərindən, təhsillə bağlı imzalanan sənədlərdən gətirdiyimiz nümunələr həmin dövrdə dilimizin vəziyyəti haqqında bizdə aydın təsəvvür yaradır və əsrlər boyu davam edən işğalların və təcavüzün acı nəticəsini göz önünə sərir.

Nəticə / Conclusion

Buradan rus dilinin uzun bir dövr hegemonluğu nəticəsində dilimizi sıxışdıraraq onun istifadəsini nə dərəcədə məhdudlaşdırdığını aydın şəkildə görür, xalqın ziyalı övladlarının öz dillərində yaxşı danışmamasını, fikirlərini bu dildə ifadə edə bilməməsini təəssüflə qeyd edirik. Lakin bu nümunələr eyni zamanda o dövr hökumət nümayəndələrinin, deputatların bu məsələyə həssas münasibətini, artıq rus dilinə güzəştə getmədiklərini, öz dillərini necə himayə altına aldıklarını da göstərməkdədir.

Əsas və təməli əsrin əvvəlində – 1918-20-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dövründə qoyulan böyük “azərbaycançılıq” ideyası öz tarixi, qanunauyğun varisini çağdaş, suveren, demokratik Azərbaycan Respublikasının timsalında tapmışdır. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyini bərpa edən xalqımız Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qısamüddətli fəaliyyətinin zəngin ənənələrindən istifadə etmiş və bu tarixi varislik üzərində müstəqil Azərbaycan dövlətini yaratmışdır. Bu dövlət artıq dünya miqyasında öz dilini mühafizə edir, inkişaf etdirir, ən yüksək səviyyədə istifadə edərək milli təhsil konsepsiyasını da həyata keçirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Axundov A. (2009). Xalq Cümhuriyyəti dövründə dil məsələləri. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (Ədəbiyyat, dil, mədəni quruculuq). Bakı, Qoliot Qkup QSC. 336 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. (2004). 2 cildə. I cild. Bakı, Lider. 440 s.
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. (2005). 2 cildə. II cild. Bakı, Lider. 472 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). (1998). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). 2 cildə. I cild. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı. 976 s.
5. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). (1998). Parlament (Stenoqrafik hesabatlar). 2 cildə. II cild. Bakı, Azərbaycan nəşriyyatı. 992 s.
6. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). (2018). Təhsil siyasəti (sənədlər toplusu). Bakı, Elm və təhsil. 468 s.
7. Cəfərov N. (2018). Milli parlamentdə milli dil təəssübkeşliyi. Ədəbiyyat qəzeti, 26 may, s.2-3.

İmadəddin Nəsimi və ədəbi dilimiz

Sədaqət Həsənova

Filologiya üzrə elmlər doktoru, professor, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: sedagethesenova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0839-8469>

XÜLASƏ

Müasir dövrümüzdə qədər İmadəddin Nəsimi yaradıcılığı ilə bağlı bir sıra linqvistik araşdırmalar aparılmışdır. Bədii söz sənətkarlarını tarixdə yaşadan səbəblərdən biri də bəşəriyyətin təməl daşı kimi dəyərləndirilən sözdür. Bu baxımdan, Nəsimi sözünün hikməti indi də orijinal və fəlsəfidir. Dilin keşiyində dayanan Nəsiminin dil faktlarından düzgün istifadə bacarığı, demək olar ki, bütün əsərlərində özünü göstərir. Dil tariximizin müəyyən bir dövrünün dərinindən və hərtərəfli şəkildə araşdırılmasında, ədəbi dilimizin estetik gözəlliyinin üzə çıxarılmasında Nəsiminin dilə münasibətinin, bu milli-mənəvi sərvətə necə yanaşmasının böyük əhəmiyyəti vardır. Şairin ədəbi dilimizdəki rolu və xidməti məqalədə yeni faktlarla aydınlaşdırılır. Onun dilinə məxsus üslub özəlliyi elmi-nəzəri təhlilə cəlb edilir. Məqalədə irəli sürülən nəzəri fikirlər dil materialları ilə təsdiq olunur. Belə ki, Nəsiminin danışmaq dilini ədəbi dil səviyyəsinə qaldırması, orijinal ifadələrdən istifadə etməsi, bədiiliyi gücləndirən faktlara ardıcıl müraciəti yaradıcılığından alınmış örnəklərlə əsaslandırılır.

AÇAR SÖZLƏR

poeziya, dil, üslub, söz, ifadə, örnək, ədəbi qaynaq

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 13.05.2020

qəbul edilib – 19.05.2020

TEACHING OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE
2020, VOL. 264, NO. 2, 110–125
<http://dx.doi.org/10.29228/edu.339>

DEVELOPMENT OF LITERARY LANGUAGE

Nasimi and our literary language

Sadagət Hasanova

PhD in Philology, professor, Nakhchivan Teachers' Institute. Azerbaijan.

E-mail: sedagethesenova@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-0839-8469>

ABSTRACT

A number of linguistic researches have been carried out on İmadəddin Nəsimi's work till the present time. One of the reasons why literary word artists live in history is because of the word that is considered the cornerstone of humanity. From this point of view, the wisdom of Nəsimi's word is still original and philosophical. Nəsimi's ability to use linguistic facts correctly is evident in almost all of his works. Nəsimi's attitude to language and his approach to this national-spiritual wealth have great importance in the deep and comprehensive study of a certain period of our language history, in revealing the aesthetic beauty of our literary language. The role and service of the poet in our literary language is clarified in the article with new facts. The stylistic peculiarities of his language are involved in scientific-theoretical analysis. The theoretical ideas put forward in the article are confirmed by language materials. Thus, Nəsimi's use of colloquial language to the level of literary language, his use of original expressions, and his consistent appeal to the facts that strengthen his art are based on examples taken from his work.

KEYWORDS

poetry, language, style,
word, phrase, example,
literary source

ARTICLE HISTORY

Received – 13.05.2020

Accepted – 19.05.2020

Giriş / Introduction

Tarixi ədəbi qaynaqların linqvistik baxımdan tədqiqi böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bu, bir tərəfdən, müraciət edilən mənbənin qaranlıq tərəflərinə işıq salır, digər tərəfdən, ədəbi dilimizin dərinindən və hərtərəfli araşdırılmasını təmin edir. Bu mənada, Nəsimi dilinin tədqiqata cəlb edilməsi aktual məsələlərdən biridir. Bundan başqa, tarixi mətnlərə yeni ədəbi-linqvistik prizmadan yanaşmaq maraqlı və uğurlu dil faktlarının əldə edilməsinə səbəb olur. Söz sənətkarlığı ilə məşğul olan tarixi şəxsiyyətlərin dilinin araşdırılması, bir tərəfdən də, müraciət edilən dövrün mədəniyyətini təsəvvürə gətirir. Bu anlamda da, Nəsimi dilinin araşdırılması maraqlı və lazımlı işlərdən biridir. Belə ki, “dil mədəniyyətin, mədəniyyət də, öz növbəsində, dilin inkişafına imkan və şərait yaradır” [9, s.224-225].

Nəsimi və ədəbi dil

Nəsimi poeziyası Azərbaycan ədəbi dili tarixində xüsusi bir mərhələdir. Üç yüz ildən artıq fars dilli saray şeiri ənənəsi və anadilli şeirin yazılı ədəbi dildə hələ möhkəmlənməmiş və ənənə şəklini almamış ilk örnəklərindən sonra İ.Nəsimi poeziyası parlaq bir hadisə kimi meydana çıxmışdır.

Nəsimi poeziyası dilinin anlam qatları dərin, məna əhəmiyyəti, həqiqətən, çoxdur. Fikrimizcə, şair aşağıdakı beytini məhz bu baxımdan yazmışdır:

*Heç kimsə Nəsimi sözünü kəşf edə bilməz,
Bu, quş dilidir, bunu Süleyman bilir ancaq*

[10, s.28].

İ.Nəsiminin söz haqqındakı fikirləri hikməti, dərinliyi ilə Nizami Gəncəvinin dil, nitq haqqındakı fikirlərini yada salırsa, elmi-nəzəri sanbalı baxımından isə mütəxəssis dilçi mülahizələri ilə üst-üstə düşür. Sözün şərəfinə sözlər qoşulması, əsərlər yazılması, nəğmələr bəstələnməsi, demək olar ki, bütün tarixi zamanlara xas olan cəhətlərdəndir. Bu mənada, Nəsimi də sözdən deyib və sözünün xislətindəki haqqa sadıq qalıb:

*Nəsiminin sözü həqdir, həqqi bil,
Ki, həqdir hər nə kim, dilində söylər*

[10, s.243].

Sözə qayğı ilə yanaşanlar, onu sevərək dərk edib gücünə inananlar özləri də yeni ifadələrə möhür vurmuş, sözün gizli mənalərini üzə çıxarmış və bununla da qəlblərə təsir etməyi, heyrətləndirməyi bacarmışlar. İ.Nəsimi də söz haqqında orijinal fikirləri ilə sözsevələrin cərgəsindədir. O, sözün ən yüksək məqama malik olduğunu, canla, ruhla bağlılığını önə çəkərək əsas xüsusiyyətlərini bir daha xatırladır, nitq mədəniyyəti üçün əsas keyfiyyət hesab edilən yığcamlığı yüksək dəyərləndirir.

*Aqil isən, sözünü müxtəsər et,
Ey Nəsimi, çü bigirandır söz.*

Nəsimi əsərləri ilə dilimizin ifadə imkanlarının genişliyini təsdiq etmişdir. Bunu əsaslandırın amil şairin poeziyada geniş işlənən bir sıra ərəb-fars mənşəli sözlərdən imtina etməsi, milli sözlərə üstünlük verməsi və ya alınma vahidlərlə yanaşı, onların Azərbaycan dilindəki sinonim variantından istifadə etməsidir. Bədii dildə alınma sözlərin işlənməsi, bəllidir ki, bir çox tarixi zamanlarda və elə indinin özündə də müşahidə edilir. *“Bu sözlər müəyyən tarixi faktorlar, məkan və zaman münasibətləri ilə əlaqədar olaraq müxtəlif dillərdən dilimizə keçmişdir”* [3, s.43].

İ.Nəsiminin dilindəki alınma sözlərin milli sözlərimizlə əvəzlənməsi və ya yanaşı işlənməsi həmin leksik-qrammatik nümunələrin əvvəlki möhkəm dayaqlı ərəb-fars mövqeyini nisbətən zəiflətdi və bu, sonrakı dövrlərin ədəbi dilinə də öz təsirini göstərdi. Milli sözlərin dayanıqlığı istər-istəməz alınmaların bir qədər geri çəkilməsinə səbəb olur ki, bunu Nəsimi dilində aydın şəkildə müşahidə etmək mümkündür.

Maraqlıdır ki, Nəsiminin alınma sözlərin nisbətən bol olduğu əsərlərində də milli ruh üstündür. Ona görə ki, bu sözlərin ifadə etdiyi fikirlər millidir, xalqa tanış və doğmadır. Buna görə də Nəsimi Azərbaycan dilini ədəbi səviyyədə normalaşdırmağı bacardı. Təsadüfi deyildir ki, Nəsiminin dili Azərbaycan ədəbi dilini öyrənmək üçün tarixi yazılı abidə kimi yüksək dəyərləndirilir. *“O, ana dilinin fədaisi kimi də Azərbaycan mədəniyyəti tarixində görkəmli yer tutur. Nəsimi bir həqiqəti yaxşı başa düşürdü. Başa düşürdü ki, xalqın dili onun (xalqın) ən yaxşı və etibarlı təmsilçisidir, dil xalqın ən zəruri göstəricilərindəndir. Dilini itirən xalq özünü itirmiş olur, öz varlığını itirmiş olur”* [11, s.8].

Dildəki adi sözləri qeyri-adi bədii gözəllik səviyyəsinə qaldıran Nəsimi Azərbaycan şeir dilinin bütün incəliklərini ortaya qoyan şairlərdəndir:

*Düşdü könül ala gözün ağınavü qarasına,
Ayrıq anınla kimsənin ağı nədir, qarasi nə?*

Bu beytdə “ağ” və “qara” sözlərinin, “nə” sual əvəzliyinin təkrar işlənərək müxtəlif üslub məqamlarına salınması, xüsusilə də sual cümləsinin tərkibində sıralanması uğurlu üslub faktı kimi diqqəti çəkir. “Sözlər, ifadələr adicə dil vahidləri, nitq faktları deyil, söz sərraflarının, ədəbi simaların mənəvi güzgüsüdür. Adi güzgülərin ömrü azdır, onlar əldən düşüb qırıla bilər və ya insanın ona baxdığı zamanı göstərə bilər. Söz isə həmişəyaşar güzgüdür, üstündən nə qədər zaman keçsə də, insanın fikir və düşüncələrini, istəklərini, mənəvi aləmini əks etdirmək gücündədir. Sözlər nə qədər deyilsə də, əgər yerinə düşübsə, insan ondan bezmir, əksinə, zövq alır...” [5, s.205-206]. İ.Nəsiminin yuxarıdakı beytində “nə” sual əvəzliyinin ellipsis hadisəsinə uğraması dilin bədiiliyinə əsaslı şəkildə təsir göstərir. “Ellipsis, yəni cümlə üzvünün (və ya hər hansı bir qrammatik vasitənin, məsələn, morfoloji əlamət olan şəkilçinin – S.H.) buraxılması heç də o demək deyil ki, uyğun sintaktik pozisiyada o, öz yerini tutmamışdır...” [1 s.93]. Mətdə yerini tutmamaq əlaməti yalnız formal baxımdan özünü göstərir, yəni elliptik dil faktı məntiqi cəhətdən həmişə canlıdır. Bu fikir Nəsiminin poetik dilindən alınmış nümunələrlə öz təsdiqini tapa bilər:

*Gəldi fəqanə can yenə ney kimi, suzü dərd ilə,
Kim nə bilir bu xəstənin dərdi nədir, dəvəsi nə?*

[10, s.52].

Doğrudan da, “Ədəbi dilin digər üslublarına nisbətən bədii üslub sintaksis sahəsində daha geniş üslubi-semantik diapazona malikdir. Belə ki, bədii ədəbiyyatda ədəbi dilin normalarına tabe olan söz birləşmələri və cümlə növləri ilə yanaşı, sırf üslubi səciyyəli birləşmə və cümlə formaları da (məsələn, elliptik cümlələr, ritorik suallar, söz sırasında müəyyən dəyişikliklər olan cümlələr və s.) işlənir ki, bu da, əsasən, danışiq-məişət üslubuna xas olan xüsusiyyətlərdir” [2, s.12].

Yuxarıdakı beytin təxminən üçdə bir hissəsi alınma leksemlərdir. Buradan Nəsimi dilində alınma-milli söz münasibətlərini təyin etmək mümkündür. Şairin elə əsərləri də vardır ki, onlarda bu nisbət əksinədir, yəni alınma sözlər kəmiyyət baxımından milliləri üstələyir, lakin milli təfəkkürün qüdrəti bu kəmiyyətin keyfiyyətə çevrilməsinə imkan vermir:

*Mana sənsiz cahani can gərəkməz,
Vüsəlin var ikən hicran gərəkməz.
Qəmindir könlümün xəstə sultan,
Bir iqlimə iki sultan gərəkməz*

[10, s.70].

Atalar sözləri səviyyəsinə malik olan, hikmət sanbalı ilə seçilən bu misralar milli-mənəvi üstünlüklərə malik həqiqi şair kəlamıdır. “...Şeir sənəti tarixinin bütün dövrlərində şair sözü – şeir gözəllik qiyafəsində, müqəddəslik libasında araya-ərsəyə gəlmiş, bədii söz ustaları – sözə təmənnəsiz xidmət edənlər, əbədiyyət nəğməkarları sözü əbədiyyətə qovuşdurduqları üçün özləri də mənsub olduğu xalqın qəlbinə köçmüşlər. Müasirlərinə bədii söz həyəcanı, sənət sevinci, xoş ovqat və ilahi zövq aşılayan şair kəlamı həmişə misilsiz mənəvi sərvət hesab edilmişdir” [6, s.3].

*Gülüstanın gülü sənsiz tikandır,
Mana sənsiz gülü reyhan gərəkməz.
Mana səbr eyləmək sənsiz, nigara,
Əgər müşkül, əgər asan – gərəkməz*

[10, s.70].

Əsərin dilində işlənmə bolluğu ilə diqqəti çəkən “gərəkməz” feli maraqlı və uğurlu dil faktlarından biri kimi indi də öz əhəmiyyətini və fərqi itirməmişdir. Belə ki, o, bir sıra “söz-xəbər” termini ilə ifadə edilən ismi xəbərlərdən seçilərək feilin zaman kateqoriyasına xas olan morfoloji əlamətləri qəbul edə bilir. Həmin qrupdan olan dil faktlarında belə bir əlamətlə qarşılaşmırıq. İ.Nəsiminin dilində qeyri-qəti gələcək zamanın inkarında işlənən “gərək” sözünə bütün zaman əlamətləri qoşulur və onu dəyişə bilir.

*Əzəldə qılmışam eşqinlə peyman,
Bütün peyman, sınıq peyman gərəkməz*

[10, s.70].

Bu şeirdə milli sözlər təkrarlar hesabına müəyyən say təşkil etsə də, iyirmidən çox söz alınmadır, lakin onlar milli vahidlərin əhatəsinə elə salınıb ki, öz sözlərimizin aydınlıq və təbiiliyi alınmaların mövqeyini sarsıda bilib. Bu baxımdan aşağıdakı nümunə də maraqlıdır:

*Surətin nəqşinə xəyal irəməz,
Gözlərin alasına al irəməz.
Bu günü gör ki, rəngi çöhrəsinə
Nə qədər al edirsə, al irəməz*

[10, s.75].

Sözlərin rəngdən-rəngə düşməsi poetik dilin özəlliklərindəndir. “Şair üçün dil istedad meyarı kimi dərk olunur. Onun ədəbi prosesdəki uğuru, sənət aləmindəki mövqeyi də məhz dillə - sənət dili ilə ölçülür. Şairin istedad dərəcəsi də, əslində, ümumxalq dilinin incəliklərindən məqsədyönlü istifadə ölçüləri ilə şərtlənir. Söz sənətkarları ilə xalqın tükənməz dil xəzinəsi arasındakı əlaqə və münasibətlər şerin və bütünlükdə şairin poetik şəxsiyyətini səciyyələndirir, sənət taleyini həll edir” [6, s.20]. Bu mənada, Nəsimi sözünün üstünlüyünü özü bir daha xatırladır:

*Bu nə ziba camal olur, yarəb,
Ki, kəmalatına kəmal irəməz.
Ey Nəsimi, sözün müfərrihdir,
Bu cəhətdən ana məlal irəməz*

[10, s.75].

Ümumtürk dilinin dəyərli faktlarından olan “irmək” (çatmaq) felinin qeyri-qəti gələcək zamanda işlənərək rədifə çevrilməsi Nəsimi dilində alınma sözlərə müqavimətin maraqlı və orijinal faktı kimi diqqəti çəkir.

Nəsimi Azərbaycan dilini dövrünün irəlində gedən ədəbi dilləri olan ərəb və fars dilləri səviyyəsinə qaldıraraq dilimizin ədəbi dil kimi çox yararlı olduğunu təsdiq etdi. Nəsimidən əvvəl də ana dilində yazılmış əsərlər olmuşdur. Bu mənada, Həsənoğlunun məlum qəzəllərini və Qazi Bürhanəddinin əsərlərini və s. göstərmək olar. Lakin Həsənoğlu qəzəllərinin kəmiyyət azlığı və Qazi Bürhanəddinin yaradıcılığına məxsus əsərlərin, əsasən, ümumtürk dili faktı olmasını nəzərə aldıqda, Nəsiminin ana dilinin yüksəlişindəki rolu daha aydın və qabarıq şəkildə aydınlaşır. Belə ki, Nəsimi Azərbaycan dilində böyük bir ədəbi prosesin gedişini əsaslandırılmışdır. Bu mənada, ana dilindəki şeirin möhkəm əsaslarını qoymaq, doğrudan da, Nəsimiyə məxsusdur. “Nəsimi ilk böyük şairdir ki, Azərbaycan dilinin söz və ifadələrini ədəbi dilə gətirdi və onlardan geniş mənada istifadə etməklə XIV əsr Azərbaycan ədəbi dilinin milli zəmin üzərində yüksəlməsini təmin etdi. Nəsimi Azərbaycan dilinin başlanğıc mərhələsində ərəb, fars dillərində yazmaqla bərabər, doğma ana dilində də gözəl, kamil şeir nümunələri yaratdı və bununla da Azərbaycan türk dilini ərəb və fars dilləri ilə canlı rəqabətə qoşdu” [4, s.406-413].

Nəsimidə xitablar

Dilimiz qarşısında geniş poetik imkanlar açan İ.Nəsimi ədəbi dil ilə xalq danışığı dili üçün ortaq faktlardan bol-bol istifadə ilə, bir tərəfdən, əruz vəzninin tələblərinin yüngülləşməsinə səbəb olmuş, digər tərəfdən, milli bədii təfəkkürün təzahürü olan dil materialları ilə əsərlərini zənginləşdirmişdir. Şairin dilində diqqəti çəkən əlamətlərdən biri də budur ki, o, bəzən fikirlərini yabançı sözlərin çoxluğu ilə ifadə etsə də, bu sözləri elə yerli-yerində və məharətlə işlədir ki, onların milli olmadığı ilk baxışda nəzərə çarpmır.

*Mənim yarı-vəfadarım, gəl axır,
Mələk surətli dildarım, gəl axır,
Fəraqın canımı yaxdı beqayət,
Həbibim, munisim, yarım, gəl axır*

[10, s.207].

Göründüyü kimi, qəzəlin həm bəhri əruzun hecaya yaxın bəhrlərindəndir, həm də onun tərkibindəki milli sözlərin kəmiyyəti az olsa da, dinamikliyinə görə axıcılığı alınma sözlərin fəallığına yer qoymamışdır. Sözüün gücü və təsiri şairin bütün əsərlərində özünü göstərir. “Bu bir təsadüf deyil ki, tarix Qaracıq dağının (“Dədə Qorqud” dastanlarındakı Qazan xan həmin dağın “qaplanı” idi) Əhməd Yəsəvinin duası ilə yerlə yeksan olması möcüzəsini bəşər övladına göstərmişdir. Dualar da sözlərdir, sözlərin hikməti ilə mayalanıb, müqəddəsləşib, ecazkar bir təsir gücünə malik olub” [5, s.206]. İ.Nəsiminin poetik dili bu fikrin reallığını, sözüün gücünü göstərən qaynaqlardandır.

*Mənəm bülbül kimi naləvü-giryan,
Dodağı qönçə gülzarım, gəl axır,
Qaşın qarşısına canım bərabər,
Mənim tiri kamandarım, gəl axır*

[10, s.207].

Əslində, beytlərdəki sözlər klassik üslubda tez-tez qarşılaşdığımız leksik-grammatik vahidlərdəndir, lakin onların düzülüşü, aralarındakı ritm və ahəng, mütəhərriklik əsərin bədii ləyaqətini təmin edir. “Bədii əsərlərin dili spesifik

xüsusiyyətlərə malik olub, obrazlılıq, emosionallıq və s. keyfiyyətlərinə görə seçilir. Belə əsərlər dildə çox zəngin və rəngarəng olur. Bədii əsərlərin müəllifi üslubi məqsəddən asılı olaraq dildə mövcud olan bütün vasitələrdən öz qüvvəsi daxilində geniş istifadə edir. Bu dil vasitələri isə bədii əsərin dilində xüsusi üslubi vəzifələrə malik olur” [12, s.35-40].

*Fəraqından qatı divanə oldum,
Kərəm qıl, zülfü zünnarım, gəl axır,
Sənintək görmədim bir gül cahanda,
Bənövşə, tazə rüzgarım, gəl axır*

[10, s.207].

Əsərin dilində bədii səviyyəsi ilə diqqəti çəkən və fərqli bir həyəcan ifadə edən çox sayda xitab (13 ədəd), mənanı qüvvətləndirən “axı” ədatının “gəl” feli ilə birlikdə rədif kimi işlənməsi, üçüncü beytin ilk misrasında “mənəm” xəbərinin inversiyası və s. dil-üslub xüsusiyyətlərini zənginləşdirməyə xidmət edir.

*Qərarım qalmadı, səbrim tükəndi,
Ləbi ləli-şəkərbarım, gəl axır,
Nəsimi natəvandır çün qəmindən,
Gəl, ey canım, gəl, ey yarım, gəl axır*

[10, s.207].

Sözsüz ki, hər hansı bir bədii əsərin dilindəki sözlərin kəmiyyət çoxluğu onun üslub zənginliyinə təsir edir, lakin dilin şirinliyi, sözlərin məna-məzmun bolluğu sənətkarlıq keyfiyyətlərinə aiddir. Bu mənalara dəyişdikcə, bir-birini əvəz etdikcə dilin obrazlılığı, bədii keyfiyyəti, təsir gücü meydana çıxır. Zəngin lüğətə malik olmaq və leksik-qrammatik vahidlərin məna çalarlarından bacarıqla istifadə şairin dərin istedadından xəbər verir. Bu əlamətlər Nəsiminin dilində yetərinə özünü göstərir.

İ.Nəsimi, eyni zamanda klassik qəzəlin dilinə xalq ruhunu aşılamanı şair kimi dəyərlidir. Şairin şeir üslubunda klassik dəbdəbə ilə danışmaq dilinə məxsus sadəlik, təbiilik vəhdət təşkil edir. “Nəsimi şeirlərinin şifahi xalq yaradıcılığına, dövrün canlı dilinə belə möhkəm bağlılığı o dövr üçün son dərəcə əhəmiyyətli hadisə idi; şairimizin milli əsaslar üzərində inkişafı üçün, ədəbi dilimizin xalq danışmaq dili kimi arxa qazanması üçün əhəmiyyətli idi” [11, s.17].

*Aləmdə bu gün sənciləyin yar kimin var?
Gər var desən, yox deməzəm, var, kimin var?*

[10, s.193].

Bu beytdə dörd dəfə “var” ismi xəbəri işlənmişdir. Buna baxmayaraq, o, dilə heç bir ağırlıq gətirmir, əksinə, maraqlı və oynaq bir ritm yaradır ki, bu, Nəsimi dilinin özəlliklərindən biridir. Bu baxımdan, maraqlı beytlərdən biri də belədir:

*Eşqində Nəsimi çü qılır canını qurban,
Qurbanına qurban olayım, canım əfəndi*

[10, s.86].

Bu beytdə üç dəfə işlənən “qurban” sözü oxucunu yormur, ürəyə və qulağa xoş gəlir, bədiiliyi dərinləşdirən vasitə kimi nəzərə çarpır.

*Canımı yandırdı şövqün, ey nigarım, qandasın?
Gözlərim nuru, iki aləmdə varım, qandasın?*

[10, s.149].

*Miskin saçın zəncirinə verdi Nəsimi könlünü,
Ayruş nə hacətdir ana zənciri zindan, qandasın?*

[10, s.151].

Xitablar və sualların qoyuluşu elə bir bədii gözəllik və xoş ovqat yaradır ki, onların bu qədər üslub keyfiyyətlərinə malik olması heyrət doğurur. Fikrimizcə, orta yüzilliklərin qəzəl dilində ən çox xitaba müraciət edən və onu bədiiliyin ən yüksək səviyyəsinə ucaldan məhz Nəsimidir. Şairin yeddi beytdən ibarət “Nigarım, dilbərım, yarım, ənisim, munisim, canım, Rəfiqim, həmdəmim, ömrüm, rəvanım, dərdə dərmanım” mətləbeytli qəzəli yalnız xitablardan ibarətdir. Belə ki, bu qəzəldə heç bir müstəqil cümlə və beləliklə, bitkin fikirli bir misra ilə qarşılaşmırıq. Qəzəl 66 xitabdan təşkil olunub, lakin nəzərə çarpan budur ki, bu fakt dilimizdəki bəzi nəzəri mühakimələri alt-üst edir. Belə ki, nəzəri dilçilikdə xitabın yalnız müraciət bildirməsi haqqında fikir formalaşmışdır. Nəsiminin dilində isə hər bir xitab bir fikir, bitkin düşüncə örnəyi, dərin hiss, həyəcan açarıdır. Şairin xitablarında duyarlı, məhəbbət, fəlsəfə və hikmət dolu bir qəlbin təlatümləri dilə gəlir. Bu, başdan-ayağa Nəsimi dilinin özəlliyidir.

*Dilbərə, mən səndən ayrı ömrü, canı neylərəm?
Tacü xətti mülkü malü xanimanı neylərəm?....
Dilbər aydır, ey Nəsimi, sabir ol, qılma fəğan,
Mən bu gün səbr eyləsəm, danla fəğanı neylərəm?*

[10, s.142].

Nəsiminin yuxarıdakı qəzəлиндə məcaz şaxələnməsi olmasa da, dərin emosional xüsusiyyət özünü göstərir. Belə ki, ritorik suallar, bədii təzadlar əsərin obrazlılığını təmin edir. Nəsimi sözləri bir anlamdan başqa anlamlara keçirərək, onun dərin qatlarını üzə çıxararaq bədii dəyəri yüksək olan ifadələrin yaranmasını əsaslandırır. Bədii dildə üslubi rəng və əlvanlığın keyfiyyətini təmin edən amillərdən biri də sözlərin leksik mənə qruplarıdır. İfadəlilik, sözlərin deyim üsuluna əsaslı dərəcədə təsir edir. Bu, şairin üslubi məqsədini qarşıya qoyur. Sözü mənə seçkinliklərini dərk etmək və bunu anlatmaq sənətkardan xüsusi bacarıq tələb edir. Ritmik təkrarlar üslubun tələbindən irəli gəlir.

*İstərəm vəsli camalın ta qılam dərdə dəva,
Mən sənin bimarınam, özgə dəvanı neylərəm?
Ey müsəlmanlar, bilin kim, yar ilə xoşdur cahən,
Çünki yardan ayrı düşdüm, bu cahanı neylərəm?
Çox dualar qılmışam mən xaliqin dərgahına,
Çün muradım hasil olmaz, mən duanı neylərəm?*

[10, s.142].

Sözlərin “rəngi”

Maraqlıdır ki, bu qəzəldəki alınma vahidlər indi də anlaşılır, lakin buradakı bir milli sözümlər arxaik sözlər qrupuna keçdiyi üçün anlaşılması çətindir. Bu, qədim milli sözlərimiz sırasına daxil olan “ayıtmaq” felinin əsasındakı “aydır” sözüdür. Bu söz müasir dilimizdəki “demək” felinin arxaik sinonimidir. İndi də muğam mətnlərinin maraqlı nümunəsi kimi oxunan bu qəzəldə, təəssüf ki, ifaçılar həmin sözün mənasını aydınlaşdırmadıqlarından başqa bir söz – “öldü” sözü işlədirlər ki, bu, qəzəlin ümumi ruhuna tamamilə yaddır. Qəribədir ki, muğam ustalarının, demək olar, hamısı son beytdəki “fəğan” sözünə əsaslanaraq “aydır” sözünü “öldü” sözü ilə əvəz edirlər. Prof. Y.Seyidov da öz araşdırmasında qəzəlin məqtə beytində “aydır” yerinə “öldü” işlətməmişdir. Yəqin ki, o, əsərin hansısa yanlış nəşrindən istifadə etmişdir.

İ.Nəsiminin dilində bu gün üçün mənası köhnəlmiş sözlərdən biri də “oxumaq” felidir. Məlumdur ki, müasir dilimizdə “təhsil almaq” və “mütaliə etmək” anlamlarında işlənən bu söz ədəbi dilimizin qədim və orta dövründə fərqli mənə daşmışdır. Məsələn, “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının dilində o, ilk mənasından (məsələn, ismi-əzəm oxumaq) başqa, həm də “çağırmaq” mənasında işlənmişdir: *Baybörə bəg bazirganlarını yanına oxıdı, buyuruq etdi* [8, s.53]. Nəsiminin dilində isə tamamilə fərqli bir mənşərə ilə qarşılaşırıq: Burada “oxumaq” sözü “demək” mənasında özünü göstərir:

*Nə hikmətdir, əya, ey hüsnü-ziba,
Səni aləmlərə sultan oxurlar?
Fəda qıl canını, sən, ey Nəsimi,
Ki, canı yar üçün qurban oxurlar*

[10, s.210].

Nəsiminin dilindəki maraqlı faktlardan biri də budur ki, “bənzər” sözü “bənziş” şəklində işlədilmişdir:

*Surətdə gərçi bənzişi çoxdur Nəsiminin,
Mənidə adı hər həcərin kimiya degil*

[10, s.121].

Nəsiminin dilində “göydürmək” adlı feil də var ki, ilk baxışda çağdaş dilimizdə çox işlək olan “göynətmək” felinin arxaik forması kimi görünür, lakin sözün mənası bunu deməyə imkan vermir:

*Xumari-mehriniz göydürdü canı,
Yetir şərbət vüsalından nəhanım*

[10, s.126].

“Göydürmək” sözü araşdırılmasına ehtiyac duyulan maraqlı faktlardandır. Dilimizdə “göy” sözü əsasında bir sıra həqiqi və məcazi anlam daşıyan sözlər vardır. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində dərddli adamların göy rəngdə geyinmələri, xalq arasındakı xəsis adamlar haqqında “necə də göydür” ifadəsi, “ağırmaq” mənasında “göynətmək” feli və s. kimi leksik-qrammatik vahidlər diqqəti çəkir. Nəsiminin dilindəki “göydürmək” feli tamamilə fərqlidir. Yəni, bu söz mehdən,

məhəbbətdən canın ağrımığı mənasında ifadə olunmur. Fikrimizcə, Nəsimi dili nə qədər incələnsə, yenə də azdır, çünki araşdırmalar çoxalıb dərinləşdikcə yeni-yeni dil faktları və mənalarla qarşılaşırıq. “Sözsüz ki, hər bir sənətkar ədəbiyyatda müəyyən qədər rol oynadığı kimi, ədəbi dilimizdə də öz sözünü deyir, onun maraqlı, zəngin faktlarından istifadə prosesində özü də bilərəkdən və ya bilməyərəkdən sözü və ya ifadəni o vaxta qədər bəlli olmayan bir mənasında işlədir, yaxud dil faktlarından elə məqamlarda istifadə edir ki, müəyyən yeniliklərə səbəb olur. Bununla da, ədəbi dilimizə xidmət edir” [5, s.216]. Bu anlamda, Nəsiminin əməyi, doğrudan da, əvəzolunmazdır.

Nəsiminin dilində şairin qələminə xas olan bir çox ifadələrə rast gəlirik. Həmin ifadələr çox zaman izafət formasında olsa da, şirinliyi ilə seçilir. Bu mənada “vüsəl təmənnası”, yəni “təmənnayi-vüsəl” maraqlı və uğurlu dil faktlarındandır:

*Səfavü zövqi-dünyaya, könül, aldanma, al eylər,
Səni salar bu sevdaya, özü qeyri-xəyal eylər...
Nəsimi xəstəyə sənsiz Süleyman mülkünü versən,
Ol anı bir çöpə saymaz, təmənnayi-vüsəl eylər*

[10, s.216].

İ.Nəsimi söz aləmində özünəxas izi olduğuna inanmışdır. Fikrimizcə, aşağıdakı nümunələr bu fikri təsdiq edir:

*Ey Nəsimi, cahanı tutdu sözün,
Övnəkəllah ki, şahı-kişvərsən!*

[10, s.163].

Bu beyt də Nəsiminin onu söz aləminin seçilən nümayəndələrindən olduğunu bir daha yada salır.

*Çün yəqin bildi Nəsimi ağzının var olduğun,
Ol yəqini sən güman etmək dilərsən, etməgil*

[10, s.122].

Şair onun sözünü dinləyən ariflərin incilər qazanacağını bildirir. Nəsimi sözünün dəyəri, əhəmiyyəti, doğrudan da, böyükdür:

*Qulağı arifin ta kim, Nəsiminin sözün dinlər,
Sədəftək incilər ağzı dolar dür şahivarından*

[10, s.156].

Nəsimi sözü harada, hansı məqamda deyilsə də, deyiliş-düzülüş nizamına malikdir. Bu həqiqəti şairin özü də etiraf etmişdir:

*Vəslində Nəsimi sözünü arşə çıxardı,
Qanğı sədəfin incisi buldu bu nizamı*

[10, s.99].

Aşağıdakı beytdə isə ifadə və məna yüksəkliyin ən gözəl və yüksək həddindədir. Belə ki, şair sözü bütün qiymətli incilərdən yuxarıda dayanır, hətta bu sözə susamaq məqamları da vardır:

*Dur, Nəsimi, sözünü töhfə üçün bəhrə ilə,
Kim, anın diqqətinə dürr ilə mərcan susadı*

[10, s.109].

Frazeoloji birləşmələr

Nəsiminin dilində maraqlı və orijinal frazeoloji birləşmələr bədii-estetik səviyyəsi və poetik imkanlarının genişliyi ilə diqqəti cəlb edir. Maraqlıdır ki, bu dil vahidləri təzəliyi, tərəvəti ilə yüksəkdə dayanır. “Fikrin ifadəsində elastiklik, anlaşılıqlıq, emosionallıq və ekspressivlik kimi məziyyətlərin yüksəlişi öz başlanğıcını poetik dilin ahəngində görünməyə və tərəqqi etməyə başlayan təzələnmələrdən alır. Canlı ünsiyyət dilinin poeziyaya güclü nüfuzu, təbii haldır ki, bədii düşüncənin də aydınlaşma prosesinə, yeni poetik əhvali-ruhiyyənin formalaşmasına müsbət təsirini göstərir” [7, s.24]. Bədii imkanları azalmayan, əksinə, işləndikcə çoxalan, qələmdən-qələmə inkişaf edən xalq təfəkkürünün ifadəçisi olsa da, ayrı-ayrı söz ustaları tərəfindən cilalanan bu bədii dil faktları o dərəcədə inkişaf etmişdir ki, artıq dilimizin qanına hopmuşdur. Onlardan bəhrələnən sənətkarlar özləri də frazem səviyyəli ifadələrin yaradıcısına çevrilmişlər. Bu prosesdə meydana çıxan novatorluq “müəllifli” frazeoloji birləşməsinə səbəb olmuşdur. Bədii dildə elə frazeoloji birləşmələr tapmaq mümkündür ki, onların daxilində xalq və müəllif təfəkkürü vəhdət təşkil edir. Bu, frazeoloji birləşmələr üzərindəki dəyişmə əməliyyatı və ya sənətkarın öz qələminə

məxsus yeni sabit birləşmələrin yaranması ilə bağlıdır. Bəzən də hər hansı bir müəllif özündən əvvəl yaşayıb yaradan başqa bir şairin dilində işlənən frazeoloji ifadəni elə bir məqama gətirir ki, onun yeniliyi şübhə doğurmur. “Könül aparmaq” ifadəsinə ilk dəfə yazılı ədəbi dilimizdə Həsənoğlunun “Apardı könlümü bir xoş qəmərüz canfəza dilbər” misrası ilə başlanan məşhur qəzəlinə rast gəlirik. Sonralar bu ifadə Nəsimi dilində də işlənmişdir:

*Apardı könlümü məndən bu gün ol cənnətin huri,
Götür pərdə camalından ki, sənsən eynimin nuri*

[10, s.104].

Və ya:

*Apardı könlümü bir çeşmi məxmur,
Kim ola istəmər ol hüsnə məğrur*

[10, s.251].

Şairin dilindəki “könlüm quşu” ifadəsini sonralar Vaqif və Şəhriyar kimi sənətkarlarımızın əsərlərində də müşahidə edirik:

*Könlüm quşu əsfəldədir, vəqt oldu pərvaz eyləyə,
Simurği-qafə qürb olan ərş üstünə cövlan gərək*

[10, s.114].

Bədii üslubda obrazlılığın fəallaşdırılması uğurlu dil vahidləri ilə reallaşır. Bu anlamda məcaziliyin dərinliyi ilə seçilən frazeoloji birləşmələr dəyərli dil faktlarıdır. Bədii dili onlarsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Nəsiminin dilindəki frazemlər yeniliyi və özünəməxsusluğu ilə fərqlənir. Bu baxımdan, “könlü vermək” ifadəsi üslub gözəlliyi ilə diqqəti çəkir və o, şairin dilində maraqlı bir məqamda işlənmişdir. “Saçın zəncirinə könlü vermək” kimi uğurlu bədii dil nümunəsinə əvvəl Nəsiminin, sonra isə “saçın zəncirinə könlü bağlamaq” şəklində Vaqifin dilində rast gəlirik. Belə faktlar Nəsimi dilinin özündən əvvəlki və sonrakı Azərbaycan dili ilə bağlılığını göstərir. Prof. Y.Seyidov yazır: “Azərbaycan poeziya dili Nəsimidən sonra böyük inkişaf yolu keçmiş, müxtəlif mərhələlərdən adlayaraq müasir ədəbi dilimizin tərkibinə daxil olmuşdur. Bu mərhələnin əzəməti, meydana gətirdiyi yeni ədəbi dil qolları, ədəbi dilin formalaşmasında poeziya dili ilə yanaşı, nəsr dilinin, elmi və publisistik üslubların təsiri müasir ədəbi dilimizlə Nəsimi dilinin əlaqəsini bir qədər solğun göstərsə də, bu

əlaqəni aradan qaldıra bilməmişdir” [11, s.15]. Doğrudan da, Nəsimi yaradıcılığı ilə meydana çıxan ədəbi dil xüsusiyyətləri çağdaş dövrümüzün ədəbi dilini böyük şairin dili ilə əlaqələndirə bilir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlər Nəsimi dilinin orijinallığını, onun dərinlən və hərtərəfli araşdırılmağa layiq olduğunu təsdiq edir. Araşdırma göstərir ki, Nəsimi sadə və zəngin Azərbaycan xalq danışığı dilini ədəbi dil səviyyəsinə yüksəldən şair kimi dil tariximizdə xüsusi çəkisi olan şairlərdəndir. Onun qələminə məxsus olan bir sıra ifadələr ədəbi dilimizin uğurlu faktlarındandır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Abdulla K. (2016). Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı, MTM-Innovation. 360 s.
2. Bəylərova A. (2008). Bədii dildə üslubi fiqurlar. Bakı, Nurlan. 210 s.
3. Cəfərov S. (2007). Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Şərq-Qərb. 192 s.
4. Əsgərova T. (2009). Nəsiminin dilində ismi frazeoloji vahidlər. Ankara, Kültür Evreni. № 35.
5. Həsənova S. (2018). Dilimiz mənəvi kimliyimizdir. Naxçıvan, Əcəmi. 414 s.
6. Hüseynov M. (2008). Dil və poeziya. Bakı, Elm. 434 s.
7. Hüseynov M. (2013). Poetik frazeologiya. Bakı, Elm və təhsil. 166 s.
8. Kitabı-Dədə Qorqud. (2004). Bakı, Öndər nəşriyyat. 376 s.
9. Qurbanov A. (2019). Əsərləri, III c. Bakı, AMEA. 512 s.
10. Nəsimi. (2004). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Lider.
11. Seyidov Y. (2007). Nəsiminin dili. Əsərləri, Bakı, Universitet nəşriyyatı. s.256.
12. Səfərov M. (2016). Bədii əsərlərdə metaforalar. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, Elm və təhsil. s.35-40.

Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül problemi və ona elmi-nəzəri münasibət

Sevinc Rəsulova

Pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, Bakı Şəhəri üzrə Təhsil İdarəsi. Azərbaycan.

E-mail: rasulova.s@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0003-1070-6069>

XÜLASƏ

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında milli uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixi ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Həmin fərqli fikirlərin tarixi XX yüzilliyin əvvəllərindən başlamış və son dövrlərə qədər davam etmişdir. Bu mühüm problemlə bağlı müxtəlif fikir və qənaətlər mövcuddur. Bu cür fikir və qənaətlər uşaq ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almamaqdan irəli gəlmişdir. Təəssüf ki, həmin qənaətlər Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına aid proqramlara və dərsliklərə də yol tapmışdır. Məqalədə bu barədə Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrində mövcud olan mülahizə və qənaətlər nəzərdən keçirilir. Eyni zamanda Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tapdığı konkret tarixi dövr müəyyən edilir. Faktlarla qeyd edilir ki, ədəbiyyatın müstəqil bir qolu kimi Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı XIX əsrin 70-80-ci illərində təşəkkül tapmışdır. Onun ilk nümayəndəsi, yəni uşaq ədəbiyyatımızın banisi kimi S.Ə.Şirvanini qəbul etməliyik.

AÇAR SÖZLƏR

Azərbaycan ədəbiyyatı, uşaq ədəbiyyatı, ədəbi-nəzəri fikir, XIX əsr, Seyid Əzim Şirvani yaradıcılığı

MƏQALƏ TARİXÇƏSİ

göndərilib – 20.05.2020

qəbul edilib – 02.06.2020

TEACHING OF AZERBAIJANI LANGUAGE AND LITERATURE

2020, VOL. 264, NO. 2, 126–139

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.341>

CHILDREN'S LITERATURE

The problem of the formation of Azerbaijan children's literature its scientific-theoretical attitude to it

Sevinj Rasulova

Doctor of Philosophy in Pedagogy, Baku City Education Department. Azerbaijan.

E-mail: rasulova.s@mail.ru<https://orcid.org/0000-0003-1070-6069>**ABSTRACT**

There is no unanimous opinion about the history of national children's literature in the Azerbaijani literature. The history of these different ideas dates back to the beginning of the 20th century and lasted until recently. There are various savings related to this important problem. Such ideas and beliefs were based on ignoring the characteristics of children's literature. Unfortunately, these conclusions have also been found in programs and textbooks related to Azerbaijani children's literature. The article considers the existing judgments and conclusions in the Azerbaijani literary-theoretical view. At the same time, a certain historical period in which Azerbaijani children's literature was created. Facts prove that Azerbaijani children's literature was created in 70-80s of the XIX century, as an independent branch of literature. We must accept S.A.Shirvani as his first representative and founder of our children's literature.

KEYWORDS

Azerbaijan literature, child literature, literary-theoretical thought, XIX century, creativity of Seyid Azim Shirvani

ARTICLE HISTORY

Received – 20.05.2020

Accepted – 02.06.2020

Giriş / Introduction

Azərbaycanda maarifçi-realist təfəkkür tipinin formalaşdığı, onun söz sərvətinə, ədəbiyyat və mədəni həyata sirayət etdiyi zaman kəsimi XIX yüzilliyin 30-40-cı illərindən başlamışdır. 1920-ci ildə ölkədə sovet-bolşevik hakimiyyət rejiminin qərarlaşdığı tarixi dövrə qədər davam edir. Əlbəttə, bu faktor təkcə “böyükələr üçün” yaradılan mənəvi sərvəti əhatə etmir, “kiçiklər üçün” olan ədəbiyyatı da öz ağışuna alır. Ancaq burada fərqli bir cəhəti mütləq mənada nəzərə almaq lazım gəlir. Maarifçi-realist təfəkkür tərzii, idrak sistemi “böyükələr üçün” ədəbiyyatdan fərqli olaraq uşaq ədəbiyyatının təkcə metod və üslub tipini, həyata, ictimai varlığa baxış, münasibət və təsvir üsulunu dəyişdirmir, həm də onun təşəkkülünü şərtləndirir. Belə ki, Azərbaycanda böyükələr üçün yaranan söz sərvəti maarifçi-realizmin zühuruna qədər çoxəsrlilik, uzun ömürlü, keşməkeşli, zəngin və məhsuldar bir yol keçib gəlmişdi. Təəssüf ki, bu inkişaf yolunda “kiçiklər üçün” ədəbiyyat ona yoldaşlıq edə bilməmişdi. Çünki belə bir ədəbiyyatın özü yox idi. Başqa sözlə desək, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül və ilkin yaranış çağı məhz maarifçilik hərəkatının, maarifçi-realist ədəbi-ictimai prosesin baş verdiyi tarixi mərhələnin payına düşür. Mühüm bir ədəbi-mədəni hadisə, ədəbiyyatın müstəqil bir qolu kimi onun bətnində yetişib, onun qoynunda nəşət və pərvəriş tapmışdır. Yəni bizdə uşaq ədəbiyyatını söz sənətinin müstəqil bir qolu kimi maarifçi-realist ədəbi hərəkat və proses olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Təbii ki, bu hökmü verərkən biz Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül çağını, təşəkkül səbəblərini və ilkin inkişaf mərhələsini nəzərdə tuturuq. Sovet dönəmində isə “kiçiklər üçün” söz sərvətinin inkişafına bir başqa prizmadan yanaşmaq lazım gəlirdi.

Uşaq ədəbiyyatına olan elmi-nəzəri münasibət

Təəssüf ki, ədəbiyyatşünaslığımızda uzun onilliklər boyunca Azərbaycan uşaq ədəbiyyatına və onun təşəkkülünə yanlış münasibət hakim olmuşdur. Əslində uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixinə yanlış, qeyri-obyektiv münasibət uşaq ədəbiyyatının xarakterinə, spesifikasına, səciyyə və mahiyyətinə yanlış, qeyri-elmi münasibət və baxışdan irəli gəlmişdir. Bu yanlışlıq və dolaşlıqlığın əsas məğzi, mahiyyəti nədən ibarətdir və o, nələrə səbəb olmuşdur? Suala konkret olaraq belə cavab vermək olar: Uşaq ədəbiyyatından danışarkən söz sənətinin bir qolu kimi onun xüsusiyyətləri, spesifikası, məxsusi əlamətləri nəzərə alınmamış, “böyükələr üçün” ədəbiyyatdan fərqi

unudulmuş, nəticədə ədəbiyyatın hər iki qolunun (“böyükələr üçün” və “kiçiklər üçün”) tarixi eyniləşdirilmişdir. Təbii ki, bu yanlış bir tendensiyadır. Nə ədəbi təsərrüfatı və onun məhsullarını obyektiv öyrənməyə, təhlil etməyə xidmət etmir, nə də uşaq ədəbiyyatının obyektiv elmi tarixini yaratmağa imkan vermir. Halbuki hər bir ədəbi nümunəni, hər bir ədəbi təmayül və cərəyana mənsub bədii örnəyi öz parametrləri, meyarları ilə öyrənməyə ciddi ehtiyac var.

Bizim ədəbiyyatşünaslığımızda uşaq ədəbiyyatına öz ölçüləri ilə yanaşmamaq gətirib ona çıxarmışdır ki, bəziləri onu Nizamidən, bəziləri Füzulidən, bəziləri daha əvvəlki və sonrakı sənətkarlar tərəfindən yaradıldığı qənaətinə gəlmişlər. Nəticədə uşaq ədəbiyyatımızın elmi və obyektiv tarixini yaratmaqda bir dolaşıqlıq, müəmmalı situasiya, aydın olmayan mənzərə yaranmışdır. Həmin fikir və qənaətlərin yığcam şəkildə xülasəsini nəzərdən keçirək. Bu, bizə mövcud mənzərəni daha dolğun təsəvvür etməyə imkan yaradar.

Bir məsələni xatırlatmaq yerinə düşər. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixi və inkişaf yolu barədə XX əsrin 60-cı illərinə qədər seyrək tədqiqatlar aparılsa da, müəyyən fikir və mülahizələr söylənsə də, onun fundamental tədqiqi aspektində təşəbbüslər 60-cı illərdən başlayır.

P.Allahverdioğlunun (Saleh) 1962-ci ildə yazdığı bir məqaləsinin adı belədir: “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında tərbiyə məsələlərinə dair (şifahi ədəbiyyatda, Nizamidə, Füzulidə)” [14, s.47-51]. Müəllifin yazılı ədəbiyyatımızda uşaq ədəbiyyatının tarixinin Nizamidən başladığı, nəinki məqalənin mətnində, onun sərlövhesində də qabarıq şəkildə görünür. Doğrudur, alim, ümumiyyətlə, uşaq ədəbiyyatının tarixini folklordan başlayır. Bu fikirlə razılaşmaq olardı. Çünki xalq yaradıcılığının bir qolunu da uşaq folkloru təşkil edir. Ancaq etiraz doğuran məqam budur ki, məqalədə pedaqoq alimin araşdırmaya cəlb etdiyi nümunələri, əsasən, uşaq folkloru örnəkləri deyil, ümumiyyətlə, kütləvi dinləyici üçün ərsəyə gətirilən şifahi xalq yaradıcılığı nümunələri təşkil edir. Alim yazılı ədəbiyyatda Nizamini Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının banisi sayır. Həmin müəllif iki il sonra yazdığı fəlsəfə doktoru dissertasiyasında fikrini dəyişir və bu dəfə Məhəmməd Füzulini “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının banisi” elan edir [16, s.8].

Uşaq ədəbiyyatımızın araşdırıcılarından Ə.Əzizovun mövqeyi də P.Allahverdioğlunun əvvəlki qənaəti ilə uzlaşır. “Uşaqların sevimliləri” adlı monoqrafik tədqiqatında o, bu barədə mövqeyini belə bildirir: “Azərbaycan klassik uşaq ədəbiyyatı nümunələrinə Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında, xüsusilə onun “Sirlər xəzinəsi”, “Yeddi gözəl” və “İsgəndərnamə” poemalarında, M.Füzulinin alleqorik əsərlərində, Q.Zakir və S.Ə.Şirvaninin təmsillərində rast gəlirik” [4, s.4].

Göründüyü kimi, burada yazılı ədəbiyyatımızda ilk uşaq əsərləri Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında tapılır, Füzulinin alleqorik əsərləri, Qasım bəy Zakirin təmsilləri də “kiçiklər üçün” söz sənəti nümunələri kimi dəyərləndirilir.

F.Fərhadov və A.Hacıyevin həmmüəllifi olduqları “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” adlı dərs vəsaitində də Nizami uşaq ədəbiyyatımızın müəssisi kimi qələmə verilir. Nizami Gəncəvi və Məhəmməd Füzuliyə uşaq ədəbiyyatının təmsilçiləri kimi ayrıca oçerklər həsr olunur [Fərhadov F., Hacıyev A. 2012]. Ümumiyyətlə, ali məktəblərdə “Uşaq ədəbiyyatı” fənninin tədrisi üçün tərtib olunmuş və yazılmış proqramlarda, tədris vəsaitlərində, dərsliklərdə, bir qayda olaraq, Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının tarixi “Kitabi-Dədə Qorqud” eposundan və Nizamidən başlayır.

Təqdirəlayiq cəhətdir ki, Z.Xəlil və F.Əsgərlinin, həmçinin B.Həsənlinin müəllifi olduğu dərsliklərdə problemə daha həssas yanaşaraq yazılı söz xəzinəmizdə N.Gəncəvidən A.Bakıxanova qədərki uşaqlara yararlı bədii məhsullara “Qədim və orta əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatında uşaq mütaliəsi nümunələri” kimi baxmışlar. Ancaq başqa tədqiqat, dərslik və tədris-metodiki vəsaitlərdə yanlışlıq hələ də qalmaqdadır.

Bunun səbəbi nədir? “Kiçiklər üçün” bədii sərvətdən danışan mütəxəssislərimiz Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının başlanğıcını, tarixini, tarixi inkişaf yolunu, təmsilçilərini müəyyənləşdirərkən nəyi atıb, nəyi tutur, nəyi nəzərə alıb, nəyi nəzərdən qaçıırırlar? Onların problemə qeyri-elmi, qeyri-obyektiv münasibəti nəyə səbəb olur, hansı nəticələr doğurur?

Əlbəttə, bunun başlıca səbəbini uşaq ədəbiyyatından bəhs edən alimlərimizin ilk növbədə həmin ədəbiyyata onların öz meyarları, öz qəlibləri, öz təyinat və parametrləri ilə yanaşmamasıdır. Onlar söz xəzinəmizdə kiçiklərə yararlı hər nə görürlərsə, onu uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi qəbul edirlər. Belə örnəklər isə daha çox təmsillər, alleqorik əsərlər, öyüd-nəsihətlər, əxlaqi-didaktik məzmunlu hekayətlər, mənzum hekayələr, tərbiyəvi məzmun və ruha malik bədii mətnlər və s.-dir. Klassik şərq ədəbi meydanında, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında bu cür istənilən qədər bədii nümunəyə rast gəlmək mümkündür. XII əsrdə yaşamış Nizamidən, Şirvanidən başlamış Ə.Təbrizi, A.Ərdəbili, Ş.İ.Xətai, Füzuli, Fədai, Əmani, S.Təbrizi və s. onlarla sənətkarımızın yaradıcılığında belə nümunələrin sayı kifayət qədər çoxdur. Uşaq ədəbiyyatımızın tarixindən danışarkən mütəxəssislərimizin diqqətini də cəlb edən məhz budur.

Maraqlıdır ki, təmsillərin uşaq ədəbiyyatı kimi qəbul edilməsi yalnız bizim ədəbiyyatşünaslarımıza aid məsələ deyil. Dünyanın bəzi tanınmış filoloqları da təmsilləri həm də uşaq ədəbiyyatı nümunəsi sayırlar. Məsələn, E.Brandis təmsilləri “kiçiklər üçün” yaranan mənəvi sərvət kimi qəbul edir və dünya uşaq ədəbiyyatının

tarixini də ilk böyük təmsilnəvis (təmsilyazan) Ezopdan başlamağı məsləhət görür və yazır: “Uşaq ədəbiyyatının tarixi Ezopun təmsillərindən başlanır” [17, s.16].

Beləliklə, uşaq ədəbiyyatından bəhs edən mütəxəssislərimiz bədii ədəbiyyatın tarixi meydanında kiçiklərin mütaliəsinə yararlı nə görür, nəyi tapırlarsa, onu uşaq ədəbiyyatı nümunəsi hesab edirlər. Başqa sözlə, uşaq ədəbiyyatı ilə uşaqlara yararlı ədəbiyyatın sərhədini ayırmırlar. Nəzəri cəhətdən, yəqin ki, ədəbiyyatın bu iki yolunun ciddi, əsaslı fərqlərə malik olduğunu bilirlər, lakin onu praktiki materiala tətbiq edərkən yanlışlığa və dolaşılığa yol verirlər.

Doğrudan da, dünyanın klassik uşaq ədəbiyyatı mütəxəssislərinin, alim və pedaqoqlarının çoxdan sübut və qəbul etdiyi prinsipə görə “kiçiklər üçün” bədii sərvətlə “böyüklər üçün” ədəbiyyatın oxşar, üst-üstə düşən, kəsişən cəhətləri olduğu kimi, kifayət qədər fərqli, ayrılan məziyyətləri də mövcuddur. Daha doğrusu, uşaq ədəbiyyatı kiçiklərin psixologiyasını, idrakını, zövqünü, maraqlarını, həyata baxışını və s. nəzərə almaqla yaranan ədəbiyyatdır. Onun özünəməxsus xüsusiyyətləri, spesifikasi, əlamətləri, ifadə tərz, hətta dil və üslub xüsusiyyətləri, belə demək mümkünsə, “müstəqil hüquq və qanunları” vardır. Biz rus ədəbiyyatşünaslığındakı belə bir fikirlə tamamilə razılaşıırıq: “Ciddi şəkildə deyilsə, uşaq ədəbiyyatı o ədəbiyyatdır ki, söz ustaları tərəfindən xüsusi olaraq uşaqlar üçün yaradılır. Ancaq bundan başqa gənc oxucular özləri üçün ümumi ədəbiyyatdan da çox şey götürürlər (Məsələn, A.S.Puşkinin nağılları, İ.A.Krılovun təmsilləri, A.V.Koltsovun mahnıları, folklor əsərləri və s.). Beləliklə, “uşaq oxusu” deyilən yeni bir termin də yaranır ki, uşaqların oxuduğu əsərləri əhatə edir. Bu iki anlayış bəzən çarpazlaşır, belə ki, ümumi ədəbiyyatda elə əsərlər var ki, biz artıq onları uşaqlar üçün olanlardan ayırmırıq” [18, s.8].

Beynəlxalq aləmdə peşəkar uşaq ədəbiyyatı mütəxəssislərinin rəyinə görə “kiçiklər üçün” yazmaq heç də asan deyil. Uşaq ədəbiyyatı elmin və sənətin bir neçə sahəsini özündə birləşdirir. Bunlar bədii istedad, psixoloqluq, pedaqoqluq və alimlikdir. Yəni uşaq yazıçısı, həm də pedaqoq, kiçik oxucuların psixologiyasını anlayan psixoloq, cəmiyyət və təbiətdəki müəyyən hadisə və proseslərdən xəbərdar, az-çox elmi məlumatla malik alim olmalıdır. Uşaqların idrak, maraq, istək, arzu, zövq və baxışlarını, psixologiyasını anlamalı və bunu öz əsərlərində nəzərə almağı bacarmalıdır. Nəticə etibarilə uşaq ədəbiyyatı ümumi ədəbiyyatın ondan ayrılmış məxsusi bir qolu, ayrıca bir sahəsidir. Elə buna görə də onun tarixini, ədəbiyyatın ümumi axarındakı ayrıca yerini, mövqeyini, inkişaf istiqamətini, özünəməxsus çəkisini öyrənmək, izləmək və üzə çıxarmaq ədəbiyyatşünaslığın başlıca vəzifələrindən biridir. Bu, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığına da aid bir problemdir. Çünki biz Azərbaycan

uşaq ədəbiyyatından danışırıqsa, təbii ki, onun təşəkkül çağını, inkişaf tarixini, əsas inkişaf mərhələlərini də müəyyənləşdirməliyik.

Bəs Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixini nə vaxta aid etmək olar? Onun müəssisi kimdir? İnkişaf mərhələləri hansılardır? Uşaq ədəbiyyatımızın sərhədləri tarixin hansı çağından başlayır və tarixi inkişaf mənzərəsi və prosesi necə baş vermişdir? Əlbəttə, bu suallara obyektiv cavab verməkdən ötrü biz uşaq ədəbiyyatımıza öz “müstəqil hüquq və qanunları” çərçivəsində nəzər salmalı, təhlilə cəlb etməliyik.

A.O.Çernyayevski və S.Vəlibəyov “Vətən dili” (1888) dərsliyinin II hissəsinə yazdıqları müqəddimədə Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində Həsənəli xan Qaradağidən başqa uşaqlar üçün əsər inşa edən elə bir qələm sahibi tapa bilmir, bu sahədə onu milli arenada ilk və yeganə sənətkar hesab edirlər [1, s.3].

Burada maraqlı bir məsələyə də diqqət yetirmək lazım gəlir. H.Qaradağidən əvvəl S.Ə.Şirvani şagirdlər üçün “Rəbiül-ətfal” (1878) və “Tacül-kütüb” (1883) dərslikləri hazırlamışdı. Bu kitablarda çoxlu sayda poeziya və nəsr nümunələri var idi. Hər iki dərslik və orada bilavasitə şagirdlərə ünvanlanmış bədii mətnlər A.O.Çernyayevskiyə məlum idi. Belə ki, S.Ə.Şirvani hər iki dərsliyi hazırlayıb tamamladıqdan sonra onları “Müntəxabat” adı altında birləşdirib çap üçün Qafqaz Təhsil İdarəsinə təqdim etdi. “Müntəxabat” Qafqaz Təhsil İdarəsinin müdiri K.P.Yanovskinin 13 avqust 1883-cü il tarixli məktubu ilə rəy almaq üçün Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasına göndərildi. Seminariyanın Azərbaycan dili və şəriət müəllimi Hüseyn Əfəndi Qayıbov dərsliyə müsbət rəy yazsa da, A.O.Çernyayevskinin yazılı rəyi mənfə oldu. O, “Tacül-kütüb”dəki nəsr nümunələrinin dilinin sadəliyini bəyənsə də, bu hekayələrdə həyat həqiqətinin olmadığını, onların mücərrəd məzmun və ideyalara malik olduğunu bildirir. “Rəbiül-ətfal”dakı şeirləri də canlı, real həyatdan uzaq, quru, çılpaq öyüdnəsihətlərdən ibarət, təsirsiz əxlaqi-didaktik moizələrdən ibarət nümunələr kimi tənqid etdi. “Müntəxabat”ın hər iki hissəsinin dərslik kimi tədrisə yaramadığını bildirdi [6].

Göründüyü kimi, S.Ə.Şirvaninin dərslikləri A.O.Çernyayevskiyə bəlli olsa da, o, bu əsərləri uşaq ədəbiyyatı nümunəsi kimi bəyənməmiş və qəbul etməmişdi. Ona görə də nə Seyid Əzimin uşaqlar üçün əsərlər yazan bir sənətkar kimi adını xatırlatmış, nə də bu nümunələrdən “Vətən dili”nə daxil etmişdi.

Tanınmış pedaqoq sənətkar Rəşid bəy Əfəndizadə sonralar, daha doğrusu, sovet hakimiyyəti illərində yazdığı avtobioqrafik xatirələrində özünü milli uşaq ədəbiyyatımızın banisi kimi təqdim edirdi. Müəllif qeyd edirdi ki: “Bu müddət ərzində mən görkəmli rus pedaqoqu K.Uşinskinin “Rodnoye slovo”, “Detskiy mir” dərsliklərinin nümunəsi əsasında türk (Azərbaycan – S.R.) dilində (İstanbulda) ilk iki

dərslisi nəşr etdirdim: “Bəsirətül-ətfal” və “Uşaq bağçası”. Buna görə məni türk dilində bədii uşaq ədəbiyyatı və dramaturgiyasının banisi hesab edirlər” [10 s.25].

Ə.Əkbərov 1912-ci ildə (№ 16) “İqbal” qəzetində dərc olunan “Ədəbiyyata dair” sərlövhəli bir məqaləsində M.T.Sidqinin yaradıcılıq fəaliyyətindən söz açır və onu milli uşaq ədəbiyyatımızın təməldəşsi kimi qiymətləndirir [Əkbərov Ə. 1912].

Ədəbiyyatşünaslığımızda “kiçiklər üçün” ədəbiyyatımızın ilk müəssisi kimi A.Şaiqi nişan verənlər də var. Məsələn, sovet dönəmində 20-30-cu illər uşaq ədəbiyyatımızın inkişafına istər nəzəri şəkildə istiqamət verən, istərsə də kiçik yaşlı uşaqlar üçün milli dildə dəyərli əsərlər yaradan Mikayıl Rzaquluzadə 1926-cı ildə “Yeni məktəb” jurnalında işıq üzü görən bir məqaləsini bütövlükdə uşaq ədəbiyyatına həsr etmişdir [Rzaquluzadə M. 1926]. Məqalədə A.Şaiqin uşaqlar üçün yaradıcılığına daha çox diqqət yetirən müəllif belə bir subyektiv qənaətə gələrək demişdir: “Heç şübhə yox ki, bu ad, yəni “cocuq ədəbiyyatı” adı altında toplana biləcək əsərlər fitrətən müəllim yaranmış olan hörmətli Abdulla Şaiqin yazmış olduğu cocuq kitablarıdır. Bunlardan bilxassə “Murad”, “Şələquyruq”, “Tıq-tıq xanım”... kimi cocuqlarımız tərəfindən çox böyük maraq və həvəslə oxunan, həm də pedaqoji nöqtəyi-nəzərdən pək qiymətli olan əsərlərdir... Bundan başqaları isə yox kimidir” [12, s.13].

Eyni fikirləri M.Rzaquluzadə 1940-cı ildə çap olunan “Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı” adlı məqaləsində də təkrar edir. Həmin məqalədə deyilən fikirlərə sadəcə olaraq onu da əlavə edir ki, “Azərbaycanın böyük revolyusion satirik xalq şairi M.Ə.Sabir də uşaqlar üçün şeirlər yazmışdır” [13, s.279].

Bu fikirləri söyləyərkən müəllifin subyektiv mülahizələrə söykəndiyi, tarixi həqiqəti təhrif etdiyi, hakim siyasi-ideoloji diktəyə söykənib nihilist mövqə tutduğu göz qarşısındadır. Şübhəsiz ki, tənqidçi XIX-XX əsrlərin hədudlarında başqa qələm sahiblərinin də uşaqlar üçün dəyərli əsərlər yazdığını (məsələn, S.Ə.Şirvani, R.Əfəndizadə, A.Səhhət, S.M.Qənizadə, S.S.Axundov və s. sənətkarların) bilməmiş deyildi. Lakin o zaman proletkultçuluğun, vulqar sosiologizmin təsirinə qapılan M.Rzaquluzadə bolşevik rejiminin 20-30-cu illərdəki nihilist, tarixə və keçmişə inkarçı baxışından, mövqeyindən çıxış edərək haqqında danışdığımız dövrün (XIX-XX əsrlərin hədudlarının) başqa qələm sahiblərinin uşaq əsərlərini qəbul etmirdi.

20-30-cu illər ədəbiyyatşünaslığımızda 1920-ci ilə – sovet rejiminin qərarlaşdığı dövrə qədərki uşaq ədəbiyyatına və onun nailiyyətlərinə nihilist münasibət başqa tənqidçilərin, ədəbiyyat xadimlərinin mülahizə və baxışlarında da özünü büruzə verir. Ö.F.Nemanzadə 1926-cı ildə (№ 31) “Yeni məktəb” jurnalının səhifələrində oxuculara çatdırılan “Qiraət kitablarımızda mövhumat üsulu” adlı məqaləsində “sosialist inqilabının qələbəsinə qədər” yaranmış “ədəbiyyatımız”da, tədris kitablarımızda, uşaq

ədəbiyyatımızda “ciddi nöqsanlar” tapır. Həmin “nöqsanlar” bu ədəbiyyat və tədris kitablarını ehtiva edən çoxlu sayda əsərlərin məzmun, mündəricə, ideya və obrazlar aləmi etibarı ilə “mövhumat üsulunda” təzahür etməsi idi. Öz fikrini isbata yetirmək üçün müəllif M.Ə.Sabirin “Ağacların bəhsi” şeirini, habelə o vaxta qədər dərsləklərdə sıx-sıx yer alan “Aslan və iki öküz”, “Arı və qarğa” hekayələrini və s. əsərləri misal çəkir, onları tənqid edir. Bu əsərlərin məzmun və ahənginin “mövhumata yol açdığını” söyləyir. Hətta Sədi, C.Rumi, Lamartin, Krılov kimi dahi sənətkarların da əsərlərinin dərsləklərə salınıb uşaqlara mənəvi sərvət və tərbiyə vasitəsi kimi təqdim olunmasına etirazını bildirir. Bunu ancaq dini tərbiyəyə xidmət edən bir vasitə kimi dəyərləndirən müəllif yazır: “Bu gün çox şadlıqla qəbul edib nəşrinə çalışdığımız mövhumat üsulu yunanlardan Avropaya, ərəblərə, onlardan farslara, hindlilərə, türklərə keçən Sədilər, Cəlaləddinlər, Lamartinlər, Krılovlar, daha bir çox böyük simalar tərəfindən canlandırılan üsuldur ki, bu dini tərbiyənin yaratdığı üsuldan özgə bir zad deyildir” [11, s.285].

Vulqar sosiologizmin və proletkulçuluğun yaratdığı mənfi rezonans tənqidçi M. Hüseyinin də mülahizələrində öz əksini tapmışdır. O zamanın fəal tənqidçilərindən olan M.Hüseyinin 1927-ci ildə (№ 2-3) “Yeni məktəb” jurnalında uşaq ədəbiyyatına ümumi baxışını səciyyələndirən bir məqaləsi dərc olunur. Məqalədə o, həm inqilabaqədərki (sosialist inqilabı nəzərdə tutulur) uşaq ədəbiyyatı və onun vəziyyəti, həm də sovet dövründə uşaq ədəbiyyatının xüsusiyyətləri, məzmunu, mahiyyəti, vəzifələri barədə düşüncələrini bəyan edir. Təəssüf ki, müəllif milli uşaq ədəbiyyatımızın “inqilaba qədərki” bütün nailiyyətlərini inkar edir. Bu sahədə ortalığa qoyulan heç bir faydalı nümunə tapa bilmir. Tənqidçi bunun səbəblərini də izah etməyə cəhd göstərir və bu zaman hər şeyə vulqar sosioloji müstəvidə, ideoloji-inkarçı prizmadan baxır. “Rus çarlığının göstərişi ilə addım atan Azərbaycan maarifinin bu səciyyədən uzaq qaldığı” hökmünü verir. Bəzi “uşaq məcmuələrinin nəşr edildiyi”ni, lakin “az zaman keçmədən” onların “əhəmiyyətsiz olduğuna görə” bağlandığını söyləyir. Onu da bildirir ki, “bu cəmiyyət uşaq ədəbiyyatına uzun zaman ehtiyac hiss etməmiş və xüsusən məktəb uşaqlarının oxumaq və mütaliə etmək həvəslərini təmin etmək üçün bəzi zamanlar quru təşəbbüs belə göstərməmişdir [7, s.35]. Söylənən fikirlərin qeyri-elmi olduğu, tarixin məntiqinə söykənmədiyi göz qabağındadır. Belə ki, əsrin əvvəllərində nəşr olunan və az ömür yaşayan “Dəbistan” və “Rəhbər” jurnalları “əhəmiyyətsiz olduğuna” görə yox, maddi çətinlik ucbatından bağlanmışdı. Halbuki bu jurnallara ciddi ehtiyac olduğu kimi, onlar ədəbi-mədəni və pedaqoji həyat üçün, həqiqətən, faydalı işlər görürdülər. İkincisi isə XIX əsrin II yarısı və XX yüzilliyin ilk onilliklərində Azərbaycanın çoxlu sayda işıqlı zəka sahiblərinin həm yeni məktəblər

açmaq, həm də millət övladlarının mütaliəsi üçün dərsliklər, bədii və elmi əsərlər yaratmaq yolunda kifayət qədər uğurlu təşəbbüslər etdiyini də danmaq mümkün deyil. Müəllifin “məktəb əməkçi güruhuna düşmənlər hazırladığı kimi, maarifi də kütlədən uzaqlaşdırmışdır” – tezisində də tənqidi yanaşmamaq mümkün deyil. Əgər məktəb əməkçi xalqa “düşmənlər” hazırlayırdısa, bütün orta əsrlərin parlaq zəkaları, elm və sənət adamları, nəhayət, XIX-XX əsrlərin vətənpərvər, tərəqqipərvər ziyalıları, qələm sahibləri kimlər idilər? Doğrudanmı, onları xalqın düşmənləri elan etmək lazım gəlirdi? Yəqin ki, bu sualların cavablarını şərh etməyə ehtiyac yoxdur.

Nəhayət, M.Hüseynin aşağıdakı fikri üzərində dayanmaq: “Fərz edəlim, Azərnəşrin buraxmış olduğu “Tülkü və qurd” hekayəsi uşaqlara oxumaq üçün verilmişdir. Əcəba, böylə hekayələr bizim məfkurəmizə və bu gün məktəbdə öz təsirini göstərən yeni təlim və tərbiyə sistemində hansı yardımları göstərə bilər? Hər kəs etiraf edər ki, bu üsulda tərtib edilmiş uşaq ədəbiyyatının bizim üçün heç bir yararlı cəhəti yoxdur” [7, s.36]. Tənqidçi “Tülkü və qurd” hekayəsinin təmsalında, ümumiyyətlə, təmsilləri nəzərdə tutur. O da Ö.F.Nemanzadənin yuxarıda xatırladığımız məqaləsində irəli sürdüyü eyni fikrə şərik çıxır. Yəni təmsillər, alleqorik əsərlər körpələrin mənəvi qidası ola bilməz, tərbiyə və əxlaqın kamilləşməsində onların heç bir müsbət təsirindən, rolundan danışmaq mümkün deyil. Belə əsərləri mütaliə vasitəsi kimi uşaqlara təqdim etmək ancaq “mövhumat üsulu”na xidmət edir. Əlbəttə, fikrin yanlışlığını şərh etməyə ehtiyac yoxdur, çünki yaxşı yazılmış təmsillərin, alleqorik əsərlərin uşaqların maraq dairəsinə, zövq və istəklərinə cavab verdiyi, onların mənəvi və estetik zövqünü oxşadığı məlum və sübut olunmuş həqiqətdir.

Gərəkli bir məsələyə də diqqəti cəlb etmək və ona münasibət bildirmək yerinə düşər. F.Köçərliyə bir mətbu məqaləsində də Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının 1910-cu ilə qədərki mərhələsinə və təmsilçilərinə inkarçı münasibətin şahidi oluruq. “Vətən dili” dərsliyi haqqında “cənab Şirvanskiyə rəyi münasibətilə” adlanan və Tiflisdə rus dilində çıxan “Zaqafqazye” qəzetində (1910, № 74) işıq üzünə çıxan məqalə Həməzət bəy Qəbulov Şirvanskiyə həmin qəzetdə (1910, № 58) “Vətən dili” dərsliyinin 1910-cu ildəki VII çapına tutduğu iradlara cavab kimi qələmə alınmışdı. A.O. Çernyayevskinin ilk nəşri 1882-ci ilə (I hissə) aid olan “Vətən dili” dərsliyinin son nəşrlərini (XX əsrin ilk onilliyindəki nəşrlərini), o cümlədən VII nəşrini F.Köçərli çapa hazırlamış, bu zaman dərslik üzərində yenidən işləmiş, onu redaktə etmiş, bəzi materialları çıxarıb yeniləri ilə əvəzləmiş, yeni mətnlər artırmışdı.

H.Q.Şirvanski öz məqaləsində “Vətən dili”nin bir sıra məziyyətlərini tənqid etmiş, bunların dərslik üçün qüsurlu olduğunu söyləmişdi. Həməzət bəyin dərsliyə tutduğu iradlardan biri də burada tənqidçinin təbiri ilə desək, “tərcümə və iqtibas xarakterli

əsərlərə” daha çox yer verilməsi idi. Müəllifin fikrincə ana dili dərslində “milli və orijinal olmayan hər şeydən qaçmaq” və daha çox milli şair və yazıçılarımızın əsərlərinə yer vermək lazım idi [Şirvansky G. 1910].

Həmzət bəyin “Vətən dili”nə aid etdiyi haqsız nöqsanlar, o cümlədən də nəzərə çatdırdığımız irad Firidun bəyi narazı salmış və o, həmin iradlara cavab vermişdi. Pedaqoq tənqidçi deyilən irada cavabında yazırdı: “Görünür, cənab Şirvanski bilmir ki, Qasım bəy Zakirdən və Hacı Seyid Əzim Şirvanidən başqa, Azərbaycan yazıçıları və şairləri elə bir əsər verməyiblər ki, uşaqların oxuması üçün əlverişli və yararlı olsun” [Köçərli F. 1963, s.241]. Firidun bəy Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı ilə bağlı mülahizələrini bu deyilənlə yekunlaşdırmır, daha inkarçı intonasıya ilə deyirdi: “Uşaq yazıçıları və şairləri bizdə olmamışdır və indi də yoxdur. Müasir şairlər bu cəhətdən yeni yetişən nəsle kömək etmək və məktəblərimizin bu təbii ehtiyacını, heç olmazsa, az-çox ödəmək üçün nəinki çalışırlar, onlar hətta türk şairlərini kor-koranə təqlid edərək dilimizi rəhmsizcəsinə korlayır və ədəbiyyatımızın ruhuna yad olan bir ünsür daxil edirlər. İlk dərslərdə oxumaq üçün onların əsərlərindən bir şey seçib götürmək, südəmər uşağa çətin həzm olan bərk bir qida verməyə bərabərdir. Öz-özlüyündə aydındır ki, belə bir vəziyyətdə, özünə yararlı material tapmayanda, istər-istəməz müsəlman olmayan müəlliflərin əsərlərinə müraciət edəcəksən” [8, s.241].

Əlbəttə, Firidun bəy Azərbaycan ədəbiyyatının gözəl bilicisi, ilk fundamental ədəbiyyat tariximizin yaradıcısı, cəfakəş tədqiqatçı idi. Ədəbiyyat tariximizdə “böyük üçün” söz sərvətinə nə qədər mükəmməl bələd idisə, “kiçik üçün” yaradılmış bədii əsərlərə və bu əsərləri ərsəyə gətirənlərin yaradıcılığına da o qədər aşina idi. Onun ilk fundamental ədəbiyyat tariximiz olan “Azərbaycan ədəbiyyatı” kitabı da bunu aydın şəkildə sübut edir. Belə ki, iki cildən ibarət bu möhtəşəm əsərdə XIX əsrdə yaşamış və uşaqlar üçün bədii nümunələr yazmış sənətkarların kiçik oxucular üçün yaratdığı əsərlər barədə də məlumat verilir. Kitabın “Bir neçə söz” adlı müqəddiməsində, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələsgər Növrəs, Mirzə Sadıq Fani, Mirzə Kazım Qazi Əsgərzadə Mütəllə, Ağamirzə Məhəmməd Bağır Xalxali və s. sənətkarlara həsr olunmuş oçerklərində bunun əyani şahidi oluruq. O zamankı ədəbi prosesi diqqətlə izləyən S.Ə.Şirvani, M.T.Sidqi, S.M.Qənizadə, R.Əfəndizadə, M.H.Qüdsi, M.Ə.Sabir, A.Səhhət, A.Divanbəyoğlu və s. qələm sahiblərinin yazdıqları uşaq əsərlərinə yaxından bələd olan, hətta yeri gəldikcə bu barədə onlara məsləhət və istiqamət verən Firidun bəy Köçərli uşaq ədəbiyyatımızın 1910-cu ilə qədərki mənzərəsini hərtərəfli mənada anlayırdı. “Dəbistan” və “Rəhbər” jurnallarının bu istiqamətdə gördüyü işlərdən də xəbərdar idi. Bəs pedaqoq alimi bu qədər nailiyyətlərə göz yumub birdən-birə onları inkar etməyə, “uşaq yazıçıları, şairləri

bizdə olmamışdır və indi də yoxdur” hökmünü verməyə nə vadar etmişdi? Əlbəttə, bunun yeganə səbəbini fikrin ifadə olunduğu psixoloji məqamda axtarmalıyıq. Əsəbi və psixoloji cəhətdən narahat, belə demək mümkünsə, qəzəbli bir situasiyada deyilmiş fikir Firidun bəyi qeyri-elmi qənaət söyləməyə təhrik etmişdi. Ona görə də biz bu qənaəti tənqidçinin ardıcıl və qəti mövqeyi kimi qəbul edə bilmərik.

Məsələ burasındadır ki, F.Köçərli uşaq ədəbiyyatı ilə uşaqlara yararlı ədəbiyyatın spesifikasiyasını və sərhədlərini də çox gözəl anlayır, ayırırdı. Bunu onun A. Şaiqə məktublarında uşaq əsərləri ilə bağlı mülahizələri, habelə “Balalara hədiyyə” (1912) kitabına yazdığı müqəddimə də aydın şəkildə sübut edir. Həmin müqəddimədə o, Qasım bəy Zakirin təmsillərinin, M.Vəfa, M.Arif, A.Nazir kimi sənətkarların əsərlərinin əsl uşaq ədəbiyyatı nümunələri olmadığını, lakin “millətin məişətindən götürülmüş və onun dili ilə söylənmiş”, “məna cəhətdən balaların ruhuna təsir göstərə biləcək” əsərlər olduğuna görə “Balalara hədiyyə”yə daxil edildiyini söyləyirdi [8, s.3].

Ədəbiyyatşünaslığımızda Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tapdığı dövrə, onun banisinin kim olduğuna dair müxtəlif fikir və qənaətləri nəzərdən keçirdikdən sonra, təbii ki, son qənaətə gəlməliyik. Bu qənaət elmi və məntiqli olmalı, “kiçiklər üçün” ədəbiyyatın öz qaydalarına, məxsusi əlamətlərinə, spesifik xüsusiyyətlərinə söykənməli, onun idraki, psixoloji, estetik, mənəvi, bədii və hüquqi qanunları ilə uzlaşmalıdır. Belə olduğu halda biz milli uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül tarixini konkret olaraq XIX yüzilliyin 70-80-ci illərindən başlaya bilərik. S.Ə.Şirvanini isə onun təməldaşı, banisi kimi qəbul etməyimiz də düzgün, elmi və ədalətli olar.

Belə bir hökmü verərkən vacib bir məsələyə aydınlıq gətirmək lazım gəlir. S.Ə.Şirvaninin “Rəbiül-ətfal” və “Tacül-kütüb” dərsliklərindən əvvəl ana dilində N.Dementyevin “Təmsillər və povestlər” (1839) adlı dərs vəsaiti və M.Ş.Vazeh və İ.Qriqoryevin “Kitabi-türki” (1852) adlı dərsliyi var idi. Bu iki kitabda şagirdlərin oxusu üçün milli dildə xeyli oxu nümunələri, hekayələr və rəvayətlər, təmsillər, lətifələr və s. yer alırdı. Bəs niyə biz uşaq ədəbiyyatımızın tarixini bu nümunələrdən yox, məhz Seyid Əzimdən başlamalıyıq? Sualın cavabı belədir: Çünki nə “Təmsil və povestlər”dəki, nə də “Kitabi-türki”dəki bədii örnəklərin heç biri orijinal deyildi. Bu nümunələrin hamısı müxtəlif mənbələrdən, xüsusilə də şərq xalqlarının folklorundan və yazılı ədəbiyyat qaynaqlarından əxz olunmuş təbdil, iqtibas və tərcümələr idi. Bizim bədii fikir tariximizdə uşaqlara ünvanlanmış ilk orijinal əsərləri ilk dəfə məhz S.Ə. Şirvani meydana gətirdi. Ona görə də milli uşaq ədəbiyyatımızın bünövrə daşını qoyan ilk sənətkar kimi də onu nişan vermək lazım gəlir.

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, deyilənləri yekunlaşdıraraq belə bir qənaətə gələ bilərik. Ədəbi-nəzəri fikrimizdə Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının təşəkkül tarixi ilə bağlı fərqli fikirlər mövcuddur. Həmin fərqli fikirlərin tarixi XX yüzilliyin əvvəllərindən başlamış və son dövrlərə qədər davam etmişdir. Bu cür fikir və qənaətlər uşaq ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətlərini nəzərə almamaqdan irəli gəlmişdir. Lakin son araşdırmalar göstərir ki, biz uşaq ədəbiyyatımızın təşəkkül tarixini XIX əsrin 70-ci illərindən başlamalıyıq. Onun ilk nümayəndəsi, yəni uşaq ədəbiyyatımızın banisi kimi də Seyid Əzim Şirvanini qəbul etməliyik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat / References

1. Çernyayevski A.O., Vəlibəyov S. (1888). Vətən dili, II hissə, Tiflis. 192 s.
2. Əkbərov Ə. (1912). Ədəbiyyata dair. "İqbal" qəzeti, № 16.
3. Əsgərli F. (2020). Uşaq ədəbiyyatı (dərs vəsaiti). Bakı, Elm və təhsil. 316 s.
4. Əzizov Ə. (2008). Uşaqların sevimliləri. Bakı, Uşaqgəncnəşr. 125 s.
5. Fərhadov F., Hacıyev A. (2012). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı tarixi. Bakı, API. 380 s.
6. Gürcüstan MDTA. Fond 422, iş 1753, vərəq 73.
7. Hüseyn M. (1927). Uşaq ədəbiyyatı haqqında. "Yeni məktəb" jurnalı, № 2-3.
8. Köçərli F. (1912). Balalara hədiyyə. Bakı. 104 s.
9. Köçərli F. (1963). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Az.SSR EA nəşri. 341 s.
10. Məmmədov X. (1992). XIX əsr Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı. Bakı, API. 136 s.
11. Nəmanzadə Ö.F. (1992). Seçilmiş əsərləri. Bakı, Yazıçı. 533 s.
12. Rzaquluzadə M. (1926). Cocuq ədəbiyyatı məsələsi. "Yeni məktəb" jurnalı, № 3.
13. Rzaquluzadə M. (1940). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı (Azərb. ədəb-tı dekadası). Bakı.
14. Saleh P. (1962). Azərbaycan uşaq ədəbiyyatında tərbiyə məsələləri (şifahi ədəbiyyatda, Nizamidə, Füzulidə). V.İ. Lenin adına API-nin elmi əsərləri., XXI c., Bakı.
15. Rasulova S. (2019). Russian and European writers' works on children in Azerbaijan Language and their role in the development of national, enlightened children's literature [The second half of the XIX century-the beginning of the twentieth century], "The classical bulletin" Xavier University Dept Classics United States, CENERAL ISSUE 1, Volume 95, p.81-98.

16. Allahverdiyev P. (1964). Voprosi vospitaniya Azerb. detsk. lit. (1905-1920). Avtoref. kand. dis., Baku.
17. Brandis E. (1980). Ot Ezopa do Djanni Rodari. Moskva.
18. Detskaya literatura. (1985). Uchebnoe posobiye. Moskva.
19. Rasulova S. (2017). O nekotorykh problemakh perevoda detskikh proizvedeniy russkikh i evropeyskikh klassikov na azerbayjanskiy yazik. Naukovii Visnik Mejdunarodnogo Gumanitarnogo Universitetu Odessogo Mejdunarodnogo Gumanitarnogo Universiteta. Odessa. Vipusk 31, tom 3, s.148-152.
20. Rasulova S. (2017). Tsenni obrazets azerbayjanskoy prosvetitel'sko-realistichekoy detskoy prozi, Proceedings of the International Scientific Conference "Science of the XXI century: problems and prospects of researches". Warsaw, Poland, Vol. 6, p.18-22.
21. Rasulova S. (2018). Obrashenie Azerbayjanskiy literatorov k russkoy i evropeyskoy klassike. Jurnal "Mova i Kultura" Kiyevskogo Gosudarstvennogo Universiteta im. T.Shevchenko, Kiyev, Vipusk 21, tom I (190), s.145-150.
22. Shirvanski G. (1910). Sredi musulman. "Vatan dili", qaz. «Zakavkazye», № 58.

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

«Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalında dərc ediləcək məqalələr üçün texniki tələblər

Məqalələrin məzmunu

Məqalələr aktual mövzulara həsr olunmalı, jurnalın məzmun və üslubuna uyğun akademik tələblərə cavab verməli, «Xülasə» (Abstract), «Giriş» (Introduction) və «Nəticə»dən (Conclusion) ibarət olmalıdır. «Xülasə»də məqalənin əsas aspektləri qeyd edilməli, «Giriş»də mövzunun aktuallığı əsaslandırılmalı, «Nəticə»də isə elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq müəllifin gəldiyi elmi qənaət, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməli, təklif və tövsiyələr irəli sürülməlidir.

Məqalələrin strukturu və tərtib edilmə qaydaları

1) Redaksiyaya təqdim edilən məqalələr Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının dövrü elmi nəşrlərin qarşısında qoyduğu şərtlər də daxil olmaqla aşağıdakı tələblərə cavab verməlidir:

- ✓ Məqalənin adı, müəllifin adı və soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, işlədiyi qurumun adı və ünvanı, elektron poçt ünvanı və telefon nömrəsi məqalənin titul səhifəsində yazılmalıdır.
- ✓ «Xülasə» (Azərbaycan və ingilis dillərində) eyni məzmununda olmaqla, təxminən 70-120 söz həcmində verilməlidir.
- ✓ «Açar sözlər» (Azərbaycan və ingilis dillərində) 3-5 söz və ya söz birləşməsindən ibarət olmalıdır.

2) Məqalənin mətni Microsoft Word proqramında, A4 (210x297mm) formatda, Times New Roman — 12 şriftində yığılmalı, intervalı – 1, 15, həcmi 6-10 səhifə olmalıdır.

3) Məqalənin adı və yarımbaşlıqları yalnız ilk hərfi böyük olmaqla, qalın şriftlə yazılmalıdır. Başlıq və yarımbaşlıqlardan, cədvəl və şəkillərdən (həmçinin tənliklər və düsturlardan) əvvəl və sonra bir sətir ara boşluğu buraxılmalıdır. Səhifələr ardıcıl olaraq aşağı sağ küncdə nömrələnməlidir.

4) Cədvəl və şəkillərin adı olmalı və bu ad cədvəllər üçün cədvəlin üstündə sol küncdə, şəkillər üçün şəklin altında sol küncdə yerləşdirilərək, ardıcıl nömrələnməlidir.

5) Məqalənin mövzusu ilə bağlı elmi mənbələrə zəruri istinadlar olmalı, sonda verilən «İstifadə edilmiş ədəbiyyat»da istinad olunan ədəbiyyatlar mətnin içində [Məmmədov A. Bakı, 2010] və ya [1, s.35] kimi verilməli, sonda isə əlifba ardıcılığı ilə

nömrələnməlidir. Elmi ədəbiyyata mətndə onlayn istinad olarsa 1 qoyaraq aşağıda internet linki göstərməlidir. Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam, dəqiq və orijinalın dilində olmalıdır. İstinad olunan mənbənin biblioqrafik təsviri onun növündən (monoqrafiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Elmi məqalələrə, simpozium, konfrans və digər nüfuzlu elmi tədbirlərin materiallarına və ya tezislərinə istinad edərkən məqalənin, məruzənin və ya tezisnin adı göstərməlidir. Mətndə istinad olunan bütün mənbələr, səhifə nömrələri ilə birlikdə «İstifadə edilmiş ədəbiyyat» siyahısında aşağıdakı nümunələrdə göstərilən qaydada verilməlidir:

a) *Kitablara istinad*: Adilov M.İ., Həsənov İ.C. (2012). Qloballaşma və milli mədəni dəyərlər. Bakı, “Elm”. 476 s.

b) *Jurnallara istinad*: Cəfərov Y. (2020) Sosial medianın dil xüsusiyyətləri. “Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi”. № 1, Bakı: Şərq-Qərb, səh.11-26.

c) *Toplularda məqaləyə istinad* (konfrans, simpozium və digər): “Azərbaycan iqtisadiyyatında keçid dövrünün başa çatması: təhlil və nəticələr. Milli inkişaf modelinin formalaşması problemləri”. (2010). Respublika elmi-praktiki konfransının materialları. Bakı: “Şərq-Qərb”, səh.314-316.

ç) *Dissertasiyalar və avtoreferatlar*: Məmmədov H.B. (2013) Azərbaycan Respublikası müasir beynəlxalq siyasi proseslərin aktoru kimi. Elmlər doktoru dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı: “Elm”, 44 s.

d) *Müəlliflik şəhadətnamələri və patentlər*: Алиев С.Г., Джалалов К.Х. А.С. 163514, СССР Б.И. 1988, № 4, s.50 Langsam M., Savoca A. C.L. Pat. 4759776, USA, 1988.

e) *İnternet səhifələri*: İnternet səhifələrinə istinadlar tam göstərməlidir. Məsələn: <http://www.journal.edu.az>

6) Məqalədə son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və digər etibarlı mənbələrinə üstünlük verilməlidir.

7) Məqalə redaksiyaya 2 formada: ya elektron poçtla (az.dili.edebiyat@mail.ru), ya da məqalə müəllifinin özü tərəfindən təqdim edilməlidir. Orijinal nüsxədə müəllif(lər)in imzası vacibdir.

Məqalələrin qəbul edilməsi və dərci

Təqdim edilən məqalələr redaksiyada nəzərdən keçirildikdən sonra oxunuş üçün (müəllifin adı gizli saxlanılmaqla) mütəxəssislərə göndərilir. Məqalə jurnalın profilinə uyğun olduğu təqdirdə və tələblərə cavab verərsə, çapa təqdim edilir. Müəllif istəsə, ona məqaləsinin qəbul edilməsi barədə sənəd verilə bilər. Məqalələr növbəlilik prinsipi ilə dərc edilir.

Müəlliflik hüquqları

Jurnalda dərc edilən məqalələrdə müəlliflik hüququ qorunur və bu məqalələrin bütün nəşr hüquqları «Azərbaycan dili və ədəbiyyat tədrisi» jurnalına aiddir. Jurnalda çap edilmiş məqalələrin eyni ilə digər nəşrlərdə (məqalənin tezis şəklində dərc olunmuş variantı istisnadır) dərcinə yalnız redaksiyanın yazılı icazəsi, sitatların verilməsinə isə mənbə göstərilmək şərti ilə yol verilir. Əvvəllər çap olunmuş və ya çap olunmaq üçün başqa bir dövrə nəşrə göndərilmiş əlyazmaların jurnala təqdim edilməsi müəlliflik etikasına ziddir. Yuxarıda göstərilən tələblərə cavab verməyən məqalələr qəbul edilmir. Dərc olunmuş məqaləyə görə müəllifə jurnalın bir nüsxəsinin verilməsi nəzərdə tutulur.

FOR AUTHORS

Requirements to the articles submitted for publication in «Teaching of Azerbaijani language and literature»

Content of articles

The articles should be devoted actual topics, meet the academic requirements of journal's style and content and consist of "Abstract", "Introduction" and "Conclusion". The "Abstract" should mention the main aspects of the article, the "Introduction" should contain a thesis that will assert the main argument. In the "Conclusion" the author should reinforce the importance of the main idea, emphasize his scientific contention and appreciate his topic in personally relevant ways, and it is notable to shine the scientific novelty and the benefits of the work and to offer suggestions and recommendations.

Rules of preparing of articles and scope

1) The articles submitted for the editorial must meet the following requirements, including the conditions set out for the periodical scientific publications presented by the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Azerbaijan:

- ✓ Title of the article, author's name, surname, position, academic degree, name and address of the organization where he works, E-mail address and telephone number should be written on the title page of the article.
- ✓ Abstract (in Azerbaijani and English) should be approximately 70-120 words, with the same content.
- ✓ Keywords (in Azerbaijani and English) should consist of 3-5 words or phrases.

2) The text should be typed in Microsoft Word, A4 (210x297mm), Times New Roman — 12, interval – 1, 15, size 6-10 sheets.

3) The title and subheadings of the article should be written in bold, with only the first letter capitalized. Before and after the headline and subheadings, tables and figures (also equations and formulas), a single line spacing should be added. Pages should be numbered in the lower right corner.

4) The table and pictures must be named, and the name should be placed in the left hand corner above the table, and pictures name should be placed in the left-hand corner under picture.

5) There should be references to scientific sources related to the topic of the article, as well as the sources noted at the end in "used works" should be mentioned in the text as

[Mammadov A. Baku, 2010] or [1, s.35], and finally numbered in alphabetical order. If there is an online reference in the text, you should put an internet link below and number it from one. The information on each reference in the Literature List must be in full, accurate and the native language. The bibliographic description of the source should be based on its type (monograph, textbook, scientific article, etc.). The name of the article, report or thesis should be cited when referring to scientific articles, materials or theses of symposium, conference or other prestigious scientific events. All sources referenced in the text should be cited in the "Used Works or References" list, along with the page numbers, as specified in the following examples:

a) *References to books*: Adilov M.I., Hasanov I.C. (2012). Globalization and national spiritual values. Baku, "Science" p. 476

b) *References to journals*: Jafarov Y. (2020) Language features of social media. "Teaching the Azerbaijani language and literature". №1, Baku: East-West, p. 11-26.

c) *Reference to the articles in scientific events*: «End of a transitional period in Azerbaijan economy: analysis and conclusions. Problems of National Development Model Formation" (2010). Materials of the scientific-practical conference of the Republic. Baku: "East-West", p. 314-316.

d) *Dissertation thesis and abstracts*: Mammadov H.B. (2013) The Republic of Azerbaijan as an actor in contemporary international political processes. Doctoral dissertation abstract, Baku: "Science", 44 h.

e) *Copyright and Patents*: Aliev S.G., Jalalov K.Kh. A.S. 163514, USSR // B.I. 1988, No. 4, p.50 Langsam M., Savoca A. C.L. Pat. 4759776, USA, 1988.

f) *Internet pages* (references to web pages should be indicated in full): For example: <http://www.journal.edu.az>

6) The article should give preference to scientific materials, monographs and other reliable sources for the last 5-10 years.

7) The article should be submitted to the editorial office in two forms: by e-mail (az.dili.edebiyat@mail.ru), or by the author himself. The original signature of the author is important.

Acceptance and publication of articles

After review, the presented article will be sent to experts (the author's name confidentiality is maintained) to be read out. If the article corresponds to the journal profile and meets the requirements, the printing is provided. If the author wishes, a

document on his / her article acceptance may be issued. Articles are published on the principle of rotation.

Copyright

The articles published in the journal are copyrighted and all publishing rights of these articles belong to the *"Teaching of Azerbaijani language and literature"*. The articles published in the journal are allowed to be published in other publications (except the variant of the article published in the form of a thesis) only with the written permission of the editorial board, and the source of quotation must be provided. It contravenes the authorship ethics to submit manuscripts previously sent or published in another periodical. Articles that do not meet the above requirements are not accepted. According to the published article, the author will get a copy of the journal. Dear Authors don't send please your conflicts of interests and published articles in anywhere.

К СВЕДЕНИЮ АВТОРОВ

Технические требования к статьям опубликованным в журнале «Преподавание Азербайджанского языка и литературы»

Содержание статей

Статьи должны быть посвящены актуальным темам и соответствовать академическим требованиям в соответствии с содержанием и стилем журнала. Статьи должны состоять из «*Аннотация*» (Abstract), «*Введение*» (Introduction) и «*Заключение*» (Conclusion). В «*Аннотации*» должно указываться основные аспекты статьи, в «*Введение*» должно обосновываться актуальность темы, а «*Заключения*» должно основываться на характере области статьи. Важность приложения, научный вывод, сделанный автором, научная новизна работы, экономические выгоды и т. д. должны быть четко указано и должны быть выдвинуты предложение и рекомендации.

Структура и правила составления статей

- 1) Статьи, представленные в редакцию, должны соответствовать следующим требованиям, в том числе условиям, установленным Высшей Аттестационной Комиссией при Президенте Азербайджанской Республики, для периодических научных публикаций:
 - ✓ На титульном листе статьи должны быть указаны название статьи, имя и фамилия, должность, ученая степень, название и адрес организации, адрес электронной почты и номер телефона автора.
 - ✓ Ключевые слова (на азербайджанском и английском языке) должны состоять из 3 - 5 слов или фраз.
 - ✓ Резюме (на азербайджанском и английском языке) должна составлять примерно 70-120 слов с одинаковым содержанием.
- 2) Текст статьи должен написан в программе Microsoft Word, А4 (210x297 мм), Times New Roman — 12, интервал — 1, 15, объем 6-10 страниц.
- 3) Названия статьи должен писаться с жирным шрифтом с большой буквой. До и после заголовка и подзаголовков, таблиц и рисунков (также уравнений и формул) должен быть выпущен один междустрочный интервал. Страницы должны располагаться последовательно в правом нижнем углу.

4) Таблицы и рисунки должны иметь имя и это имя для таблиц должен перемещаться над таблицей в левом углу, а для рисунков под рисунки в левом углу и последовательно пронумероваться.

5) Необходимые ссылки на научные источники, относящиеся к теме статьи, должны быть приведены в тексте как ссылки на «использованную литературу» в тексте [Мамедов А. Баку, 2010] или [1, s.35] и в конце должны быть упорядочены в алфавитном порядке. Если в тексте есть онлайн-ссылка на научную литературу, интернет-ссылка должна быть показана ниже, поставив 1. Информация по каждой ссылке в списке литературы должна быть полной, точной и на языке оригинала. Библиографическое описание справочного источника следует представить в зависимости от его типа (монография, учебник, научная статья и т). При ссылке научных статей, симпозиумов, конференций, тезисов и других престижных К сведению авторов требования к рукописям научных мероприятий следует указывать название статьи, отчета или тезиса. Все источники, на которые есть ссылки в тексте, должны быть включены в список «Использованная литература» вместе с номерами страниц в следующих примерах:

а) *Ссылки на книги:* Адилов М.И, Гасанов И.С. (2012). Глобализация и национальные духовные ценности. Баку, Наука. 476 с.

б) *Ссылка на журналы:* Керимова Ф. (2013). Необходимость использования современных методов обучения. Влияние реформирования контента на качество обучения. Азербайджанская школа. № 4, Баку: Эргунаш, стр.28-31.

в) *Ссылки на статьи в сборнике (конференция, симпозиум и т. д.):* «Конец переходного периода в экономике Азербайджана: анализ и итоги. Проблемы формирования модели национального развития». (2010). Материалы республиканской научно-практической конференции. Баку: Восток-Запад, стр.314-316.

г) *Диссертации и авторефераты:* Мамедов Х.Б. (2013) Азербайджанская Республика — современная международная политика как актер в процессе. Автобиография докторской диссертации, Баку: «Наука», стр.44.

д) *Авторские свидетельства и патенты:* Алиев С.Г., Джалалов К.Х. А.С. 163514, СССР. БИИ 1988, № 4, с.50 Langsam M., Savoca A. C.L. Патент 4759776, США, 1988.

е) *Ссылки на веб-страницы:* Ссылки на веб-страницы должны быть полностью показаны. Например: <http://www.journal.edu.az>

6) В статье предпочтение отдается научным статьям, монографиям и другим надежным источникам написанном последние 5-10 лет.

7) Статья должна быть представлена в редакцию в двух формах: либо по электронной почте (*az.dili.edebiyat@mail.ru*), либо автором статьи. Подпись автора (ов) в оригинале обязательна.

Прием и публикация статей

Представленные статьи после ознакомлений в редакции отправляют (после того, как имя автора останется конфиденциальным) экспертам для прочтения. Если статья соответствует профилю журнала и требованиям, тогда предоставляется в печать. По желанию автора может быть выдан документ о его принятии статьи. Статьи публикуются по принципу очереди.

Авторские права

Авторские права на статьи, публикуемые в журнале защищены и все права на публикации этих статей принадлежит журналу *«Преподавание Азербайджанского языка и литературы»*. Статьи, опубликованные в журнале, допускаются только с письменного разрешения редакции для других опубликованных публикаций (кроме статьи, опубликованной как тезис). А для использования цитатов можно только с одним условием показать источника. Рукописи, отправленные для печати в другое периодическое издание или в раннем времени напечатанные в другом журнале подача в редакцию, противоречит этику авторов. Статьи, не соответствующие вышеуказанным требованиям, не принимаются. Для опубликования статьей предназначен представить автору одну копию журнала.

QEYD

ДЛЯ ЗАМЕТОК

*Jurnal “AFPoliqraf” mətbəəsində hazır diapozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.*

Mətbəənin direktoru – Fuad HÜSEYNOV
Texniki redaktor – Azər RƏSULOV
Dizayner – Məhiyəddin SEYİDOV

afpoliqraf@mail.ru | Tel.: +994 (12) 510 96 74
afpoliqraf@gmail.com | Mob.: +994 (50) 405 96 74

Qarnitura: Times New Roman, Cambria, Calibri
Şərti çap vərəqi: 9,5
Formatı: 70x100 ¹/₁₆
Tiraj: 250